Алесь Адамовіч

Хатынская аповесць

Мінск
«Мастацкая літаратура»
1989

ББК84 Бел7 А 28

Прадмова М. А. Т ы ч ы н ы

Повесть (Государственная премия БССР 1976 г.), родившаяся из документов, реальных впечатлений, рассказов свидетелей трагедии тысяч белорусских деревень, в которых фашисты чинили невиданное зверство,— это повесть о силе человеческого духа, повесть-предупреждение в наше тревожное время, когда человечество приблизилось к той бездне, которая может поглотить все живое.

В книгу включена и отдельная антивоенная публицистика писателя.

ISBN 5-340-00582-8

АБ МІНУЛЫМ ДЗЕЛЯ БУДУЧЫНІ

Алесю Адамовічу споўнілася пятнаццаць гадоў, калі ён стаў падпольшчыкам, а неўзабаве і партызанам. Вайна з фашызмам — агульнанародная справа, і ў ёй удзельнічалі ўсе: мужчыны і жанчыны, старыя і дзеці,— незалежна ад таго, трымалі яны ў руках зброю ці толькі ўпарта супрацiўляліся гвалтоўным загадам акупантаў, ішлі ў бой ці толькі кармілі хлебам згаладалых палонных, хавалі з рызыкай для жыцця параненых савецкіх салдат і афіцэраў. Народная, партызанская вайна — гэта калі ваююць і дзеці, гэта калі забіваюць дзяцей на вачах у маці і маці на вачах у дзяцей. Агульны цяжар лёг на плечы кожнага сумленнага чалавека. Алесь, як і яго маці Ганна Мітрафанаўна, яго старэйшы брат Яўген, яго сябры, распачаў сваё змаганне з ворагам задоўга да таго, як наладзілі сувязь з партызанамі. Амаль непрыкметна для сябе яны сталі рабіць усё тое, за што ў нямецкіх загадах абяцалі толькі адно: расстрэл. Сваё падполле, свае «маладыя гвардыі» ў Беларусі былі ў кожным гарадку, пасёлку, вёсцы: людзі проста фізічна адчувалі прысутнасць чужынцаў на роднай зямлі і інстынктыўна супраціўляліся гэтаму бесцырымоннаму ўварванню. Свой гістарычны выбар беларусы як нацыя зрабілі даўно, і ў гады вайны для іх не было пытання, з кім-яны і супраць каго.

Шмат чаго запомнілася Алесю Адамовічу, які ў час вайны быў у тым узросце, калі чалавек уважліва ўзіраецца не толькі ў самаго сябе, але і ў навакольнае, як бы нанава пазнаючы і свет, і знаёмых людзей. Нешта запомнілася мацней, а нешта слабей. Запомнілася, як людзі, якія раней здаваліся ціхімі і рахманымі, здзяйснялі подзвігі і станавіліся героямі. Запомнілася і тое, як «безобразно просто погибали люди» (М. А. Шолахаў), як гарэлі навокал лясной Глушы, што на Бабруйшчыне, вёскі, як перад самым вызваленнем немцы сагналі жыхароў мястэчка ў будынак школы, каб спаліць і іх, але нешта перашкодзіла ім учыніць гэтае злачынства. Свядомасць будучага пісьменніка востра фіксіравала ўсё, што ўражвала ўяўленне, здавалася важным, шматзначным. Вось чаму, калі неўзабаве пасля вайны, у час вучобы ва універсітэце ў Мінску, пачаліся сімптомы «захворвання літаратурай», А. Адамовічу не трэба было напружваць памяць — 1418 дзён вайны адбіліся ў свядомасці навечна. Вастрыня тагачасных, «ваенных», пачуццяў і думак унікальная. Аднак гэта не толькі ўласцівасць аднаго чалавека, ад прыроды надзеленага дарам увасабляць свае назіранні ў слове. Чытаючы ўспаміны маці пісьменніка, Ганны Мітрафанаўны Адамовіч, здзіўляешся, як жа падобна ўспрымалі яны, дарослы чалавек і падлетак, як блізка запаміналі тое, што адбывалася.

Гэта была ўжо не толькі асабістая, а як бы «сямейная» памяць: уражлівыя падрабязнасці, прозвінхчы, даты, месца дзеяння ўдакладняліся сумесна — маці, старэйшым братам. А былі ж яшчэ і «атрадныя» ўспаміны — гэта калі ветэраны збіраліся разам на традыцыйныя партызанскія сустрэчы. Увесь гэты велізарны матэрыял, вопыт перажытага ў час вайны многімі людзьмі пісьменнік увасобіў у рамане-дылогіі «Вайна пад стрэхамі» і «Сыны ідуць у бой».

З цягам часу ўся наша літаратура ўсё больш крута паварочвалася да калектыўнай, агульнай, народнай памяці пра вайну, і тады станавілася відавочным, што ўсю праўду пра мінулае ведае толькі народ. А. Адамовіч не мог стаяць убаку: з кожным годам радзелі шэрагі ветэранаў, меншала ўвідавочкі нешматлікая групка тых сведкаў ваекных злачынстваў, якім удалося застацца жывымі ва ўмовах татальнай, да апошняга чалавечка, вайны на акупіраванай ворагам тэрыторыі. А разам з імі ішла ў нябыт унікальная памяць пра мінулае, знікаў на вачах вопыт перажытага, які мае вялікае значэнне для будучых пакаленняў, для справы міру, які нагадваў людзям Зямлі, што такое вайна «ў яе сапраўдным абліччы» (Л. М. Талстой), што такое фашызм, які абраў сваёй зброяй этнацыд і генацыд, гэта значыць пагалоўнае знішчэнне цэлых народаў. У чалавеканенавісніцкіх планах гітлераўцаў называлася лічба сто мільёнаў славян. Што датычыцца беларусаў, то гэты «рахманы» народ, лічылі фашысты, здасца без бою на літасць пераможцаў, не акажа аніякага супраціўлення, а таму з ім можна праводзіць самыя жахлівыя эксперыменты па знішчэнні мірнага насельніцтва, набываць «вопыт», каб потым прымяніць яго да іншых народаў 25% беларусаў планавалася анямечыць — тых, хто адпавядаў «арыйскаму тыпу», большую частку — ліквідаваць, а астатніх ператварыць у маўклівых, пазбаўленых мовы і радзімы робатаў. У выніку з агульнай колькасці 9200 беларускіх сёл і вёсак, разбураных і спаленых фашыстамі за гады Вялікай Айчыннай вайны, 4885 было знішчана карнікамі. Поўнасцю, разам з усімі жыхарамі, было знішчана 627, а з часткай насельніцтва — 4258 сёл і вёсак. Загінуў кожны чацвёрты, а ў Віцебскай вобласці — кожны трэці жыхар Беларусі. Беларусы не скарыліся, амаль паўмільённая армія партызан і падпольшчыкаў змагалася з акупантамі. Як гэта ўсё адбывалася? Якія ўрокі мінулага? Людзі прагнуць адказу на гэтыя і многія іншыя пытанні і шукаюць яго ў творах беларускіх пісьменнікаў. А. Адамовіч успрыняў гэта як сацыяльны заказ часу і разам са сваімі паплечнікамі Я. Брылём і У. Калеснікам аб'ехаў усю Беларусь, каб запісаць страшныя апавяданні сведкаў, людзей «з вогненных вёсак». У выніку з'явілася дакументальная кніга «Я з вогненнай вёскі...». У працэсе

працы была напісана і «Хатынская аповесць», якая належыць пяру А. Адамовіча.

Чытаючы ўспаміны Вольгі Андрэеўны Мініч і іншых беларускіх жанчын, гераінь кнігі «Я з вогненнай вёскі...», міжволі прыгадваеш словы паэта Р. Барадуліна: «Успаміны — неўзарваныя міны». Многія з пісьменнікаў нават лічылі, што немагчыма ўвасобіць гэты трагічны вопыт з дапамогай вобразнага слова з яго традыцыйным імкненнем да ідэалу і хараства. Трагедыя гэтых людзей мацней за ўсё выявілася ў тым невыносным болю, які непадуладны часу і забыццю. Беларуская ваенная проза нездарма працяглы час пазбягала дакранацца гэтага болю. «Як аб перажытым народа майго расказаць,— чытаем у М. Танка,— калі найбольш трывалыя словы разлічаны толькі на цяжар матыля, а не на ўздых маці асірацелай, на звон пчалы, а не на звон дроту калючага, на майскі гром, а не на гром кананады, на кроплю расы, а не на кроплю крыві, на маўчанне зямлі, а не — попелу». Была, вядома, і боязь дэфармаваць, апошліць, заідэалізаваць гэты жывы боль людзей, боль цэлага народа, па якім фашызм асабліва моцна і асабліва бязлітасна ўдарыў. Аднак час усведамлення гэтага болю надышоў, і А. Адамовіч прыняў адказнае рашэнне выявіць гэты боль з дапамогай мастацкіх сродкаў. Ён адным з першых адчуў і зразумеў, што сёння, калі чалавецтва падышло да краю прорвы, куды спіхвае яго мілітарызм, жахлівы вопыт беларускіх «вогненных вёсак» набывае ўсеагульнае значэнне, наглядна паказвае, што чакае людзей, калі яны дапусцяць трэцюю сусветную, атамную, вайну. У гэтым сэнс дакументальных заставак з газет, якія паказваюць актуальнасць успамінаў беларускіх людзей пра вайну і яе трагедыі, неабходнасць быць пільнымі. У гэтым сэнс і маналогаў жывых людзей, запісы якіх прыводзіць у тэксце твора аўтар і якія ў шмат разоў узмацняюць сілу ўздзеяння мастацкага апавядання. Лёс галоўнага героя аповесці Флёры Гайшуна, лёс жыхароў вёскі Пераходы, з якімі жорстка расправіліся карнікі,— не выпадковасць, не выключэнне, а выяўленне агульнага лёсу народа, над якім павісла пагроза пагалоўнага знішчэння.

Аўтар назваў сваю аповеець «Хатынскай», бо сама назва беларускай вёскі, дзе ў 60 я гады быў пабудаваны мемарыяльны комплекс, стала сімвалам трагедыі беларускага народа ў час вайны. Жанр твора таксама адпавядаў задачы пісьменніка апавядаць пра падзею, якая заняла ў гістарычнай памяці беларусаў асаблівае месца. Як вядома, летапісныя аповесці пра Лядовае пабоішча, пра Кулікоўскую бітву таксама апісвалі драматычныя моманты славянскай гісторыі і ў многім засноўваліся на жывых успамінах відавочцаў і ўдзельнікаў. Твор А. Адамовіча складаецца з некалькіх канцэнтрычных кругоў,

якія паступова набліжаюць чытача да абпальваючага болю людзей, што нясуць у сваёй душы цяжар успамінаў пра самы жахлівы момант у іх жыцці. Аўтар як бы крок за кронам падводзіць нас да тых фрагментаў агульнай панарамы вайны ў творах савецкай літаратуры, у якіх асабліва ўражліва відаць пачварнасць фашызму і антыгуманнасць вайны. Мусіць, у гэтым сэнс і таго, што галоўным героем аповесці з'яўляецца аслеплы неўзабаве пасля вайны Флёра Гайшун: ён цалкам павернуты ў мінулае, сігналы, якія ідуць у яго мозг з сучаснасці, толькі абуджаюць свядомасць гэтага чалавека, вымушаюць яго яшчэ вастрэй згадваць тое, што адбывалася з ім самім і з яго народам. Як сведчаць апавяданні з «вогненных вёсак», гэтыя людзі надзіва ярка запомнілі самы страшны міг свайго жыцця, іх памяць амаль не кранулі наступныя напластаванні падзей.

Разам з падлеткам Флёрам Гайшуном чытач назірае, як лютуюць ворагі на яго зямлі, як у душы Флёры вырастае прага помсты і жаданне ісці ў партызаны, як фашысты, даведаўшыся пра гэта, знішчаюць яго маці і малых сястрычак-блізнятак, як у адзін момант сталее герой і як на яго лбе ўзнікае рыса дачаснай дарослесці, як ён сам трапляе ў лік тых, каго карнікі збіраюцца спаліць у драўлянай цэркаўцы-свірне... Характар Флёры, паводле слоў аўтара, «несіметрычны», бо герой бачыць навакольнае своеасабліва, вылучаючы ў ім пераважна трагічнае і цяжкае для асэнсавання. Але ва ўмовах катастрафічнага XX стагоддзя наўрад ці магчымы мастацкі характар, які ўвасабляў бы ў сабе паўнату рэчаіснасці, як гэта было ў літаратурных характарах, створаных класікамі, немагчымы, бо нетыповы, асабліва калі мець на ўвазе перажытае беларусамі. Менавіта таму гэта характар жывы, які заўсёды памятае пра рысу, дзе пачынаецца недазволенае, забароненае, бесчалавечнае. У адрозненне, напрыклад, ад характару партызанскага важака Касача, які спачатку захапляе падлетка, а пазней, пры большым набліжэнні і назіранні, і адштурхоўвае сваёй жорсткасцю і халоднасцю» ці, як кажа аўтар, «вымаражанасцю». Каля гэтага чалавека «халодна» не толькі Флёру, аднак і Глашы, якая яго кахае, няўтульна і іншым героям.

Нянавісць да ворага не асляпіла Флёру, не засціла перад ім астатні свет, Яго асляпіў невыносны боль, асляпіла святло, якое б'е з глыбінь яго памяці. Менавіта таму так чула адгукаецца ў душы героя боль в'етнамскіх сялян, што гінуць у Сангмі, іншыя драматычныя падзеі, на якія такое багатае наша стагоддзе. Менавіта таму ён так горача спрачаецца з пастаянным сваім апанентам Бокіем, што, як ісці вучоны, на ўсё глядзіць чыста, рацыянальна, узважваючы з аптэкарскай дакладнасцю «за» і «супраць» і не паддаючыся простым

чалавечым пачуццям спагады, літасці, жалю. Гайшун таксама імкнецца ў глыбіню падзей, да іх філасофскага асяродку, разумеючы іх агульную значнасць і павучальнасць. Ен хоча асэнсаваць, чаго больш у чалавеку, добрага ці злога, чаго можна чакаць ад людзей ва ўмовах, калі ў свеце палаюць агнішчы ваенных пажараў. Але робіць гэта не таму, што так загадвае яму яго дапытлівы розум, а таму, што гэтага вымагае яго сумленне, абвостранае памяццю пра мінулае, так патрабуе яго чулае сэрца, якому баліць. Яго чалавечнасць, мяккасць, душэўная далікатнасць прыцягваюць да сябе іншых людзей, вабяць і Глашу, якая становіцца яго жонкай. Маральны і гуманістычны крытэрый стаў асноўным у яго жыццёвых паводзінах, нягледзячы на ўсё асабіста перажытае і ўбачанае ў гады вайны. Высокая маральнасць адносін да свету, да іншых народаў заўсёды вызначала і саміх беларусаў, што і дало магчымасць ім прайсці праз усе гістарычныя нягоды, выжыць, захаваць душу жывую і застацца народам, які здольны прымаць актыўны ўдзел у вырашэнні глабальных праблем, што стаяць сёння перад чалавецтвам.

На аснове «Хатынскай аповесці» А. Адамовіча напісаны сцэнарый (сумесна з рэжысёрам Э. Клімавым) кінафільма «Ідзі і глядзі», у якім многія ідэі празаічнага твора, сюжэтныя лініі, асобныя матывы атрымалі сваё гранічнае і спецыфічнае кінематаграфічнае вырашэнне, у значнай ступені ўзмацніўшы антываенны пафас аповесці. Ужо названая тут дакументальная кніга «Я з вогненнай вёскі...», а таксама напісаная разам з Д. Граніным «Блакадная кніга», аповесць «Карнікі» ўспрымаюцца як натуральны працяг размовы, распачатай пісьменнікам у яго «Хатынскай аповесці».

Дык якія ж урокі дае сучаснаму чытачу Флёра Гайшун? Вечна жывым вопытам дзейнай чалавечнасці! Бо сёння мала выяўляць сваю заклапочанасць лёсам міру на зямлі, мала ўздымаць трывогу — трэба дзейнічаць, аб'ядноўвацца ў барацьбе супраць вайны і ўсяго, што папярэднічае ёй — чалавеканянавісці, варожасці, абыякавасці да лесу іншых народаў, жорсткасці. Людзі не могуць быць сляпой зброяй у руках фатальных сіл. У духоўным вопыце ўсіх народаў і ўсіх людзей шукаюць яны сёння той надзейны грунт, абапіраючыся на які, можна дзейнічаць упэўнена і мэтанакіравана, тыя надзейныя арыенціры, без якіх чалавецтва заблудзіцца ў змроку атамнага шаленства...

Міхась Тычына

ХАТЫНСКАЯ АПОВЕСЦЬ

У Беларусі фашыстамі знішчана каля 9200 вёсак. У больш чым шасцістах вёсках забіты ці спалены ўсе жыхары, выратаваліся адзінкі.

(З дакументаў другой сусветнай вайны.)

«Я выскачыў з машыны і пачаў праціскацца між мікрафонаў.

— Лейтэнант Колі! Вы сапраўды забілі ўсіх гэтых жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Колі! Як сябе адчувае чалавек, які забівае жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Колі! Вы не шкадуеце, што не здолелі знішчыць яшчэ больш жанчын і дзяцей?

— Лейтэнант Колі! Калі б вы маглі сёння вярнуцца і зноў забіваць жанчын і дзяцей...»

(Са «Споведзі» амерыканскага лейтэнанта Уільяма Колі — вінаватага ў знішчэнні в'етнамскай вёскі Сангмі.)

«Не месціцца нават у галаве, што на гэтай планеце можа быць вайна, якая нясе гора мільёнам людзей».

(Зварот Георгія Дабравольскага, Уладзіслава Волкава, Віктара Пацаева да людзей Зямлі з Космасу 22 чэрвеня 1971 г.)

* * *

— Тут ужо цэлы ўзвод! — гучна кажа чалавек у цёмных акулярах, з белай металічнай палкай у руцэ. Хлапчук у блакітным плашчыку — ускочыў у аўтобус перш за яго — выбірае позіркам свабоднае месца.

Чалавек у акулярах прыпыніўся ля дзвярэй, слухае раптоўную, напружаную цішыню: глыбокія дугі, складкі каля рота, твар, завостраны падбародкам, затое лоб — надта шырокі і, як у малога, пукаты. Рот паторгваецца няўпэўненай, вінаватай усмешкай сляпога.

— Татка, там месца,—кажа хлапчук у празрыстым плашчыку і кранаецца працягненай яму насустрач рукі.

Зноў зашумеў, закрычаў аўтобус, але нядаўняя раптоўная цішыня таксама засталася — як дно. Галасы, вясёлы крык занадта ўжо таропкія.

— Гайшун! Сюды, братка!

— Да нас, Флёра. Сюды давай!

Чалавек з застыглай усмешкай сляпога некага чакае. Металічная палка суха, пустацела дзынкнула: сляпы зачапіў стойку.

На прыступку аўтобуса паставіў напакаваны мех узмакрэлы мужчына ў пакамечаным суконным гарнітуры:

— Гэта куды аўтобус?

— У Хатынь.

— Куды?

— У Хатынь.

— А! — няўпэўнена прамовіў гаспадар сіняга гарнітура, забіраючы свой мех.

У дзвярах узнікла жанчына ў квяцістай летняй сукенцы — з сумкай і «балонняй» на загарэлай руцэ.

Паднялася на прыступку: смуглявы твар усміхаецца побач з каратка пастрыжанай, зусім белай галавой сляпога.

—Глаша, да нас!

— Сюды сядай, у трэці ўзвод!

— Надакучылі вы ёй у лесе! Праўда, Глаша?

— У нас тут плацкартный месцы...

Жанчына, кінуўшы ціхае «добры дзень», кранулася локця сляпога, і ён пайшоў па аўтобусе. І адразу стала прыкметнай узаемная іх нетаропкасць, напружаная плаўнасць, якая бывае, калі нясуць разам поўнае вядро.

— Сюды, татка, тут месца,— паклікаў хлапчук, які ўжо ўладкаваўся спіной да кабіны, па-дзіцячы паклаўшы рукі на сядзенне абапал сябе.

Маладжавы і шумны пасажыр прыўзняўся з месца і ашчаперыў сляпога за плечы.

— Флёра, з маёй пасядзі. А я — з Глашай.

— Косця,— дакорліва сказала жонка шумнага пасажыра, уся занадта беленькая, зычліва ўсміхнуўшыся сляпому,— не замінай чалавеку прайсці. Які ж ты!..

Чалавек у цёмных акулярах звыкла нёс руку перад сабой, а з ёю здароўкаліся, кранаючыся худых пальцаў, якія чуйна ўздрыгвалі.

— Жывём, Флёра?

— Гэта хто? Ты — Стома?

— Пазнаў? Я, братка, я гэта.

— А гэта чыя галава?

— Рыжага. Помніш такога? Падай голас, Рыжы.

— Пакажыся,— рука сляпога вярнулася назад,— пакажыся. І сапраўды — Рыжы!

— Здароў, Гайшун,— пасажыр прыўзняўся, з няёмкасцю, як дзіцячую, пацісн уў руку сляпога.

Жанчына, пакуль ідзе ўся гэтая працэдура, стаіць за мужавай спіной: яна таксама ўсміхаецца, але ні на кога не глядзіць, у той час як чорныя акуляры сляпога ўважліва ўглядаюцца на кожны голас.

Руку сляпога перахапіў таўсматы пасажыр. Раменьчык ад фотаапарата палавініць ягонае мяккае плячо, і ўвесь ён нейкі выпнуты, кругленькі ў сваім новым сінім гарнітуры.

— Не пазнаеш Сталетава?

— І ты тут? — здзівіўся сляпы.

— А дзе ж мне быць? — Сталетаў пакрыўдзіўся.

Але жанчына павяла ўжо Гайшуна далей. Ен зачапіў калена грузнага і нават тут, на сядзенні, высокага чалавека, які, як перарастак за школьнай партай, сядзіць крывавата, бокам, загароджваючы праход.

— Дзень добры,— ціха і вельмі спакойна сказаў грузны пасажыр. І паўтарыў:

— Дзень добры, Флёра.

Ад ягонага голасу на нейкае імгненне зноў адкрылася — як блізкае дно — цішыня.

Жанчына, перасмыкнуўшы тварам, схапіла Гайшуна за плечы і хуценька правяла наперад. Пасадзіла і сама села тварам да кабіны і спіной да ўсіх.

Хлапчук паклікаў:

— Тут лепей, татка.

— Вось і сядзі! — абарвала яго маці.

Ля кабіны — тварам да ўсіх — зручней сядзець было б і грузнаму пасажыру. Але ён таксама не сеў там.

...Касач! Гэта яго голас. Упэўнена-ціхі: чалавек ведае, прывык, што яго пастараюцца пачуць. Гэты голас хіба забудзеш?..

А як перамянілася Глашына рука: нібы з-пад машыны мяне выхапіла!

Які ён цяпер — Касач? Ва ўсякім выпадку не сляпы, як яе муж.

Матор і вядро, што дзынкае пад сядзеннем, глушаць аўтобусную гаману. Толькі самыя высокія і вясёлыя галасы далятаюць, выпадкова сутыкаючыся і пераплятаючыся. «Летась... ды ўжо і ўнукі ёсць... Бомба разарвецца, воблака ўзаўецца... ну, Косця, які не ты? Дай людзям пагаварыць... Я кажу, што касачоўцы ўсюды... Не, я яму скажу, нашаму летапісцу, гэтаму... Гэй, Сталетаў!.. А мая дачка экзамен здае ў інстытут замежных...»

Нерэальныя, да немагчымасці блізкія галасы з далёкага-далёкага мінулага затапляюць аўтобус: сённяшнія, выпадковыя словы плаваюць на паверхні, як смецце, а знаёмыя галасы, як бы незалежна ад слоў, уліваюдца ў мяне, саланаватыя, пякучыя...

Чалавек дваццаць нашых партызанаў. Некаторых я ўжо чуў, разбіраю: Касача, Косцю-начштаба, Стому, Рыжага, Сталетава...

Косця, наш начштаба,— у сё гэтакі ж хлапчукоўскі голас — уразаецца адразу ва усе размовы; рагоча, выкрыквае прозвішчы, клічкі, знарок бяссэнсавыя словы («Дзеда не забылі?.. Сталетаў, здымі нас — для гісторыі. У цябе гэта здорава выходзіць... Дзед, ты ў каго такі капялюш сцёг?.. Мэнш!.. Не перашкаджай, жонка!..»),

Так, ён такі, наш Косця-начштаба, з ім і ў чыстым полі будзе цесна: кожнага зачэпіць, абніме і тут жа абсмяе. Не надта самавіты для сваей пасады. Дваццаць два ці дваццаць тры яму... Было. Але яго любяць (любілі): справу сваю разумеў, ваяваць умеў. Не горш за Касача.

Касач тут, побач. За спіной у мяне. «Дзень добры?» — паздароўкаўся спачатку і з Глашай, але нешта прачытаў на Глашыным твары і тут жа аддзяліў: «Дзень добры, Флёра!» Вунь якою зрабілася Глашына рука! Спалоханая і цвёрдая. Глаша сядзіць побач са мной, прамая, напружаная,— я і не бачу, а ведаю.

Такі ж аграмадны, моцны? Голас, прынамсі, той жа. Мне заўсёды хацелася зразумець: прыкмячае ён сам ці не прыкмячае гэтую сваю пастаянную іронію, часамі, здавалася, недарэчную?

— Я яму ў вочы сказаць магу! — голас аднекуль ззаду.— Мы яго, прымачка, з-за печы выцягнулі, у партызаны сілай прывалаклі, а цяпер...

Пра каго гэта там? І чый голас? Нервовы, усхваляваны. Хлопцы падзаводзяць, бач, чалавека — гэта ў нас заўсёды ўмелі.

— Сакратарка не пусціць.

— А ты — па тэлефоне яму. Верна, Зуёнак? Ці тэлеграмай.

Ну, вядома, гэта ён, Зуёнак! Галоўны хавальнік партызанскай геральдыкі, Зуёнак заўсёды помніў, і вельмі дакладна, хто ў якім годзе і нават у якім месяцы прыйшоў у партызаны. І хто якой павагі заслугоўвае. Усю сям'ю Зуёнка немцы выбілі яшчэ ў сорак першым, калі ён пайшоў у лес. Менавіта з дапамогай ягоных доўгіх і настойлівых пісем пастаўлены многія нашы помнікі. І гэты, які мы едзем адкрываць. Я ўпершыню еду: калі мог, вочы былі, сустрэчы такія не праводзіліся. А Зуёнку нават перапала за спробы сабраць нас: «Якія такія сустрэчы? Каму гэта трэба?»

— Да ночы паўзці будзем з такой яздой. Я на сваім хозузводаўскім хутчэй паспяваў.

— О, Дзед наш да самалётаў прывык!

Заехаць заадно і ў Хатынь — хоць гэта зусім не па дарозе ў нашы партызанскія мясціны — таксама ініцыятыва Зуёнка. Для мяне гэта асабліва важна — наведаць Хатынь. Хаця што я там убачу? Убачу не тое, што там цяпер, а што было. Што яно такое, нашы Хатыні, я ведаю. Гэта я ведаю...

А хозузводаўскі Дзед усё непакоіцца, ці паспеем у два канцы, ці не спознімся. Колькі яму? Дзедам і тады ён нам здаваўся. Гаворыць — нібы гарачую бульбачку есць: сіпіць, дзьмухае, крэкча за кожным словам. І няўпэўненае смяхоццейка трапятлівага селяніна. Неяк жа здолеў, сабраў Зуёнак усіх нас, і гарадскіх і з раёна, у гэты аўтобус.

— Нічога,— абзываецца нехта (здаецца, Рыжы),— і болей нас там чакалі.

У Рыжага нават іронія прабілася ў голасе. Пасляваенная, мабыць. Раней усе з яго жартавалі, а ён толькі пасопваў аблупленым носам ды абяцаў: «Вось як дам левай!»

— А які хоць помнік? Га, Зуёнак?— пытаюць з задняга сядзення.

— Курган, школьнікі насыпалі.

— А які б ты хацеў сабе? — крычыць Косця-начштаба.

— Я нешта не падумаў пра гэта, калі хадзілі — памятаеце? — па гарэлым балоце. Як на вяроўцы хадзілі па крузе.

Мільгацяць твары ў маёй памяці, тасуюцца і ні водны не накладваецца на гэты голас з ціхім пакашліваннем.

— Хлопцам усё роўна цяпер. (Дзед.)

— Усё роўна, ды не зусім. (Стома.)

— Над такім, як у мінулым годзе, я не лёг бы.

— Зуёнак, улічы пажаданні. (Косця-начштаба.)

— Не, а помніце Чортава Калена, як хадзілі па крузе, па балоце? Расказваеш — не вераць людзі.

Хто гэта гарэлае балота, Чортава Калена, успамінае? Голас з такім знаёмым, ласкава-хітрым пакашліваннем. Вядзмедзь, ён? Ну, вядома ж! Які ён цяпер, без кулямётных стужак цераз грудзі і на паясніцы? Вельмі нязручна насіць так патроны і непрактычна: іржавеюць, а у час бою выцягвай па аднаму, запіхвай у «магазын», у патроннік. Ужо для той, для першай сусветнай, прыдумана была зручная абойма: паставіў у паз, націснуў вялікім пальцам — і адразу пяць патронаў у вінтоўцы. Але Вядзмедзь пакорліва цягаў сваю кіношную ўкрасу, а сам шчупленькі, сутулы, у акулярах. Не каля дзяўчат, вядома, яго думкі круціліся, як у зухаватых і прыбраных у зброю і рамяні разведчыкаў, і ад'ютантаў, а каб пакармілі. Цётка адразу бачыла: чалавек ваюе! А можа, і тады кіно сядзела ў падупалых грудзях Вядзмедзя?

Неяк пайшлі мы ў кінатэатр, пачаўся фільм, і раптам смяшок у зале: «Леў... Вядзмедзь...» Глаша ціхенька ўсклікнула: «Ой, Флёра, наш Вядзмедзь Лёва дырэктар гэтай карціны!»

У кіно я звычайна з Сярожам хаджу: мы заходзім у памяшканне перад самым пачаткам сеанса, каб не мучылася публіка недаўменнем, навошта сляпому кіно.

Спачатку Сярожа пошапкам тлумачыць, што там на экране, пакуль я не ўцямлю, куды аўтары гнуць, а потым ужо я памагаю Сярожу, слухаючы фільм, як радыё. Каторыя фільмы нібы для мяне і зроблены — усё растлумачана, услых, гучна.

Але калі раптам замірае зала перад анямелым экранам, і толькі дыханне соцень людзей, як перад ускрыкам у сне, вось тады ўключаецца, загараецца мой экран. Пад раптоўныя крыкі, стрэлы з іхняга экрана я бачу сваё. Тое, чаго ніхто не бачыць.

— А вы, дзядзя, таксама партызан?— прыстае Сярожа да Сталетава, які перайшоў да кабіны і цяпер, я чую, сядзіць насупраць мяне.

— Тут усе партызаны, хлопчык,— пытанне Сталетаву не спадабалася.— А ты — піянер?

— Вядома,— Сярожа таксама абурыўся.

— Не выпацкай дзядзьку сваімі чаравікамі,— папярэджвае Сярожу Глаша. З таго імгнення, калі яна ўбачыла ў аўтобусе Касача, усё ў ёй — я па голасе адчуваю — нібы здранцвела.

— Вы таксама касачовец? — дапытваецца Сярожа. Ен калі ўжо возьмецца за сваё!..

— Э, не-е!— узрадаваўся пытанню Сталетаў.— Я з атрада імя Сталіна.

Сталетаў цяпер сядзіць тварам да Касача, яны бачаць адзін аднаго. Ці Сталетаў, як звычайна, убок і ўверх глядзіць? Вочы ў яго касаватыя.

— І бацька твой ніякі не касачовец, а імя Сталіна.

Гэта адно і тое ж: па паперах мы — атрад імя Сталіна, а ў вёсках, мусіць, і цяпер помняць касачоўцаў.

Даволі экзатычны экземпляр гэты Сталетаў, нават сярод такіх розных, як партызаны, людзей.

Спачатку, калі прывялі ў наш Замошанскі лагер злоўленага інструктара анямечаных школ, які на веласіпедзе раз'язджаў па раёне з лекцыямі пра «Гітлера-вызваліцеля»,— гэта быў азызлы, бледны чалавек з вачамі, вытарачанымі, як нам тады здалося, ад страху (зламаны веласіпед на сабе прывалок). Але не расстралялі, пакінулі ў атрадзе (даказаў, што перадаў дэсантнікам пішучую машынку, нешта канцылярскае), і тады мы зразумелі, што вочы ў яго такія заўсёды. Ад прыроды і ў згодзе, як выявілася, з натурай сталетаўскай.

На змену сполаху хлынула ў Сталетава, а з яго — на нас, радасць, ды такая, што хлопцы не ведалі, куды дзявацца. Падыдзе нячутна, зачарованай хадой, стане перад Рыжым, Зуёнкам ці Вядзмедзем і глядзіць улюбёна скасавураным вокам у неба. Нібы галовы іхнія — недзе там, у вяршалінах лесу. Жывымі на неба ўзносіць!

— Ты чаго? — здзівіцца партызан з непрывычкі.

— Я?.. Нічога я... Можа, абед вам таксама прынесці. Я іду на кухню.

— А што, а прынясі! Прынясі, братка.

Вярнуліся аднойчы з нейкай аперацыі, а Сталетава не відно, няма ні ў нашай зямлянцы, ні поблізу. У лагеры ён, але нас быццам ужо не заўважае. Выявілася, Сталетаў ужо штабная адзінка. Пісар, а дакладней — летапісец. Пераканаў нейкага прыезджага з брыгады, што вунь як неабходна пісаць гісторыю нашых атрадаў. Фронт ужо не

так далека, іншыя брыгады спахопяцца, а ў нас — калі ласка, усё гатова.

Дзіўныя вочы ў гэтага чалавека. Быццам мерку здымаюць: прыпнуць цябе да нечага нябачнага, пацягнуць крыху ўгору, як кравец выцягвае каўнер, «спінку», а ў вачах ягоных прысуд, нават крыўда: э, не, не дацягваеш! Да гісторыі, ці што? Яшчэ раз пацягне цябе ўгору чорнымі пякучымі (іншы раз здаецца звар'яцелымі) вачамі, а і ў іх усмешка. То-онкая-тонкая! Нас, маўляў, не падманеш... І ўжо канчаткова ўзнясе позірк да неба, пакінуўшы цябе, нібы перад ліфтам, які мільгануўся толькі што.

Што там выйшла з «летапісу Толькі з касачоўскага штаба ён раптоўна вулецеў, гэтак жа імкліва, як і трапіў туды! У Касача такія справы без затрымкі афармляліся: не памог Сталетаву і апякун брыгадны. Дайшло да Касача (у вёсках паскардзіліся), што «нейкі ваш касы» дзядзьку пабіў, баб палохаў вінтоўкай, некага да сцяны прымерваў.

— Мы тут ваюем,— апраўдваўся Сталетаў,— а нейкі там сядзіць, барадой прыкрыўся, і — калі ласка, вызваляй яго. Я б не ўсіх назад пускаў. У наша жыццё.

— Ваюем? — перапытаў Касач.— Вось і пававюй. А гісторыю пасля напішаш. Першым разам — на губу яго!

«Гісторыю» Сталетаў напісаў, ды толькі зусім не тую...

Злучыліся з арміяй: адных — на фронт, другіх — гаспадарку ўзнімаць, і раптам затрымка з тымі, каго працаваць у раёне пакінулі. Сталетаўская папка ўсплыла, а ў ёй, выявілася, такое было напісана (асабліва пра Касача, ды і пра другіх таксама), што калі хлопцаў выклікалі, ім не зачытвалі ўголас, а толькі пальцам па радках вадзілі. Не рашаліся сваім голасам зачытваць фразы, нібыта чутыя Сталетавым у атрадзе. Што ён там чуў, а што прыплёў — цяжка сказаць. Партызаны сапраўды разважалі, і часам горача і шчыра, пра тое, пра што пасля пяцьдзесят трэцяга загаварылі і сталі пісаць. Магчыма, і ў штабе нешта такое чуў. Ды ён, здаецца, перамыш'ячыў: адна смяротная доза мыш'яку — смяротная, а ад дзесяці можаш і не памерці: адразу пачынае ванітаваць, ачышчаецца страўнік. Не вяртаць жа палавіну атрада з фронту! Да кагосьці не дурнога трапіла справа: Сталетаву самому давялося апраўдвацца. Доўга пра нашага «летапісца» не чуваць было нічога, але раптам голас аб сабе падаў. Неўзабаве і на сустрэчах пачаў паяўляцца Сталетаў. Я не быў на тых першых сустрэчах, але чуў, што Сталетаў вынырнуў, што зноў захапленне і радасць і ўлюбёнасць у гарачлівых вачах, узнятых да неба вачах «летапісца». Спачатку, думаю, без цырымоніі нагадвалі яму

пра «гісторыю брыгады», але падобна на тое, што з часам пачалі да яго прывыкаць. Адыходлівыя нашы гарачуны.

— Э, не-е,— марудзіць Сталетаў, нібы правяраючы рэакцыю аўтобуса,— не-е, хлопчык, мы з тваім таткам партызаны, а не якія-небудзь... («касачоўцы» ўсё ж не сказаў).

І песні пяюць ужо — дзве ці тры разам.

Сярожка доўга не здагадваўся, што ў яго бацька не такі, як у іншых. А калі дайшло да яго дзіцячага сэрцайка — зірнуў аднойчы і раптоўна зразумеў! — закрычаў, заплакаў, нібы ў гэты міг са мной усё і здарылася: «Хто цябе, татка, ты не бойся, скажы! Немцы, так? Фашысты, га? Скажы, ты скажы!» Пабег у свой куток, схапіў чырвоны завадны млын і пачаў яго, моцна плачучы, ламаць, кінуў на падлогу. А Глаша і я сам угаворвалі яго: цацку рабілі іншыя немцы, зусім іншыя...

З таго часу і дня не мінала, каб Сярожка не загаварыў пра мае «вочкі». Мы з ім абмяркоўвалі план, як мяне вылечыць, і я яго, рабаценькага і чарнавокага, убачу. Сярожа няўпэўнена смяяўся, калі я расказваў, які́м ён сам паўстане перада мной і як я яго не пазнаю.

Першая аперацыя — за тры гады да гэтага — не дала вынікаў. Я рашыўся зноў, на другую, дзеля Сярожы. Яны з Глашай прыходзілі да мяне ў клініку, шмат гаварылі, Сярожа ўзбуджана смяяўся. Ен быў цалкам упэўнены, што здымуць павязку — і я ўбачу яго, усё ўбачу зноў. А потым мяне адвозілі дамоў, усё з той жа цеменню: Глаша ціхутка плакала і гладзіла маю руку, Сярожа сядзеў каля таксіста, і я яго не чуў.

Больш пра мае «вочкі» Сярожа ніколі не загаворвае. Іншым разам, па яго дыханні, што раптоўна ападзе, я адчуваю, як пакутліва, недаўменна ён глядзіць на мой твар. Надта сталі балець вочы, яны нібы большаюць, круглеюць. Мне нават прапанавалі вылушчыць іх, каб не балелі, але я не згадзіўся — таксама дзеля Сярожы.

Сёння Сярожа вельмі ажыўлены, вясёлы: ён едзе ў «партызаны», акрамя таго, вакол нас людзі, якім не трэба тлумачыць, хто яго татка, наадварот, можна слухаць, распытваць.

Матор глушыць галасы ў аўтобусе, мы едзем лесам, але калі дрэвы расступаюцца, адкрываецца поле, я добра разбіраю галасы нават з задніх сядзенняў. І ўсё стараюся ўявіць, хто як выглядае.

Прымушаю сябе рабіць папраўку на час: чвэрць веку мінулася, як я іх бачыў.

Я і самога сябе ўяўляю толькі таго, якім быў, калі і для мяне існавала такая рэч, як люстэрка,— бледны чалавек з набраклымі

павекамі, з пабялелымі скронямі і глыбокімі складкамі-дугамі каля рота, што заўсягды стрымліваў вінаватую ўсмешку.

Глаша пайшла за такога замуж, але яна, мусіць, у нейкім іншым люстэрку мяне бачыла, не ў такім бязлітасным. У яе памяці я існую побач з яе маладосцю. Вось і з Касачом — таксама. Аднак як яна яго ненавідзіць! Ці баіцца. Сябе баіцца. Не, гэта я баюся. Палахлівы і завідлівы сляпы. І няўдзячны.

Пакуль я яшчэ быў, як усе (толькі час ад часу пачыналі балець, чырванелі вочы), жыццё з Глашай у нас не надта ладзілася: тое, што нас зблізіла, тое і падзяляла, мучыла. Наша сумеснае партызанства, Касач... Не гаварылі мы, не ўспаміналі ўголас, але гэта было з намі, чулася. А калі са мной здарылася самае страшнае (за нейкіх паўгода), Глашу як падмянілі — яе голас, яе рукі, яе дотык. І яна сама захацела, каб нарадзіўся Сярожа.

І зноў побач — Касач! Ён у нас за спіной, усю дарогу за спіной. Глаша ні на імгненне не забывае пра гэта — я адчуваю. Вунь як яна напружана маўчыць! Я сам настояў, каб ехаць на гэтую сустрэчу, калі Зуёнак нам напісаў. Глаша не хацела, а мы з Сярожам настойвалі. Я — каб адпомсціць сабе за ўсё ранейшае. Удзячнасць сляпога.

У аўтобусе гучная, вясёлая спрэчка. Мне заўжды лягчэй, калі людзі вось так захапляюцца, і тады не яны за мной, а я за імі назіраю.

— Пры ім і кормчы не рыпаўся, сядзеў у прыёмнай як міленькі. (Зуёнак.)

— Во-во, адзін перад адным! (Дзед.) У нас у вёсцы быў адзін...

— Сувораў казаў... Пра Кітай, вы знаеце, што казаў Сувораў?.. (І ён тут, Ілья Ільіч, наш камроты! Цыганская, маладая барада, абавязкова кніжка ў кішэні ці сумцы... Дзе ён браў тыя кнігі, аднаму богу ведама: у вёсках апошнія Бібліі ўжо дакурвалі!) Спіць, і слава богу! Не будзіце сабе на бяду!

— А я вам далажу, калі не ведаеце (Косця-начштаба). Яго даўно на свеце няма.

— Каго?

— Твайго кормчага.

— Чаму майго?— Сталетаў імгненна прыліпае, толькі зачапі яго.— Вазьмі сабе, знайшоўся яшчэ дабрадзей!

— А вы і не ведалі? (У Косці-начштаба не разбярэш, дзе ўсур'ёз, а дзе блазенства.) Не ведаюць, адзін Сталетаў ды мільярд кітайцаў не чулі. А каб і надалей не раскумекалі, зрабілі «кучу малу», «культурную рэвалюцыю». Паплечнікі змовіліся: маўчаць сто год. І праз кожныя дзесяць — «кучу малу»!

— Гэта ж Кітай! — падхапіў Ілья Ільіч.— Імператар, які Вялікую сцяну будаваў, аб'явіў, што будзе жыць вечна. А потым узяў ды і памёр. Цэлы год не хавалі, раз ён так аб'явіў. Пасадзілі за шырму, на трон, а чыноўнікі, міністры прыходзілі і слухалі, як ён за шырмай маўчыць, угадвалі ягоныя загады. А паху дамовіліся не чуць.

— Во! — усклікнуў Косця-начштаба.— Не тое, што наш Сталетаў!

— А што!— Сталетаў абазваўся, быццам і сапраўды мае да гэтага дачыненне.— Я не апраўдваю, але так таксама нельга: раз — і ўсе яйкі аб падлогу! Э, не-е, так таксама не робяць. Праўду кажа Зуёнак: пры ім...

— Спяём! — крычыць ужо Косця-начштаба і тут жа пачынае: «А какая встреча будет у вокзала в дни, когда победой кончится война!..»

Касач маўчыць, аднаго яго як бы не датычыць шумная спрэчка. Цікава, што ён сказаў бы і як, што ён усе гэтыя немаўклівыя гады думаў?

Адразу пасля вайны ён працаваў у райвыканкоме, потым яго зрабілі дырэктарам торфазавода, потым — саўгаса. Дзе ён зараз — не ведаю. І Глаша не ведае.

Палон, у якім ён пабываў, а магчыма, і папка Сталетава на ім усё-такі віселі. Ды і сам ён чалавек дастаткова складаны, з нечаканасцямі. На партызанскай сустрэчы я ўпершыню, але ўжо бачу (па размовах, рэпліках, па яго цяжкім маўчанні), што да яго не надта кідаюцца. Ну, а ён — тым больш. Гаваркім, кампанейскім ён ніколі не быў, гэта не Косця-начштаба. Магчыма, мае значэнне і тое, што ў памяці нашай Касач звязаны шмат з чым, што не надта хіліць да вясёлай балбатні, захавана на самым донцы памяці. Вайна ёсць вайна, але побач з Косцем-начштаба — гэта цалкам партызанская, з шумам, з анекдотамі, з памяццю пра розныя казусы вайна, а побач з Касачом успамінаецца нешта іншае, больш рэзкае, завостранае... У Касача няма гэтага нашага «касачоўскага», партызанскага шыкавання, лірыкі партызанскай, якая ў некаторых з гадамі ўсё разрастаецца. Ен вось і на сустрэчу едзе, як чужы. Старонні хто-небудзь і рашыў бы, што ён адзіны тут «некасачовец».

Чуу я ці чытаў, што людзей, якія ведалі адзін аднаго ў абставінах асабліва пакутлівых і абразлівых для чалавека, потым не надта цягне на сустрэчы. Зрэдку — хай сабе, але не больш. Цяжка, немагчыма жыць з пастаянна раскрытай памяццю, дзе ўсё гэта схавана. Такія людзі наўрад ці сябруюць сем'ямі. Я сам ведаў двух чалавек, што перажылі Асвенцім у адным бараку. У калідоры педінстытута, у курылцы яны сустракаліся, іншы раз з падкрэсленай бесклапотнасцю зяралі лагерныя нумары на руках. («Я на 120 тысяч чалавек

старэйшы за цябе...») Але з іх гутарак можна было зразумець, што яны нават не ведаюць адзін пра аднаго, хто на якой вуліцы жыве.

Ды што казаць, я вось і Сярожу не ўсё стаў бы расказваць (нават калі вырасце, студэнтам стане), хаця, здаецца, хаваць, саромецца няма чаго. На сваіх студэнтах я і пераканаўся, што ёсць рэчы, якія немагчыма перадаць другім — хто не паспытаў сам чаго-небудзь падобнага.

Даведаліся мае трэцякурснікі ад некага пра выпадак ці чыталі недзе, калі камандзір у час блакады — сярод нямецкіх засад,— каб не вынішчылі атрад, быццам бы гатоў быў ахвяраваць дзіцем, якое ўсё крычала на руках у маці. Пераказалі мне — з абурэннем! Але і запытальна: як я тут выкручуся з маёй «універсальнай навукай псіхалогіяй»? Паводле іх пераканання, пасля такога выпадку атрад абавязкова распаўся б: людзі, скампраметаваўшы, страціўшы самую мэту барацьбы, узненавідзелі б адзін аднаго і саміх сябе, уласнае жыццё, купленае такой цаной. Абураючыся разам з імі самой магчымасцю падобнага выпадку, я ўсё-такі не згадзіўся, што скончылася б менавіта так. Напомніў пра «абарончы» механізм псіхікі, без якога вайна наогул немагчымая, невыносная была б для чалавека...

Я не бачыў твараў маіх студэнтаў, але ўпершыню адчуў — у інтанацыях адных, у маўчанні другіх — не проста нязгоду, але варожасць. Быццам ім сама слепата мая, мае чорныя акуляры непрыемныя, агідныя. Не, яны не згаджаліся ні на якую «абарончую рэакцыю» ставячы сябе на месца таго атрада!

І дзякаваць богу! Хоць занадта многае ў жыцці паўтараецца, але праўда ўсё ж іх, хто не жадае ў такое верыць. Гэта праўда вясны, якая не хоча знаць, што паўторыцца і восень, і зіма. Гэта праўда юнацтва, якое не верыць, што ў іншых пачыналася вось гэтак жа. І благаслаўлёнай хай будзе рака, што пачынаецца чыстай і светлай крынічкай: нават калі б крынічка ведала, што нізоўі ракі забруджаны, гэта не спыніла б яе. Рэчку можна ачысціць. Але гэта не мела б ніякага сэнсу, каб не бруіла чысцінёю пачатковая крынічка, падземная вада...

Вось як... А мае першае партызанскае каханне — зусім не Глаша. І Глашу я пакахаў як бы водгукам ад яго, ад Касача. Так, Касач! Хлапчукоўскае, смешнае, але з якімі парываннямі, фантазіямі, крыўдамі і радасцямі — інакш як і назавеш гэта, калі не каханнем!

Яшчэ да таго, як прыйшоў у атрад, наслухаўся: «Касачоўцы, ого, не кожнага возьмуць да сябе!», «Узброеныя, як дэсантнікі!», «У Касача — адны кадравікі, ваяваць умеюць!», «Касачоўцы бой вядуць», «Касачоўцы, касачоўцы».

Хацелася стаць не проста партызанам (іх нямала праходзіла праз нашу вёску), але абавязкова — касачоўцам.

Зброю, без якой да іх не прасіся, я здабыў. А спосаб падказаў мне «Хведзька — вераб'іная смерць» — рабы, як вераб'інае яйка, сын калгаснага бухгалтара. Яму было ўсяго толькі пятнаццаць — на два гады маладзей за мяне,— і каб пазбавіць мяне гэтай маёй перавагі, Хведзька ўвесь час толькі і вышукваў, чым бы пахваліцца.

Гэтым разам ён дастаў з дупла дзве гранаты-«лімонкі» і паказаў мне — я стаяў пад дрэвам:

— Што, чуў, кум, сонца? Бачыў, кум, гром?

Мяне гэта так уразіла, што ён не вытрываў і наважыў мяне даканаць. Павёў да балота, з-пад яловага пня-вываратня дастаў загорнутае ў кавалак брызенту тое, пра што я даўно марыў: іржавую, з падгнілым прыкладам, але самую сапраўдную вінтоўку! Цяпер і дурню было зразумела, што мая перавага над ім у два гады — непаразуменне і нахабства.

— Будзе і табе,— сказаў Хведзька, палагаднеўшы,— у іх такога дабра многа.

Я не зразумеў.

— У нябожчыкаў,— раетлумачыў Хведзька.— А што?

Я міжволі паглядзеў на свае пальцы, якія неяк адразу зрабіліся ліпкія. Вось чаму дрэва на вінтоўцы чорнае, нібы абгарэлае!

Назаўтра мы выправіліся на могілкі, што ў сасонніку на пясчаных грудах. Тут закопвалі ў 41-м. Дзе забіты, там і пахаваны — кожны ў сваім акопчыку. (Баі ў нас на Палессі грымелі доўга: ужо Смаленск немцы ўзялі, а тут, у лясах, на балотах, іх стрымлівалі бронецягнікі і конніца вусатага Акі Гарадавікова — як у грамадзянскую.)

Жоўтыя пясчаныя грудкі акопчыкаў-магіл аселі, іх зацягнула верасам, як маскіровачнай сеткай. Хведзька сеў пад куст, закурыў, я стаяў перад ім з рыдлёўкамі, гатовы папрасіць: «Лепш не трэба!»

— Ну? — спытаў ён хмура.

Я не зразумеў.

— Наняў ты мяне? Арбайтэн!

Я, мусіць, пачырванеў.

— Дай! — ён вырваў з маіх рук рыдлёўку.— У нябожчыка зубы не баляць!

Жоўты вільготны жвір, яркі, як свежая кроў, паступова вырастае каля нас, а мы ўсё апускаемся ў зямлю. Я раптам выскачыў наверх; падалося, што зямля пачала асядаць, папаўзла пад босымі пятамі.

— Па вадзіцу пабег? — пагардліва крычыць Хведзька.
— Цесна... дваім,— тлумачыў, каўтаючы ліпкую сліну.
Нешта чорнае выкінуў Хведзька на жоўты жвір,— як гарэлая папера.
— Нямецкі... гузікі нямецкія... Няма тут ні халеры!
— Чаму? — прымушаю сябе цікавіцца, хоць мне аднаго цяпер хочацца: пайсці адсюль, уцячы. Такое адчуванне, быццам страціў нешта назаўсёды.
Як гаспадыня бульбу ў карыце, Хведзька сячэ рыдлёўкай у яме, прыслухоўваючыся, ці не стукне аб жалеза рыдлёўка.
— Я ж кажу! У іхніх не бывае — праверана. Сваіх яны закопвалі без зброі.
Драўляны нейкі гук громам аддаецца ў маёй галаве. Хведзька зірнуў на мой твар:
— Памочнічкі! Ану засыпай. Наняў?
Адышоў убок і лёг да сонца, а я пачаў сыпаць падсохлы жвір у яму.
Толькі ў трэцяй яме рыдлёўка — не яго, мая — дзынкнула. І тут я забыўся пра ўсё.
Вінтоўка ляжыць на свежым пяску, а мы стаім над ёй. Метал ад іржы жоўты, як вясновы кураслеп, а дрэва да вугальнай чарнаты набрыняла пахам і сырасцю смерці.
— Чуеш, кум, сонца?! — крычу я.
З гэтай вінтоўкай я і папрасіўся да касачоўцаў. (Брызентавы рэмень давялося перамяніць.)
Пачаў не з мамы, ведаючы, як ёй цяжка такое вырашаць, а пачаў з таго, што двойчы хадзіў (і Хведзька з намі) тэлеграфныя слупы спілоўваць. Знаёмым хлопцам-касачоўцам за тое, што бралі нас з сабой, заплацілі патронамі: і яны былі ў Хведзькі назапашаны. Але Хведзьку зноў мучыла зайздрасць:
— Добра табе, у цябе бацькі няма.
Але ў мяне была мама. Сабраўся з духам, паклікаў на дапамогу ўсю сваю закаранелую зухаватасць двоечніка і паведаміў маме, што сын яе — партызан.
Сястрычкі мае, сямігадовыя блізняты, разглядалі — нечаканага, бы я з неба саскочыў, — брата-партызана з захапленнем і спагадлівым чаканнем: зараз ён будзе плакаць. Мама наша на папругу і нават на кій — скорая. Потым сама плача, але спачатку парумзаеш ты.

Цяпер заплакала яна. Ціха, бездапаможна, зірнуўшы чамусьці на пляскатыя, як сподачкі, тварыкі блізнят, абвёўшы позіркам сцены, куткі хаты: нібы зараз жа трэба ўсё кідаць, уцякаць.

Пайшла на кухню, не сказаўшы ні слова. Нешта корпалася там ля печы і плакала, а мы напаўшэпт гаварылі.

— А табе каня дадуць?

— Сам разжывуся. У касачоўцаў самі ўсё здабываюць.

— А нас пакатаеш? Агарод наш засееш. А то мамцы цяжка будзе.

— Прыеду і зраблю. Цяпер вы — партызанская сям'я.

— Мамка плача.

— Яна заўсёды... Як і бацька на фінскую ішоў... Вы не помніце, малыя былі.

Блізняты нашы прыгажунямі не лічыліся, нават мама казала з добрай усмешкай (калі абедзве разам — цяжка не ўсміхнуцца):

— Божа, растуць векавухі, мала адной, дык на табе дзве!

Я любіў іх пляскатыя, губастыя тварыкі, хоць часта і сварыўся на іх, калі яны стараліся прыстаць да нашай мужчынскай кампаніі. Але ў сваім двары мы былі сябрамі. Каго хочаш кране гэта: здвоеная пакорлівая ўсмешка на добрых тварыках, здвоеная павага да старэйшага брата!

І вось цяпер, калі мама заплакала і так паглядзела на іх, на сцены, я адчуў сябе вінаватым. Упершыню падумалася ўсур'ёз, чым усё можа скончыцца. Цяпер і не партызанскай сям'і ацалець, выжыць — трэба вялікае шчасце, удача. А на партызанскія немцы палююць круглы год.

— Дай прышыю табе бацькаў каўнер. Залезь на гарышча, прынясі,— сказала мама, вярнуўшыся ад печы да нас, адразу прыціхлых: — Усё роўна чорт нейкі знойдзе ды забярэ ці спаляць.

Я кінуўся ў сенцы, ускараскаўся па лесвіцы. У рыззі ля коміна раскатаў рукаво ад старой ватоўкі — яно моцна пахла тытунём. У рукаве — наша адзіная сямейная каштоўнасць: каракулевы каўнер, загорнуты (ад молі) у тытунёвае лісце.

Мама прышывае той каўнер да майго рудога школьнага палітончыка, а мы сядзім каля яе, зблізаныя цішынёй, чаканнем. Маме стала холадна, я пабег і прынёс ёй з шафы старую цёплую хустку. Калі хустка ў яе на плячах, постаць маці не выдае такой вострай і ўся яна робіцца дабрэйшай — задуманай і журботнай. Вось такая — пад хусткай, у халаднаватым паўзмроку — яна расказвала нам пра гарадское жыццё, пра сваю маладосць, пра бацьку. (Я — «гарадскі», а сястрычкі нарадзіліся ў вёсцы. Бацька сам напрасіўся працаваць у

МТС, дырэктарам быў да самай фінскай вайны. А потым здарылася нешта незразумелае, раптоўнае, немагчымае: бацька ў палоне! Былі два пісьмы аднекуль з поўначы — перад самай ужо вайной.)

Маміна хустка ды каракулевы каўнер, куплены сабе бацькам на паліто,— усё, што засталося ад нашага «дырэктарскага» жыцця.

Гарадскія рэчы мы пачалі прадаваць яшчэ да вайны.

Скончыла мама работу, агледзела мае паліто з шыкоўным каўняром і нават усміхнулася:

— Якраз табе прыдалося.

Мы, узрадаваныя мамінай усмешкай, кінуліся прымерваць паліто: блізняты трымалі яго, нібы сурдут пану, а я на іх пакрыкваў. Каракуль прапах тытунём, нібы яго ўжо насілі. Мусіць, і маме так падалося:

— Бацькавым тытунём будзеш пахнуць.

Я знарок весела і гучна пацягнуў носам, панюхаў, спалохаўся, што яна зноў заплача.

Першыя дні і тыдні ў партызанскім лагеры былі для мяне суцэльным святам пазнавання. Дысцыпліна ў атрадзе была амаль армейская — гэтым касачоўцы ганарыліся перад суседзямі.

Але ўсё роўна гэта былі партызаны — усё ў іх з выдумкай, з вясёлай лаянкай, з патэфонам, пры якім адна на ўсе настроі пласцінка: «Брось сердиться, Маша». Гэтая «Маша» па-рознаму гучала, калі ўсё добра было і калі забітых прывозілі і партызаны хадзілі па лагеры прымоўклыя, змрочныя.

Вельмі падабалася нам паглядзець на сябе збоку: касачоўцы! Аднойчы злоўлены паліцай пачаў расказваць, як ён хаваўся ў склепе і адтуль чуў нашу атаку: што крычалі, якія словы. Спецыяльна хадзілі паслухаць паліцая, а ён, зразумеўшы, што пацэліў у наша слабое месца, ужо як мог выдумляў вунь якую мудрагелістую лаянку ў свой адрас.

Выяваць весела — гэта лічылася абавязковым. Толькі новенькія пра бой расказвалі сур'ёзна, падрабязна, бывалыя ж касачоўцы — як пра дасціпныя, смешныя прыгоды. Іншы прымчыць: ледзь шапку ўратаваў, вочы — з яблык кожнае, а, бач, прыдумляе, шукае ў здарэнні смешнае, нібы з немцамі ў нейкую злую, але вясёлую гульню гуляў. Не атрымалася, даў здачы немец — таксама смешна!

І толькі калі забітых прывязуць — лепш не падыходзь, калі цябе ў тым баі па нейкай прычыне не было. Гыркнуць, як на чужака. А ўвечары ціха спяваюць песні ці задумліва слухаюць, як даваенны барытон пераконвае Машу, што «жизнь прекрасна наша в солнечные дни».

Касача ў атрадзе паважалі і, бадай, пабойваліся. Але і пабойваліся таксама па-партызанску: маўляў, так і трэба з намі, не хадзі, такі-сякі, дзе не трэба, напрасткі, умей выкруціцца нават з-пад Касача, калі ты касачовец!

І ўсё-такі нечага ў ім не разумелі — гэта бачыў нават я. Так, жарсткаваты, можа, залішне, але затое і смелы, і затое касачовец ведае, што яго параненага не кінуць, як здараецца часам у іншых, а ўжо з засады сарвацца, пабегчы без каманды — такога ў нас не бывае. Храбры не пабяжыць таму, што ён храбры, а баязлівец — бо ён баязлівец і ведае, што лёс ягоны вырашаць будзе Касач.

Але гэтая яго незразумелая, іранічная да ўсяго — і дрэннага і добрага — усмешка! Яна ўсіх і ўсё па-крыўднаму раўняла: здаецца, Касач бачыць, помніць цябе толькі ў той момант, калі ты ў яго перад вачамі. І кожны раз як бы ўпершыню заўважае.

Зрэшты, іншых гэта, магчыма, мала бянтэжыла. Але ж я быў закаханы!

Вось я стаю на пасту каля штабной зямлянкі: лагер паволі засынае, рассядланыя коні пад стрэшкай гучна хрумстаюць канюшынай. Нехта ідзе да штаба, шастаючы падмерзлым сухім лісцем. У халодным змроку пазнаю мажную, у кароткім кажусе і вушанцы постаць Касача. Як належыць, аклікаю: «Хто ідзе?» — грозна, радуючыся, што ён чуе мяне, мой партызанскі вокліч, але і саромеючыся трохі. Бо я пазнаў яго, і ён ведае, што я пазнаў яго — нібыта гульню прапаноўваю.

— Пароль! — патрабую, ужо цішэй.

А ён ідзе на мяне з цемені, моўчкі, не суцішаючы хады. Я клацаю затворам, але тут жа кажу:

— Гэта вы, таварыш камандзір?

Як яшчэ не закрычаў: «А, пазнаў, ага!»

Касач рашуча падышоў, пагардліва, як палку, адвёў убок маю вінтоўку.

— Чаму не страляў?

Гульня дык гульня — ён вось якую мне прапаноўвае!

— Я ж адразу пазнаў вас.

— Калі не спыніўся, не назваў пароля — бі!

— Я ж...

— Не мае значэння,— Касач блізка і ўважліва зазірнуў у мой разгублены і пакрыўджаны твар, усміхнуўся: — Двое сутак гаўптвахты.

Мабыць, каб зразумеў, што вайна — гульня сур'ёзная, злая.

Але і тут касачоўцы рабілі, давалі папраўку на характар свайго камандзіра. Удзень на гаўптвахце сапраўды моташна, няўтульна:

нары з альховых жэрдак прыбіраюць, стой ці сядзі на кукішках у прамерзлай зямлянцы, дыхай у каўнёр, прапахлы бацькоўскім тытунём... Але затое ноччу! Ноччу ў цябе ўсе прывілеі, падкрэслены клопат каравульнага ўзвода.

Цікава, расказалі Касачу хаця б пасля вайны, як кармілі гаўптвахту са штабнога катла?

Я сам у гэтым удзельнічаў, калі надаралася стаяць на пасту каля кухні. Стаіш і ведаеш, што неўзабаве з'явяцца. (Брынканне кацялкоў замест пароля.)

— Глядзі добранька, калі пастаўлены! — захліпнецца смяшком які-небудзь Рыжы ці Зуёнак, а ў самога ўжо рукавы закасаны па локаць. Хапае з меншага катла кавалкі мяса, дзьмухае на пальцы, а ты, вартавы, яму яшчэ і кацялкі трымай: адзін — для гаўптвахты...

...Касач сядзіць у мяне за спіной, той жа, але і зусім іншы. Урэшце, я не ведаю які.

Нешта сваё, добрае і благое, аддавалі мы тады гэтаму чалавеку, нешта наша ён нёс у сабе.

А зараз сваё адабралі, узялі сабе, а ён нібы той, ранейшы, але ўжо і другі.

Па-рознаму ўсё гэта людзі пераносяць. Каторыя страшна здзівіліся б і пакрыўдзіліся: быў гаспадар над жыццём і смерцю, а цяпер кожны мае права жыць, быццам цябе і не было над ягонай воляй, лёсам. Іншы жыве і ўсё прымярае: ды ўчора, ды я мог, ды цябе ж!..

Касач не здаецца мне такім. Ен умеў камандаваць. Але не думаю, што ўвесь быў у гэтым. Яго іранічная, часам нават недарэчная ўсмешка — гэта нейкі погляд збоку на тое, што ён рабіў так умела і цвёрда. Бадай, рахункі ў яго былі не з адным' немцамі, але і яшчэ з чымсьці. З самою вайной, ці што? Ці не таму ён — менш касачовец, чым усе мы: не збліжала яго з людзьмі справа, якую ён так дакладна і цвёрда рабіў. Так, мы яму аддавалі нешта сваё, нёс ён у сабе і наша. Але не вясёлую зухаватасць, як Косця-начштаба, а нешта зусім іншае. Магчыма, чалавечую патрэбу помсціць вайне вайной жа — за тое, што табе выпала з ёю спазнацца. Калі я, вядома, не ўскладняю Касача. Але і спрошчваць яго таксама нельга.

Але ж, праўду сказаць, сённяшняга Касача я і зусім не ведаю.

Усю дарогу ён маўчыць. Разам з Глашай маўчыць. Калі яна яго ўбачыла, на твары яе, магчыма, нічога не адбілася. Тварам людзі вучацца валодаць, але рукі скажуць усё — на маім плячы была яе рука.

Я заўсёды лічыў сябе пачварай, нават калі вочы былі. Быццам можа чалавек з вачамі быць пачварай. Зрэшты, да сустрэчы з Глашай мяне гэта не цікавіла. А калі ў атрад трапіў, дык нават дужа сабе

падабаўся. Вінтоўка, граната — партызан! Якой яшчэ прыгажосці ад чалавека трэба!

А потым глянула на гэтага партызана дзяўчынка, засмяялася на ўсю вуліцу — і ўсё перамянілаея.

Дзень той выдаўся, бы назнарок, сыры, халодны, шэры. Сена пада мной, якое я ўзяў на залітым паводкаю лузе, таксама было сырое, зляжалае. На высокім, нічым не ўціснутым возе ехаў я вясковай вуліцай, выглядаючы, у якой хаце мне папалуднаваць. І раптам убачыў Касача: вярхом на дужым, злосным жарабку, а за ім — ад'ютант у рамянях і гусарскіх бакенбардах. Пакуль я любаваўся намі, касачоўцамі, неўпрыкмет, лёгка (у думках, вядома) перасадзіўшы Жэньку на свой воз, а сам ускочыўшы на яго каня, я зусім забыў пра свайго шыраказадага «Герынга», а ён, фашысцкая морда, мне і падстроіў. Раптоўна адчуў, што воз нахіліўся, што зараз саслізгну, спаўзу разам з сенам, паволі і непазбежна, якраз у вясковую лужыну.

— Давай, сушэй будзе! —крыкнуў Жэнька, ганьбячы мяне перад Касачом, які сярдзіта на нас азірнуўся. А ўсе мы азірнуліся на гучны смех — дзяўчынкі. Я гатовы быў забіць і сябе, і «Герынга», і гэту рагатуху, якой менавіта ў гэтае імгненне абавязкова трэба было з'явіцца. У вялізныя разбітыя боты, як белыя свечкі ў падсвечнікі, уторкнуты бусляначыя ногі, у гарэзліва адкінутай руцэ — бруднае вядро, на другой руцэ — вялікая, цяжкая, з аўчыны рукавіца (збірае свінням дабро, што коні губляюць), а самой вунь як весела!

Глаша любіць успамінаць гэты выпадак, асабліва весела ёй ад майго абурэння тым, што яна так па-балетнаму трымала сваё вядро. Але, выявілася, развесяліў яе Жэнька, ягонае крыўлянне і бакенбарды, а зусім не я са сваім возам.

Касач і Жэнька звярнулі ў яе двор — яны таксама вырашылі адпачыць. А мне ўжо было не да таго.

Жыла Глаша з маці, яшчэ маладой, з маладым станам жанчынай, бацьку свайго яна ведала толькі па фатаграфіі, дзе ён на ўвесь рот смяяўся. Аднекуль з Урала прыходзілі ад яго аліменты. А аднойчы прыляцела яшчэ адна фатаграфія з цэлай гронкай гэткіх жа, як у бацькі, усмешак: Вера, Надзя, Любоў — далёкія Глашыны сястрычкі па бацьку. У вёсцы Глашу і яе прыгажуню-маці называлі: «Глашка-дзесяцітысячніца», «Ульяна-дзесяцітысячніца». Пашчасціла ім выйграць "такую суму на аблігацыю — нават у раённай газеце пісалі пра гэта. Вось тады гаспадара дома і закруціла-замуціла, аж на Урал закінула.

Падабаўся Глашы спачатку не Касач, а Жэнька: «Каб толькі не такі рукасты». Яны з Жэнькам сварыліся, аблівалі адно аднаго вадой,

амаль біліся і гучна, зласліва апраўдваліся: яна — перад маці, ён — перад камандзірам: «Няхай сам (сама) не лезе!»

Летам сорак трэцяга немцы пачалі бамбіць партызанскія вёскі. Глаша раптам апынулася ў нашым атрадзе. Ульяна ўгаварыла Касача, хоць у нас нават на кухні і ў санчасці былі амаль адны мужчыны. Глашына маці справядліва разважыла, што ў партызанскім лагеры не так небяспечна, як у сямейным, куды яна сама перасялілася з усёю вёскай.

Спачатку каля кухні і ў санчасці пачалі заўважаць кароткавалосую, вузенькую, як лінеечка, дзяўчыну, сарамліва рослую і жвавую. Для сваіх семнаццаці яна была даволі высокая, але з такімі вузенькімі плячамі, ніякавата ўзнятымі ўгору, такія ў яе былі радаснасінія вочы, што часамі яна здавалася зусім дзеўчанём.

Тое, што прыйшло, прыйшло не адразу — пасля чарговай «блакіроўкі».

Блакада скончылася, мы зноў пачалі заўважаць многае ў свеце. З блакады людзі, атрады звычайна выходзілі, як з пакутлівай хваробы — аслабелыя, але неверагодна прагныя да цішыні, да сну, смеху, галасоў, дзённага святла. Дзень зноў рабіўся днём, а ноч — ноччу, месяц ужо не быў падобны на асвятляючую ракету, а чалавечыя цені — на магільныя ямы.

Вось тады мы і заўважылі, што побач з намі жыве «камандзірка».

Ранейшы наш лагер немцы разбурылі, спалілі, жылі мы ўжо ў другім лесе, спалі не ў зямлянках, а проста пад дрэвамі ці ў «райскіх шалашах» — буданах з яловай кары.

Дняваліш пад раніцу сярод гэтага часовага табара, абкружанага халодна-белымі елкамі з садранай карой, і раптоўна заўважыш, як у крайнім ад дарогі буданчыку вытыркнудца з-пад кажушка разутыя ногі і тут жа спалохана схаваюцца. Голас Касача ў буданчыку непраўдападобна дабрадушны, а Глашын смех такі раптоўна жаночы, глыбокі.

Калі Касач адлучаўся куды ў гэту пару, праводзілі яго закаханараўнівыя вочы — мае і Глашыны. А аднойчы нашы з ёю вочы сустрэліся: Касач задумлівым трушком праехаў паўз мяне, я позіркам праводзіў яго і азірнуўся на буданчык. Глаша сядзела, абхапіўшы рукамі кажух на каленях; згубіўшы за дрэвамі Касача, натрапіла позіркам на днявальнага. Не ведаю, што мае вочы сказалі ёй: здаецца — так і быць! —дазволіў і ёй любіць камандзіра. На твары яе мільгануў спалох, і яна схавалася ў буданчыку.

Уставала «камандзірка» цяпер пазней за ўсіх. Але я разумеў, што гэта ад страху перад намі, перад нашымі ўсмешкамі, позіркамі. Усё,

чаго Касач, магчыма, і не заўважаў, удвая гняло яе, як толькі наставалі раніца, дзень.

Вось прачнуўся наш лагер: кашляюць, смяюцца, закурваюць, мыюцца жоўтай, як халодны чай, балотнай вадой. Хто сухар грызе, хто высек крэсівам ці з кухні прынёс агонь і цешыцца, ратуецца ад камароў маленькім вогнішчам, а хто зброю аглядае.

Ноч скончылася, але дзень яшчэ не пачаўся — савіня пара перагукнуцца цераз увесь лагер, абгаварыць ці высмеяць кагосьці.

У камандзірскім буданчыку быццам і няма нікога. «Камандзірка» паяўляецца перад намі ўжо адзетая і прычасаная. Наўзбоч ідзе да бочкі з вадой, ціха, быццам пабудзіць каго баіцца, мыецца пад дрэвам. Часцей за ўсё ў акуратных боціках і шэрым нямецкім світэры, які не закрывае яе худзенькую шыю, але нечакана ўзялася аднекуль яшчэ і чорная сукенка — такая прасторная вузенькім плячам, такая шаўковая, недарэчная. Ей хацелася перад намі быць як мага больш дарослай, а выглядала яна ў гэтай доўгай сукенцы яшчэ больш безабароннай. І асабліва гэтая роўная і непрыемная, такая чужая жаночая бялюткасць, бель, што праступала праз чорны шоўк!

Воч не ўзніме, губы сцятыя, твар заспаны і нясвойскі — «камандзірка»! Але хто-небудзь, хто сталей, дабрэй, пакліча ці паздароўкаецца — яна ўздрыгне, уся зачырванеецца спалохана-радасна, а вузенькія прыўзнятыя плечыкі так і ходзяць, перамагаючы збянтэжанасць, няёмкасць.

Але калі Касач у лагеры, забывае яна і пра нас, і пра сябе. Бачыць толькі яго. Як трымціць цень, ловячы сонечны промень, што насцігае яго,— вось-вось пасвятлее, растане ў ім — так успыхвала, святлела яна, калі паблізу быў Касач.

Мы збіраемся на аперацыю: агульнае пастраенне атрада на парослай дробнымі хмызамі паляне. Усе стаяць, толькі мы, ездавыя, сядзім на тачанках, высока, нам усё відаць. Некалькі сваіх камісарскіх слоў гаворыць перад строем Шардыка. Як помню яго, заўсёды ён хадзіў з перавязанай рукой ці забінтаванай галавой: надта старанна адшуквалі кулі гэтае маленькае, рухавае цела. Косця-начштаба аднойчы растлумачыў, чаму так адбываецца:

— Шустры ты надта, камісар. За ўсіх усюды паспець хочаш. Пад дажджом бегчы — усе кроплі збярэш, і свае і не свае. Прывык у калгасе — ад акна да акна. Не, няхай кожны сваё сам знае!

Касач слухае камісараву прамову, апусціўшы галаву, пра нешта думаючы ці проста чакаючы, калі трэба будзе даваць агульную каманду.

Глаша з хозузводаўскімі і лёгкараненымі чакае, я бачу, як яна чакае ягонага позірку (я нават злаваў на яго часам, так яна чакала, а ён сярдзіта не заўважаў гэтага). Урэшце Касач узняў галаву і паглядзеў у яе бок. Неасцярожна доўга глядзеў, пра нешта сваё думаючы. Перавёў позірк на камісара. Але было позна ўжо: Глаша, нібы яе паклікалі, рушыла на сярэдзіну паляны. І як назнарок, на ёй тая самая сукенка — доўгая, недарэчна шаўковая.

Увесь атрад назіраў за дзіўнымі яе, зачараванымі рухамі. Камісар змоўк і з папрокам зірнуў на Касача. Косця-начштаба засмяяўся, сказаў нешта.

Я абмёр, бачачы, як Глаша ідзе на сярэдзіну паляны, не заўважаючы ні раптоўнай цішыні, ні змрочнага за ўсмешкай твару Касача. Але раптам заўважыла — нібы на вострае наступіла. Стала, агледзелася спалохана, як чалавек, што раптоўна ўбачыў сябе на крызе, якая адышла ад берага. Касач адвярнуўся, а яна пабегла ў лес.

Калі я што і любіў у ёй у тую пару, то менавіта гэтую яе закаханасць у Касача. Водгаласам, так сказаць.

У дзяцінстве такім жа вось чынам закаханы быў у брата сваёй аднакласніцы. Ен быў для мяне жывой копіяй, адбіткам сваёй сястры. Тыя ж вочы, той жа рот, а не бянтэжышся — глядзі, колькі хочацца. Хлапчукі здзекаваліся з бязвольнага і плаксівага сына прыезджага настаўніка, а я апекаваў яго, абараняў. Ён жа, адчуваючы незразумелую маю ад яго залежнасць, у сваю чаргу капрызіў са мной — гэткі тыран! Але гэта рабіла яго яшчэ больш падобным на сястрычку і яшчэ больш хінула да яго. З ім я мог, быццам незнарок, назваць імя той дзяўчынкі, уголас назваць пры ўсіх, галоўнае, уголас — у гэтым была ўся справа, асаблівая слодыч.

Вось так, здаецца, і Глашу напачатку ўспрымаў. Амаль так. Але яна не заўважала патаемнай, змоўніцкай дабрыні маёй, апякунства, нашага трайнога саюзу не заўважала. Да самай сустрэчы на той паляне, дзе чырвоныя конікі разлятаюцца, пырскаюць з-пад ног.

...Гэтыя іскры, гэтыя жвавыя кропкі на чорным экране маёй слепаты — іншы раз мне здаецца, што гэта не асколачкі болю, што яны адтуль, з нашай паляны. На паляне я быў і раней, не раз шукаў свайго «Герынга», але чырвоных конікаў не заўважаў, хаця, вядома, яны там былі ўсё лета.

А лета ўжо на сконе: вільготны і цёплы лес прапах грыбамі, чарніцамі, густой гніллю, як старая варыўня. Пастуквае дзяцел. Спачатку здаецца — далёкі кулямёт. Услухаешся — не, блізка, дзяцел стараецца. Бой будзе толькі пад раніцу. Непасрэдны мой начальнік Сашка сядзіць у лагеры, змазвае кулямёт, мой жа клопат — коні,

калёсы. Нешта сур'ёзнае, калі пойдуць тачанкі. У кустах цераз паляну бачу шэрую спіну нашай прыпражной. Значыцца, і «Герынг» недзе тут. Я заняўся арэхамі. Іх столькі завязалася, што можна ўсляпую, вобмацкам рваць: нахіліш галіну і камечыш падсохлае, трохі скручанае, калючае ў далоні лісцё, пакуль не намацаеш цвёрдую цяжкую гронку. Ад зялёнай арэхавай мякаці ў роце кісла, халаднавата.

Арэшнік спачатку завёў мяне ў цёмныя лясныя нетры, а затым вывеў, выштурхнуў на паляну, ужо ў другім яе канцы. І тут я пачуў плач: жаночы, потым дзіцячы...

Я ўжо бачу Глашу — яна ляжыць пад дубам, бачу яе дрыгатлівую, пад чорным шоўкам, вузенькую спіну, а ў самога яшчэ недаўменне: дзе ж тое дзіця, што плача? І тут яе глухое жаночае рыданне сталася дзіцячым усхліпам. Ляжыць пад дубам на цвёрдых, выступіўшых з зямлі каранях-рэбрах жанчына ў доўгай шаўковай сукенцы і захліпаецца дзіцячымі слязьмі. Боты пастаўлены ў галавах, і на іх акуратна развешаны, сушацца анучы. А босыя ногі сярдзіта ўздрыгваюць: кусаюць камары ці мурашкі.

Вочы мае прагна і спалохана разглядалі жаночую белізну, застыла праяўленую чорным шоўкам. Глаша раптам села, падціснуўшы ногі, і схапіла боты.

— А, гэта ты...

— Каня шукаю,— растлумачыў я сваё існаванне на свеце.

Як акуратна боцікі з анучамі стаялі каля яе, сплаканай!

Пасля вайны ўжо Глаша ўспаміназа: «Іду праз увесь лагер, размаўляю, калі хто зачэпіць, смяюся, рагачу, але сама іду плакаць. Ужо лагер ззаду, ніхто мяне не бачыць, а я ўсё не плачу, спяшаюся на сваю паляну, да дуба: дабегла, сцягваю боты, ладкуюся, анучы развешваю сушыцца — усё цяпер так зручна, добра! — і нарэшце даю волю слязам, што так доўга стрымлівала, таму і салодкім».

Тое, што Глаша спалоханая, заплаканая,— якая там прыгажосць! — губы распухлі, вочы патухлыя, зласлівыя,— мяне вельмі кранае. Нібы дзеля мяне паблажэла, зліняла знарок, каб мне прасцей было з ёю, лягчэй. Удзячны за такую шчодрую, добрую яе непрывабнасць (нават носам хлюпае, як хлапчук!), я стаю, разважаю наконт заўтрашняга бою. Значыцца, ніштаваты гарнізон, калі мы з тачанкамі ідзём! Гэта добра, што сілу пакажам. Даўно пра блакаду новую пагаворваюць (восень, за ўраджаем палезуць), а атрад наш на самым выступе партызанскай зоны. Трэба раскінуць, пашырыць гэты выступ...

— Я не хаджу на аперацыі,— кажа Глаша, не даслухаўшы маіх разважанняў,— я ж — «камандзірка»!

Глядзіць, нібы гэта я яе абазваў так.

— Ну і дурні!

Я ахвотна згадзіўся. Само сабой, зразумелая справа...

— Ну, і можаце цалавацца са сваім камандзірам. А ў мяне будзе дзіцятка. Вось! Хоць лопніце ўсе ад злосці!

Я спалохана скасавурыўся — нібы гэта зараз будзе. Нешта ва мне ёсць такое, у несамавітай і вялай маёй постаці, і таму Глаша мяне зусім не саромеецца.

— І правільна,— радуюся я,— гэта вы здорава прыдумалі. Вайна скончыцца, а ў вас...

Я мог бы сказаць «у нас»: я ахвотна прымаў яе да нас, у той фантастычны свет, дзе мы з Касачом задушэўныя сябры і нам Глаша не замінае.

— «Здорава!», «прыдумалі!»— перадражніла Глаша мае захапленне.— Дурань ты.

Але глядзіць так, нібы просіць яшчэ раз паўтарыць маю дурасць. А мяне прасіць не трэба.

— Будзеш мамай.

Словам гэтым я нібы ўдарыў яе: раптам пакутліва пачырванела, адвярнулася, спахапілася абуваць боты.

— Угу, камандзір наш, яно, канечне,— цягну я і падаю Глашы кончык абарванай гаворкі,— вайна пройдзе...

— Думаеш, я не ведаю, што ў вас у кожнай вёсцы па «цешчы»?

І зноў — нібы ўдарылася балючым месцам, нават застагнала. Устала і пайшла палянкай. А я ўсё ніяк не магу кінуць тую размову, па-дурному цягну яе, гавару, гавару. Глаша маўчыць, амаль варожа, і я змаўкаю нарэшце.

Яна ўперадзе, я крокаў на дзесяць ззаду — ідзём між старых, грузных штабялёў. Цёплая кіслая гніль казыча ноздры. Да вайны тут нарыхтоўвалі дровы: бярозавыя, асінавыя, грабавыя, плахі дагніваюць, зляжалыя, зліплыя, нібы аблітыя мыльнай пенай.

Між штабялёў — тоўсты дыван з маладога, густота, лапушыстага грабніку. Камень кінь — падскочыць, як ад гумы. Глаша ступае паволі, задумліва. Грабнік такі густы, што трэба доўга трымаць раўнавагу на адной назе, адшукваючы месца, куды паставіць другую, і ад гэтай, напэўна, позы Глаша ўсё весялее. Зноў балет, як тады з вядром.

— Глядзі, ружовы! — кажа пра зубчасталісты, як бы пасланы на зямлі, грабнік. І праўда: увесь абпырсканы чырванню. У настоеным сухім цяні гэтага зялёна-румянага дывана хаваюцца конікі лясныя. Цэлы касцёр іх узлятае з-пад нашых ног: праляцеўшы, падаюць на зубчастыя лісты з сухім шалясценнем і тут жа згасаюць. На маёй

далоні лясны конік, як вугольчык, пацягнены шэрым попелам. Глаша ўзяла яго, пасадзіла на сваю дзіўна вузкую руку. Дазволіла яму выстраліцца і глядзіць, як успыхнуў іскаркай і зноў патух на зялёна-ружовых лістах.

Я пачаў уголас разважаць, што, магчыма, яны прыстасоўваюцца. Вайна, пажары, вунь колькі ўсё гэта цягнецца, ужо і не спадзяюцца, што скончыцца. Мы і самі думалі: раз — і ўсё!

— Яны, можа, адзін дзень жывуць,— запярэчыла Глаша,— што яны помняць!

Тады я пабедаваў за іх: раптам у дажджлівы дзень народзяцца — толькі хмары і ўбачыш! Нават не будзеш ведаць, што неба бывае чыстае, сіняе-сіняе...

Глаша глядзіць на мяне здзіўлена, быццам я ўслых сказаў: «Як твае вочы». Адвярнулася, засмяялася:

— Які ты смешны! Асабліва на тачанцы сваёй. Немцы ад смеху паміраюць.

(Вось што ў Глашы мяне асабліва здзіўляла тады. Бывала, абкружаць яе хлопцы, пасміхаюцца адзін з аднаго, з яе, а яна — нібы тонкая былінка на ветры: доўгія рукі, уся яе порсценькая постаць падзявочы вырываецца з-пад нашых позіркаў, узнятыя плечы так і ходзяць — нейкі танец сарамяжлівасці. Але сінія вочы нечакана смелыя, смяшлівыя. У іх радаснае ўсведамленне сілы, якая сабрала і трымае нас каля яе, жаночай улады над намі.

У Глашы і пасля гэта заставалася: дзявочая нязграбнасць, сарамлівасць рухаў і смеласць сініх вачэй, усведамленне іх сілы.)

Дваццаць пяць год да той зялёна-ружовай паляны. Але колькі разоў я вяртаўся туды. У снах. Ад чырвонага дажджу конікаў раптам пачынае тлець зямля, мы з Глашай разгублена азіраемся, не ведаючы, куды паставіць нагу, а потым імчым назад, а над намі, грукочучы, нібы поезд на мосце, коціцца вяршалінамі лесу хваля агню, абсыпаючы нас пякучымі пырскамі. Прачнешся — доўга не можаш зразумець, адкуль і куды ты вярнуўся: усё намагаешся расплюшчыць вочы...

Калі чалавек страчвае зрок, першы жах — не можаш расплюшчыць вочы, усё хочаш — і не можаш. Гэты стан бясконца паўтараецца — у снах. І адначасна другая пакута: заплюшчыць таксама не можаш. Назаўсёды адкрыты, адзін на адзін са светам! І з самім сабой — са сваёй памяццю...

Я іду след у след за Глашай, гляджу, як з-пад яе боцікаў і маіх цяжкіх ботаў страляюць, успыхваючы і гаснучы, іскры, чую сухі шоргат лісцяў, і сам я — як гучны, лёгкі, вясёлы бубен. І я ведаю, што

бой (і, можа, раненне, смерць) будзе толькі раніцай — цэлая вечнасць наперадзе!

— А што гэта за імя — Флёра! — пытаецца Глаша, павярнуўшыся так, каб самой стаяць, а яе сукенка яшчэ варушылася б каля ног.

Я кажу, што значыць «Флёра» (чытаў некалі ў календары).

— Кветка? — Глаша смяецца. Я таксама смяюся. Нішто сабе кветка: з гэтымі малпінымі дугамі ля рота, у гэтым нехлямяжым нямецкім мундзіры з абвіслымі штанамі, які я выменяў у разведчыкаў на сваю хатнюю адзежу.

— Дай я стрэлю,— Глаша ўжо глядзіць на маю вінтоўку.

— Тут забаронена,— весела папярэджваю я, здымаючы з пляча вінтоўку.— Загад Касача.

Імя гэта прагучала раптоўна незнаёма, нават як бы здзекліва, і я, нібы спрачаюся, сказаў абыякавым голасам:

— І правільна. Хутка ў лагеры будуць пуляць.

Глаша не слухае, цэліцца ў камель дрэва. Я хуценька прыўзняў ствол вінтоўкі.

— Прыцісні да пляча,— узяў за плячо і лоўкаць, каб паказаць, як трэба. І нібы апёкся аб слізготу шоўку.

— Я сама.

Павяла вінтоўкай, як зеніткай, і, нарэшце, стрэліла. Аддала мне вінтоўку, засмяялася:

— Бедны, зноў на гаўптвахту.

— Гэта яшчэ трэба даказаць.

Я сеў на пянёк, выцягнуў шомпал, пашукаў у сваёй сумцы ад процівагаза бутэлечку з маслам.

— А як ты знайшоў паляну? — Глаша шпацыруе перада мной, збіваючы нагой мухаморы, якія пыхліва-радасна гарацць сярод сыра-зялёных асін.

— Як знайшоў? Цяжка хіба?

Яна столькі разоў, мусіць, бегала сюды плакаць, што лічыла паляну сваёй таямніцай.

Вечарам мы пакідалі лагер, каб пад раніцу акружыць гарнізон. Які — даведаемся на месцы. Але ад гэтага яшчэ мацней тое дваістае пачуццё, з якім звычайна збіраешся, ідзеш на баявую аперацыю. Ты і нехта там (яшчэ не ведаеш, дзе і хто) ужо звязаны: вам забіваць адзін аднаго. І таму, што ведаеш пра гэта, а ён яшчэ не — ты і за яго ўяўляеш: як пачуе першыя стрэлы, як спалохана ўсхопіцца... Табе самому такое знаёмае: і аглушальныя, як удар у дзверы, першыя стрэлы, і дзіўнае пачуццё палёгкі перад рэальнай нарэшце небяспекай: «Вось яно!..»

Калі атрад, выстраіўшыся, слухаў камандзіра, я зноў сядзеў высока на тачанцы ззаду свайго ўзвода і глядзеў, чакаў, як Глаша падыдзе да Касача. Але ён сам пад'ехаў на кані да тых, хто стоўпіўся ля краю паляны. Нешта гаварыў, а твар у яе быў закахана бледны.

...Зусім заціх наш аўтобус, дрымота змарыла нават Косцюначштаба. Адзін мой Сярожа не змаўкае: старанна расказвае, што цяпер за акном, міма чаго праязджаем. Раптам засмяяўся, усклікнуў:

— Ой, татка, а ў тваіх акулярах усё ўпоперак плыве... Ой, заяц, заяц! У канюшыне, глядзіце!

...У тым баі мяне кантузіла. Атрад наступаў на чыгуначную станцыю ад рэчкі і лугу, парослых кусцікамі бярозы і вольхі. Доўга чакалі світання, хаваючыся пры беразе рачулкі,— туды і нашу тачанку спусцілі. Роўна ў пяць, без страляніны, кінуліся да агародаў, над якімі, нібы крапасная вежа, цямнела цагляная вадакачка.

Наш ротны Ілья Ільыч перад самай атакай папярэдзіў:

— Трымайце каланчу пад прыцэлам. Жлобам буду, калі там не сядзяць з кулямётам. Вось, няхай пабудзе з вамі.

І кінуў нам на воз кніжку Някрасава «Каму на Русі жыць добра».

Мы падвярнулі коней так, каб невысокі бераг закрываў, хаваў хаця б іх, і засталіся сам-насам з вежай.

Ужо затрашчалі стрэлы — бой пачаўся. Ахінутая перадсвітальным туманам вежа раптоўна зайграла, пачала дражніцца чырвоным язычком — кулямёт! Сашка адразу распачаў з ёю дуэль. Спачатку немец нас ігнараваў, біў па наступаючых. А Сашка ніяк не мог як след злаўчыцца, загадваў мне то так, то гэтак павярнуць коней. Наш «люіс», высокі, як веласіпед, замацаваны на станку ад «максіма», не надта зручны гібрыд: ні ляжаць за такім, ні сядзець — хіба што патурэцку. І шчытка ў нас ніякага. Нарэшце Сашка прыладзіўся, і «люіс» загугнявіў басавіта, па-сабачы. Зжаваў усю стужку, расплясканую, як вафля. Я падаў новую, памог уставіць у акенца-выраз. І тут нас дастала, але пакуль ззаду, па вадзе — нібы каменьчыкі сыпанулі. Сашка зноў «нацкаваў бульдога», я трымаю напагатове яшчэ адну паўметровую стужку на далонях, як афіцыянт. Больш мне рабіць няма чаго, хіба што лічыць каменьчыкі на вадзе, што скачуць наўкруг нас. Раптам паявілася на вадзе чырвоная круцёлка-нітачка — нетаропкая, гнуткая,— яна ўсё большала... Не адразу ўцяміў, што гэта кроў. Хутка, у думках, абмацаў сябе ўсяго. На Сашку таксама нічога не відно. Коні стаяць спакойна-абыякава але «Герынг» усё апускае храпу да вады, як бы ловячы губамі чырвоную круцёлку. А яна ўсё распаўзаецца, віляе і не можа адарвацца, адплысці ад нас.

— Хутчэй! — крычыць Сашка.— Прышые ён нас...

Страляніна то нарастае, то раптоўна ападае, але ўжо зразумела, што здарылася самае кепскае: мы іх не прыбілі з налёту, цяпер усё залежыць ад боепрыпасаў і часу — у каго болей. У нас меней...

На агародах міны кладуцца адна на адну, нам відаць чорныя вяршаліны выбухаў, топчуць, убіваюць у дол залеглых там нашых. Сашка зноў пусціў трасу куль у чорнае акенца вежы, якая з кожнай хвілінай усё больш адкрываецца, з чорнай робіцца цагляначырвонай. Адразу адчулі — ёсць, дасталі немца!

— Давай яшчэ адну,— крычыць Сашка і ад задавальнення локцем, рукавом, трэ свой узмакрэлы рабаціністы нос і стрыжаную галаву.— Я яму дам дыхту!

Я паказаў чатыры пальцы — столькі стужак засталося ў скрынях.

Бухаючы па вадзе, нехта бяжыць за кустам і... Ад'ютант Касача.

— Вы што тут? Камандзір загадаў туды, на той край... да лесу... на фланг! Давай хутчэй!

Але «наш» немец зноў ажыў: абсыпаны каменьчыкамі, Жэнька прыпаў да калёс ля маіх ног.

— А гэта бачыў? — зароў на яго Сашка. Ен добры-добры, але заводзіцца з паўабарота. Ён у нас стары партызан, разам з Касачом прыйшоў у атрад, хапіла часу нервы растузаць! Зноў націснуў на гашэтку, і «бульдог» гулка і выразна адлічыў дзесяць патронаў, амаль паўстужкі зжаваў.

Я паказаў Жэньку, што ў нас мала патронаў.

— Давай! Касач загадаў,— не зірнуўшы нават, крыкнуў ён і пабег. А немец зноў сыпануў, чутно, як ударыла ў кола якраз пад нагамі.

— Добра, паехалі, калі загадваюць! — крычыць Сашка.

Перазараджалі кулямёт, калі наляцеў Касач. Гэта быў ужо Касач!

— Вы што? У неба паліць? Ах вы!..

Ніколі я не бачыў так блізка гэты буйны і ў той час рэзкі твар — рэзкім яго робяць дзве глыбокія, як шрамы, баразёнкі, што спадаюць па шчоках да падбародДзя. І вочы. Асабліва вочы! — ярасныя і ўсё адно насмешлівыя; яны так бязлітасна ўбачылі мяне, нарэшце, менавіта мяне ўбачылі, прызналі.

— Ану адсюль, ах вы!..

Не чуючы, не разумеючы, што яны, Касач і Сашка, крычаць адзін аднаму і што робяць, чаму рвуць адзін у аднаго ручку кулямёта, я кінуўся да коней з нейкім утрапёным пачуццём непапраўнасці таго, што адбылося, і гатоўнасці рабіць нешта апошняе, страшнае, чым толькі і можна выправіць тое, што адбылося. Я цягнуў за храпы коней: у «Герынга» вуха разарвана куляй (вось адкуль тая чырвань на

вадзе!), кроў залівае ягоныя звар'яцелыя круглыя вочы, сцякае на пену ля ноздраў, афарбавала мне рукі, зялёныя рукавы нямецкага мундзіра. Рэзка шмаргануўшы тачанку з вады на бераг, я адарваў ад яе, ад кулямёта Сашку і Касача, і яны быццам бы апамяталіся. (Потым ужо, перабіраючы ў памяці, я сцяміў, што Касач ярасна і пагардліва спіхваў Сашку, хапаўся сам за кулямёт, а Сашка, мацюкаючыся і бадай што плачучы, не даваўся.) Нарэшце Сашка адштурхнуў Касача, узбегшы на бераг, укінуўся ў калёсы :

— Гані!

І я пагнаў. Першыя метраў сто, мабыць, у гарачцы і ад лютай гайданкі па лугавых купінах здавалася, што мы імчым як бура. Я біў коней пугаўём, балюча падскокваў на каленях, а Сашка, ухапіўшыся за кулямёт, усё крычаў: «Гані!» Вежа, калі мы вымчалі на луг, адразу вырасла перад намі, насунулася — уся чырвоная ад набухлага сонца. Затое лес — нібы адрынула яго ад нас далёка-далёка. І тут прыйшло адчуванне, адначасна да абодвух — мой і Сашкаў позіркі сустрэліся,— што мы ўжо ведаем, колькі секунд засталося вось так імчаць. Надта выразнае, дакладнае адчуванне, нібы хто пачаў адлічваць тыя секунды ўслых. Мы як быццам бачым сябе адтуль, з чырвонай высокай вежы: безабаронныя, нягеглыя калёсы на лузе, а яшчэ мы бачым, як немец падводзіць кулямёт — зараз секане... Храснула пад намі: калёсы занесла, але мы яшчэ коцімся, падмінаючы апошнія секунды. І тут коні, нібы спатыкнуўшыся, разам спляжыліся проста пад нас, закрытыя выбухам, а калёсы яшчэ праляцелі паўкруга і перакуліліся, выкінуўшы нас. (Я, пакуль ляцеў, увесь час помніў, дзе цяжкі кулямёт, а дзе мая галава.)

На нас абрынуліся выбухі: мяне падкінула, адарвала ад самога сябе і апусціла ў напятую глушэчу. Адтуль, як з-за тоўстага шкла, я гляджу, як паволі, занадта паволі паўзе Сашка: я бачу, што зрабілася з ягонай нагой, а ён не разумее, таропка адпіхвае ад сябе зямлю чырвоным, дрыготкім абрубкам, палівае крывёю траву. Бот і тое, што ў ім, целяпаецца на доўгай калашыне далека ззаду. Вочы вялізныя, недаўменныя, і чаканне ў іх: вось зараз ён пра нешта даведаецца! Я нязграбна здзіраю з сябе нямецкі пінжак і паўзу следам па крывавай дарожцы, лаўлю і не магу загарнуць у пінжак тое, што засталося ад нагі. А *яно* трапечацца, торгаецца ў маіх руках і адпаўзае. Здаецца, я чую пранізлівы крык яго...

Той, хто быў хоць аднойчы паранены ці кантужаны, ужо не ранейшы чалавек. Ён ужо адчуў, як гэта будзе. Да гэтага толькі ведаў, што смяротны, а цяпер — адчуў.

Я хадзіў па лагеры і ўсім усміхаўся. Выявілася, што быць смяротным вельмі весела, што гэта дае вунь колькі пераваг.

Па-першае, усе пачынаюць цябе заўважаць і любіць. Паранены сярод партызанаў — самая паважаная асоба, настолькі, што чалавеку з непрывычкі робіцца няёмка і ён як найхутчэй стараецца пазбавіцца ад бінтоў, мыліц, каб зноў быць як усе. (Праўда, здаралася і другое: каму-небудзь прыйдуцца даспадобы бінты, як эпалеты, але тут і чакае яго самае жахлівае: раптам адхлыне ад яго цёплая хваля, ён яшчэ цягнецца ўслед, а тут ужо недаверлівыя ўсмешкі, пагардлівая абыякавасць.)

Ну, а па-другое, смяротны — гэта дарослы, роўны ўсім. (Бессмяротныя толькі дзеці.) Адразу наблізіцца да іх, дарослых,— гэта варта бяссмерця. Да ўсіх, да Глашы...

Калі мяне прывезлі, глухога, вялага ад шуму ў галаве і млоснасці, Глаша падбегла да майго воза. Раптам я ўбачыў на нізкім, мутнавата-шэрым небе яе сінія вочы — нахілілася нада мной. Ужо прайшло шмат калёс з забітымі, параненымі, і яна нахілілася нада мной, плачучы. Бегла да забітага, мёртвага, а тут убачыла кволую збянтэжаную ўсмешку жывога: узрадаваная, яна яго пацалавала, жывога (недзе каля вачэй) і, здаецца, толькі потым зразумела, што пацалавала мяне. Такое ўзрушэнне было напісана, мусіць, на маім, да гэтага вялым, твары, што Глаша нават адхіснулася, падзявочы абурана, але тут жа ўсміхнулася і цёплымі пальцамі пагладзіла пацалаванае месца, аддаючы яго мне.

Праз тры дні я ўжо хадзіў па лагеры: нашто ляжаць, калі столькі добрых, ласкавых усмешак можаш сабраць! Хаджу і збіраў, як грыбы. Але я шукаў Глашу, а яе не было. Цэлы тыдзень Глашы ў лагеры не было. Некалькі разоў я здалёк бачыў Касача. Ен мяне зноў не заўважаў. А мяне ўсё мацней прывязвалі да гэтага чалавека тыя сорам, захапленне, жах перад непапраўным, якія адчуў каля рэчкі.

Сашку, які памёр ад ран, хавалі ў лесе, каля дарогі. Касач стаяў з патупленым цяжкім поглядам, нязвыкла сутулячыся. Салюту бліз лагера даваць не дазволена. Касач кінуў разам з усімі жменю зямлі, а камячок затрымаў у пальцах і ішоў з ім, я бачыў, да самага лагера...

Я хадзіў на паляну, падоўгу сядзеў там, глухі, адзінокі, смяротны. Я ўжо не чуў сухога дажджу конікаў і толькі глядзеў на іх бязгучныя чырвоныя ўспышкі. Маштабы паступова мяняюцца, ссоўваюцца, і вось я ўжо сярод чырвоных выбухаў. Закрадваецца і пачынае расці трывога: а што, калі ў лагеры ці побач ужо ідзе бой, а я сяджу тут, глухі, і не ведаю? Нешта перамянілася ў свеце, рэзка, пагрозліва — толькі ты не ведаеш. Каб хто ўбачыў, як я вяртаўся ў лагер —

асцярожна, са зброяй напагатове,— падумаў бы, што хлопцу мала сапраўднай вайны, яму яшчэ і пагуляць у яе хочацца.

Аднойчы заснуў, прыгрэўшыся на сонейку, па-восеньску мяккім, ласкавым, утульна ўсеўшыся між высокіх, як падлакотнік крэсла, каранёў таўшчэзнага дуба. Расплюшчыў вочы — Глаша! Стаіць і глядзіць проста ў твар. Я расплюшчыў вочы, а яе сіні погляд усё нерухомы, аблічча строгае, бадай суровае. Нарэшце заўважыла, што я прачнуўся, нешта сказала і падсела да дуба, у суседняе «крэсла» з каранямі-падлакотнікамі. Падставіла твар сонцу і сціснулася з закрытымі вачамі, толькі павекі і вейкі дробна дрыжаць над набрынялай слязой. Глаша ў нямецкім світэры з адкрытай, яшчэ больш схуднелай шыяй, спадніца ў яе, па-партызанску, надзета на сінія штаны, упраўленыя ў боты.

Мне здаецца, што сама яна сябе не бачыць сёння, не думае, якая яна — ёй усё роўна.

Нешта сказала, не расплюшчваючы воч. Не помніць, што я аглух, не чую? Ці ёй усё адно, пачуюць ці не, што яна гаворыць. Я не чую, затое пагаварыць рады — пра Касача, канечне. Як я магу яшчэ аддзячыць ёй за тое, што прыйшла, сядзіць са мной, замест таго, каб яго шукаць, быць каля яго?

Я ведаю пра Касача, вядома ж, болей, чым яна: для жаночага кахання гэтыя гісторыі, магчыма, не маюць таго значэння, як для хлапечай любві. Вось гэта гісторыя: як Касач паявіўся ў лесе і з ім яшчэ сямёра ваеннапалонных, а іх павялі расстрэльваць як шпіёнаў, падасланых. Сашка лаяўся і плакаў ад крыўды і злосці, Косця-начштаба ўсё прасіў пакурыць (і калі ішоў, і калі яму капаў), астатнія быццам не верылі, што гэта сур'ёзна. А Касач раптам сказаў з напалову выкапанай магілы:

— Калі я цябе вось так буду, не скачы. Дамовіліся?

Моцна так сказаў, але невядома да каго. (Не ведаю, ці здолеў бы ён сам растлумачыць, што меў на ўвазе? Нейкая горкая, прытоеная думка наогул, а не папрок ці пагроза. Не мог жа ён ведаць, што зараз пачнецца бой: метраў за дзвесце паявяцца немцы, і ён, Косця, Сашка ў гэтым баі пакажуць сябе так, што праз некалькі месяцаў Касач стане камандзірам роты, а потым і атрада.)

Я ўсё гаварыў, гаварыў, і ўсё пра Касача і пра наш з Сашкам бой каля рэчкі, і ўсюды Касач у мяне быў прыгожы, справядлівы, таму што ён і сябе не беражэ, не шкадуе. Глаша, здавалася мне, уважліва і са згодай слухала, хаця і не расплюшчвала вачэй. І раптам сказала :

— Замаўчы! Дурненькі.

Я гэта на вуснах яе і ў вачах прачытаў.

Паднялася і пайшла цераз паляну, як і той раз. Нешта ў іх з Касачом здарылася! Я быў ашаломлены гэтай здагадкай. Бо так добра ўсё складвалася, так згодна. Куды ж мне, за кім, калі яны не разам? Без яе для мяне і ён цяпер не той. А без яго гэтая паляна і нашы сустрэчы — зусім іншае нешта, аб чым я не падрыхтаваны думаць: я так звыкся з упэўненасцю, што мы сюды прыходзім, каб Глаша ўслых магла пра яго думаць, а я дапамагаць ёй.

Бой пачаўся адразу і нечакана блізка, нават не за рачулкай, дзе быў насып разбуранай чыгункі, а на нашым баку, ледзь не ў лагеры.

Мы ішлі хвойнікам — ён пах смалою і летнім жвірам. Глаша, адхінаючы голле, пакалола руку — цяпер аблізвала яе прагавіта і смешна. І раптам застыла: умольна глянула на мяне. «Страляюць!» — адразу прачытаў я. Рукой паказала — дзе.

— Моцна?

Яна заківала галавой.

— Аўтаматы?

Значыць, зусім блізка.

Выбухі я пачуў сам, неяк усім целам. Мабыць, міны. Але калі да гранат адразу дайшло — справа дрэнь!

Глаша слухае бой і глядзіць на мяне, чакае, нібы ад мяне залежыць, каб не было таго, што ўжо ёсць. І трэба ж было мне якраз цяпер аглухнуць: глухі, як і сляпы,— усяму адкрыты, безабаронны. Ты, нібы ў клетцы, злоўлены, і хто хоча, можа падысці і разглядваць. Немцы доўга разглядваць не будуць...

Глаша ўхапілася рукамі за мой локаць, па яе дрыготкіх пальцах адчуваю: страляюць зусім блізка, вось... вось!.. Вінтоўку я зарадзіў, трымаю напагатове, азіраюся, але разам з тым я яшчэ помню, думаю і пра тое, што іду пад ручку з дзяўчынай і гэта зараз убачаць, тыя ж немцы ўбачаць. Яшчэ горш (так і падумалася: горш!), калі ўбачаць нашы зубаскалы. А раптам Касач?

Пальцы на маім локці сціскаюцца, уздрыгваюць ад блізкіх стрэлаў і выбухаў, напаўголаса я ўдакладняю:

— Кулямёты, аўтаматы? Так?

Глаша вачамі паказала ўгору: э, нават самалёты! Значыць, бла-када, не інакай. Цяпер галоўнае да сваіх трапіць, не застацца адным. Глаша ці то вядзе мяне, ці то вісіць на мне сярод не чутных мне стрэлаў: у галаве ў мяне свой шум, грукат, пусты, бессэнсоўны. Мы стараемся так абысці страляніну і крыкі (пасля Глаша казала, што і галасы нямецкія чула, каманду), каб трапіць у лагер. Усё правей бяром, каб не нарвацца, каб зайсці ў лагер з другога боку. Але колькі мы ні ідзём, ні бяжым, бой усё не застаецца ззаду: Глаша паказвае,

што ён наперадзе, збоку, наўкруг. Я ўжо злуюся, мусіць, блытае, дзе страляніна, а дзе толькі рэха. Адарваў яе пальцы ад сябе і паказаў, каб ішла ззаду: яшчэ, яшчэ адстань! Я накіраваўся проста на лагер. Азірнуўся: Глаша слухмяна брыла ззаду, вінавата, квола ўсміхнулася. Я міжволі ёй адказаў, і яна ўзрадавалася, тут жа дагнала мяне. Зноў абхапіла руку. Нешта мянялася і перамянілася ўжо ва мне, паміж намі. Я сябе цяпер другім бачу, і гэты другі ўжо не цырымоніцца: ён ратуе Глашу, цяпер гэта галоўнае, а бянтэжацца, саромяцца няхай іншыя!

Раптам сасна, да якой мы падыходзілі, якраз перад вачамі нашымі пырснула белымі трэскамі, нема і страшна, нібы знутры ўзарвалася. Глаша ўжо ўпала і мяне за крысо пінжака цягне да зямлі. А сосны ўзрываюцца — белае клочча, нібы пена, вырываецца з-пад кары. Разрыўныя кулі! Але адкуль б'юць, не зразумець! (Некалі Сашка пра такое расказваў, але там пена была чырвоная, і я нібы сам гэта помню — чырвонае, успененае... Яны брылі з Касачом у пыльных калонах 41-га, і раптам выскачыў на дарогу заяц, немцы-канваіры імпэтна-весела адкрылі страляніну па ім, а заадно і па калоне: перад Сашкавымі вачамі вось так, пырснуўшы чырвонай пенай, узарвалася патыліца чалавека, які ішоў наперадзе.)

Б'юць з бярэзніку, што метраў за сто ад нас бялее за стваламі соснаў. Я штурхнуў Глашу, паказваючы, каб паўзла, а яна глядзіць, быццам я і сапраўды магу нешта перамяніць у цэлым свеце.

На белай бярозавай сцяне, нібы прасочваючыся, паявіліся цёмныя людскія плямы. Яны адклейваюцца ад белай сцяны і падаюць, адклейваюцца і падаюць, як пад кулямётам, толькі немым. Але ўжо зноў узнімаюцца ў ланцуг.

Глаша, лежачы, глядзіць на мяне, вочы вялікія, безабаронна-сінія, галаву прыўзняла, вось-вось твар таксама ўзарвецца. Чырвоным.

Дрэвы ўсё пырскаюць белай пенай, я нагамі пнуся на Глашын твар, паказваю ёй раз'ятранай мінай, каб паўзла хутчэй за паваленую высахлую елку. І баюся, што твар гэты, павернуты да мяне, узарвецца чырвоным, успененым...

Раптам пачынае ўяўляцца, што толькі твар, вялізныя сінія вочы — Глашыны, а жвавае, таропкае цела — гэта нехта, хто яе самую ж схапіў і валачэ, і таму такі жах, такое маленне ў гэтых вачах.

Немцы прайшлі зусім блізка ад сухой елкі, за якой мы ляжалі. Я нават бачыў, як той, што бліжэй да нас і пад каскай, у стракатым плашчы-накідцы, паглядзеў на паваленую елку і збіўся з нагі — мабыць, падумаў, што трэба зазірнуць за яе ці пастрачыць з аўтамата. Нават патрон у маёй вінтоўцы варухнуўся, здалося,— такі

быў гэта момант. Вузкі малады твар яшчэ нейкі час быў павернуты да нас, але немец не застрачыў і не падышоў...

А мы, калі іх не стала відаць, ускочылі на ногі і пабеглі. Бегчы не мела сэнсу і нават небяспечна было: мы ж не ведалі, што, хто перад намі паявіцца праз пяцьдзесят, праз сто метраў, але ў нас прарвалася назапашанае за гэтыя хвіліны пачуццё, жаданне быць як мага далей ад таго месца, дзе мы цяпер. Але вось небяспека мінула тут, затое паўстала, чакаючы, наперадзе...

«Пастаіш — бяда нагоніць, пабяжыш — напрэшся на яе!» — гэта Рубеж любіў паўтараць, Цімох Рубеж — смешны, дзіўны чалавек, з якім мы сустрэліся праз два дні... У нашым аўтобусе ніхто яго не помніць, яны яго не ведалі, Рубяжа. Сышлася мая дарога з ягонай на нейкім невялікім адрэзку, а далей пайшла толькі мая, а яго абарвалася. Мусіць жа, і акрамя нас з Глашай яго помняць, нехта недзе (сям'я ў яго была), але ўсё роўна такое пачуццё, што з жывых толькі я ды Глаша ведаем, што ён быў, і пакуль мы яго ўтрымліваем у сабе — гэта праўда, што ён быў.

Дзіўна, што людзей, якія зараз у аўтобусе, я ўспрымаю як пасрэднікаў, праз іх я звяртаюся, як да жывых, да тых — Косці, Зуёнка, Вядзмедзя, якіх ведаў, бачыў многа год назад. І Косцяначштаба — вось гэты шумны, смяшлівы, і Касач, што маўчыць усю дарогу, і Сталетаў — усе яны як бы проста адтуль, з 25-гадовай далечы. Дзіўна, калі памяць вось так раптам робіцца явай, рэальнымі галасамі... Відушчыя павінны напружвацца, каб у сённяшнім убачыць таго, хто чвэрць веку назад быў «Касачом», «Зуёнкам», «Сталетавым», «Косцем-начштаба». А мне намаганне не трэба ніякага: толькі тых, ранейшых, і бачу. А сённяшнія толькі пацвярджаюць, што ўсё — праўда.

...Глаша сядзіць на кукішках, прысланіўшыся да дрэва. Пасля шалёнага бегу на шчоках яе плямамі распаўзаюцца бледнасць і румянец, а ў немігатлівых вачах цёмны спалох і разгубленая ўсмешка. Я стаю над ёй, сушу на сваім тварьі казытлівы пот і насцярожана азіраюся. Глаша паказвае, што страляюць усюды, кругом.

Так, у лагер нам не праскочыць. Ды і няма там нікога.

— Здзівіцца Касач: дзе ты? — кажу я.

Глаша нацягнула аж на калені шэры світэр, зняла з мысіка бота бярозавы ліст, разглядвае.

— Восень ужо,— сказалі яе вусны і вочы, што зірнулі на мяне. І я ўзяў ад яе зжоўклы, але яшчэ мяккі, жывы ліст, быццам яна немаведама што важнае і значнае гаворыць.

Калі. пачалася сапраўды блакада — значыцца, усё гэта: страляніна, самалёты цяпер ужо і там, дзе мама, сястрычкі. Добра, калі здагадаюцца адразу пайсці на «востраў», у глыб балота. Вёска наша там і ў 41-м, і ў 42-м хавалася.

Глаша глядзіць на мяне і згаджаецца з тым, што я думаю. Фу, ды я ж уголас думаю! Размаўляю ўголас, не заўважаючы таго. Кажу далей, нібы нічога не заўважыў:

— Там, у сваім лесе, я на немцах катацца буду, як толькі захачу. Там яны не дастануць. А схлыне — дастаўлю цябе...

Я не сказаў: «Касачу». Яе пагляд замінаў называць гэта імя. Раней памагаў, патрабаваў, а цяпер чамусьці замінае.

Мы зноў ідзём праз лес, і зноў Глаша паказвае, дзе страляніна гусцей. Павярнулі да балотца, зялёнага, з палеглай доўгай травой. Я набраў у пілотку вады і, падняўшы над тварам, лаўлю губамі саланаваты ад поту струменьчык. Глаша п'е з далоні.

— Есці хочаш? — здагадаўся я. Яна жвава кіўнула і зірнула падзіцячы: нібы я зараз вось дастану з дрэва і падам ёй. Чорт, нават сумку сваю ў лагеры пакінуў, добра яшчэ, што вінтоўка ды граната пры мне. А Глаша зусім без нічога, хоць бы дзеля фасону Касач даў ёй які карабін. Цяпер прыклыпаем да маіх аднавяскоўцаў, а там падумаюць, што я проста з дзяўчынай, нявесту прывёў, дзень добры ў шапку вам!.. Заб'юць немцы, падыдуць і будуць разглядаць нас.

Я адняў у Глашы свой локаць, зрабіўшы выгляд, што мне трэба вярнуцца на прасеку, пагледзець.

Аўтобус наш дрэмле. Глаша, нахіліўшыся, пашукала ў сумцы, падала Сярожу бутэльку з вадой. Сказала строга: «Не аблíся!» і цяпер глядзіць у акно: я адчуваю яе перацятае дыханне і, здаецца, бачу сіні мазок скасавураных вачэй, які і ззаду Касачу, мусіць, відзён. Касач за спіной у нас. Мы едзем, каб сустрэцца. На сустрэчу з самімі сабою едзем.

А вы ж, Фларыян Пятровіч, абавязаны партызану Флёру — саманадзейнаму, заклапочанаму, глухому, у абвіслых нямецкіх абносках, абавязаны тым, што выйшлі сюды, з Глашай выйшлі вось сюды... Часам я зусім збоку бачу таго Флёру — сябе васемнаццацігадовага. Быццам не ва мне ён, а там застаўся. І часамі здаецца, што мы з Глашай усё ідзём за ім, падпарадкоўваючыся яго сярдзітым знакам, а ён, заграбаючы лісце, шыгалле цяжкімі ботамі, то прападае за дрэвамі, то вынырвае з-за іх нешырокай худой спіной. А яму яшчэ пра маці трэба думаць, пра сяетрычак. Нясе, прыціснуўшы локцем прыклад, сваю нягеглую, чорную ад былой магільнай сырасці вінтовачку, быццам яна і на самай справе ўсім нам абарона.

...І тут мы ўбачылі людзей. Адразу пазнаць можна было, што гэта вёска, якая збегла ў лес, і менавіта сёння, можа, дзве гадзіны таму гэта адбылося. Ні буданоў, ні ям, ні абжытых дрэў, на якіх была б развешана розная апратка. Людзі як разбегліся, а потым як сабраліся, збіліся ў кучу, так і тоўпяцца, застылі, гледзячы ў адзін бок: там дагарае вёска. Саміх хат не відно, а толькі рвуцца з-за высокага поля ў неба розныя па колеру і гушчыні касмылі дыму, якія яшчэ не сталі адной суцэльнай сцяною пажару. Спачатку людзі, усе як адзін павярнуліся ў наш бок, тарганулія, гатовыя зноў сарвацца, бегчы, але выгляд наш адразу супакоіў іх. Толькі жанчына ў белай чыстай кофце кінулася да нас, лямантуе, крычыць зласліва, паказваючы на маю вінтоўку чыгунком, які чамусьці трымае ў руцэ.

Мы пастаялі з Глашай, як бы чакаючы, калі ў людзей прападзе да нас цікавасць, а потым пацíху пайшлі. Падлескам. Не хацелася траціць яго, адваяванага ў страху, не хацелася зноў зашывацца ў лес, брысці наўздагад. Нам яшчэ поле кіламетраў са тры адкрытых перасекчы трэба, перш чым пападзём у «мой» лес.

Да змяркання трымаліся падлеску і бачылі, як то ў адным, то ў другім кірунку, бліжэй, далей, вырастаюць новыя дымныя касмылі. А між іх — самалёты. Паяўляюцца то з аднаго, то з другога боку — быццам на гіганцкіх трапецыях гойдаюцца. Такой блакады ў нашых мясцінах яшчэ не было, каб столькі самалётаў!

Пад вечар неба зацягнула, загрузіла хмарамі. Дым уверсе распаўзаецца, як пад чорнай, нізкай столлю, варушыцца там. Раптам сыпануў дождж, а потым, нібы не тое зрабіў, сціх, і пасыпаўся сухі, калючы пясок — вецер недзе падняў яго і цяпер кідаў проста з хмар.

Зарава спачатку расцякалася па гарызонце, ціснулася да зямлі, а водбліскі падскоквалі пад цяжкое чэрава неба. Потым зарава пачало расці, расці і нарэшце ўчапілася за хмары, павісла на іх. Неба знізу нібы чарнейшае і цвярдзейшае робіцца, змрочнае ў сваёй глыбіні, у тоўшчы. Аграмадныя цені сутыкаюцца, папіхаюць адна адну.

Ночы не стала. І не было дня. Сусвет зрабіўся вузкай і доўгай, на ўвесь гарызонт, амбразурай, асветленай знутры. Спатыкаючыся, разрываючы нагамі картаплянік, мы хутка ішлі полем, спяшаліся да далёкага, акрэсленага заравам грабеньчыка лесу.

І тут раптоўна ўбачылі людзей — яны беглі па зараве, па самым гарызонце. Далёкія чорныя постаці, нібы згараючы, трапечуцца ў той амбразуры.

Людзі зноў выбягаюць, ужо бліжэй, з чарнаты, бягуць, гонячы перад сабой доўгія цені. Гэтыя цені пранесліся во паўз нас, а самі

людзі толькі падбягаюць. Другія, лявей, вырываюцца з жыта, што кіпіць, як ад рыбы сажалка, з якой хутка выцякае вада.

Нас людзі заўважаюць у самы апошні момант: чалавечыя позіркі спатыкаюцца («Хто гэта? Чаму стаяць, не ўцякаюць?») і імчаць далей. А ззаду іх ужо зноў вочы, дзіцячыя вочы... Галоўкі дзіцячыя прытуліліся, прыпалі да пляча бацькі ці маці, глядзяць, глядзяць назад, на зарава.

І раптам у тым баку поля, куды ўсё імчыць, нешта адбылося. Доўгая траса куль разрэзала цемень, і стала відаць, што адтуль таксама бягуць: мусіць, другая вёска. Убачыўшы адны адных, людзі разгублена прыпыніліся і, можа, закрычалі (а можа, яны ўвесь час крычаць — мне не чутно). Замітусіліся і кінуліся, ужо ўсе разам, да лесу, з якога выйшлі мы з Глашай.

У лесе, куды, нарэшце, дабраліся мы, звыклым, партызанскім, дыхаць стала вальней. Лес нас прызнаў, павёў, аблізваючы па-сабачы дрыготкім, стракатым святлом нашы твары, рукі. Мы прайшлі яшчэ з кіламетр і селі адпачыць. Глаша прыхінулася спіной да дрэва і тут жа заснула, пакінуўшы мне аднаму і гэтую вайну, і ўвесь гэты свет: ёй надакучыла. Я сядзеў, глядзеў на яе капрызлівы сонны твар і ціхенька, нібы вар'ят, смяяўся, мабыць, ад стомы і сваёй недарэчнай глухаты.

Ад таго, што нельга было гэтага рабіць, а я таксама моцна заснуў (быццам паддаўшыся дзіцячаму Глашынаму настрою), і што нічога страшнага не здарылася, было весела прачнуцца і паглядзець на свет, у якім усё засталося на месцы.

Глаша адначасова са мной адарвала ад пляча галаву і расплюшчыла вочы, шчодра сыпнуўшы ў гэты свет сінькай. Мы нейкі час глядзелі адно на аднаго, усяму адкрытыя.

Усё ў лесе прапахла дымам: і папараць, іігліца, і мае рукавы, і, напэўна, халодныя ад расы Глашыны кароткія валасы, якія во абгладжвае рукамі.

Сонца, дагэтуль нябачнае за дрэвамі, раптоўна, адразу ўварвалася ў лес, і тады дым, нібы жывы, заклубіўся па нерухомых, яркіх спіцах святла.

Мы пайшлі старым, сухім борам, збіраючы чарніцы, падсохлыя, падсаладжаныя жнівеньскім сонцам. Трэба хутчэй ісці адсюль, але Глашын голад нас не пускае, ён такі ж смешны, капрызліва-дзяцячы, як і сон яе, і мы, развесяліўшыся, нібы прагнаму трусіку капусту, скармліваем з далоняў, аддаём яму салодкія цеплаватыя ягады. Нешта перападае і мне, але трусік такі радасна-прагавіты, такі сінявокі, што цяжка ўтрываць і не аддаць яму.

Лес зачароўвае, трымае: ён прывідны з-за гэтага сінявата-аранжавага дыму, празрыста расцягненага на сонечных спіцах.

У нейкі момант мы паднялі вочы ад чарніц і ўбачылі, што ідзём па могільніку. Лясны, сярод сосен, стары, як сам бор, могільнік. Час і лішайнік так адфактурылі пяці-сяміметровыя крыжы, што спачатку тупа падумалася: «...Тут і крыжы растуць!» А ля ног крыжоў-волатаў валяюцца, параскіданыя, гнілыя, падобныя на маленькія цені волатаў, крыжы-дзеткі, крыжы-немаўляты. Дзе-нідзе засталіся разламаныя агароджы — чыгунныя і жалезныя. Жалеза зраслося з камлямі тоўстых сосен. Да самай сарцавіны ўрасло. І мох папоўз па чыгуну, робячы яго як бы часткай лесу.

Вунь як хавалі сваіх мёртвых: на кожнага такі крыж, чыгун! Крыжы нязвыклыя: можа, стараверскія ці каталіцкія...

...Так, Фларыян Пятровіч, вось тут бы вам і ляжаць! Касанула б кулямётная чарга, пырснуўшы вашай крывёю на чужы крыж, чужую агароджу. І з Глашай было б тое ж... Флёра выратаваў і гэты раз. Са сваёй чорнай вінтовачкай, самаўпэўнены, нехлямяжы ў сваім нямецкім мундзірчыку, вёў ён вас на вачах у нямецкай засады, што чакала партызан на гэтых жа могілках.

Цяпер памяняліся ролямі: ужо я вяду таго партызана з вінтовачкай, працягваю, так сказаць. З якога толькі моманту, з якога месяца? З таго хіба, калі скончылася вайна? А можа, пазней я яго падмяніў? Ці наадварот — раней?

Неяк у Бялградзе наш турыст пажартаваў у музеі (пакуль я быў відушчы, я стараўся як паболей ездзіць, глядзець, краем думкі ўсведамляючы, што раблю гэта ў запас) — прывёў зямлячку да шкла і паказаў ёй белы чэрап: маўляў, гэта Аляксандра Македонскага, калі яму было семнаццаць год.

— А дзе?..— жанчына хацела даведацца, а дзе дарослага Македонскага чэрап, але тут жа ўцяміла, рассмяялася разам з усімі. А і сапраўды: дзе? Дзе мы мяняемся ролямі, месцамі,— напрыклад, я з Флёрам? Бо я ж яго абсалютна збоку бачу, памятаю, нібы ён — гэта нехта другі, з кім я быў, за кім я ішоў, хто мяне выводзіў і ратаваў гэтак жа, як Глашу.

О, гэта варта было бачыць Флёру ў тую хвіліну, калі з-за пахілай агарожкі яго погляду адкрыўся раптам кулямёт, што слепа, аднавока глядзеў на нас, а над кулямётам — нерухомы чорны чэрап каскі! А Глаша нічога не заўважае, яна ідзе наперадзе, кранае кончыкамі пальцаў абымшэлыя, аксамітныя тулавы крыжоў, што ў немым крыку

ўзнялі над ёю рукі. На яе вялікае здзіўленне, Флёра пачаў раптам махаць рукой і крычыць у той бок, адкуль мы з'явіліся:

— Гэй, камандзір, сюды ўсе ідзіце! Усе сюды! Што мы знайшлі!

Дзіўнаватым голасам затрымаў, паклікаў Глашу:

— Глаша, пачакай, нешта пакажу...

Узяў Глашу за плячо (рука трымціць, а твар нібыта смяецца, але нейкі скамянелы), павёў яе ўбок, мармычучы нешта бессэнсоўнае. І зноў крыкнуў:

— Гэй, дзе вы там? Сюды ідзіце!

Мінулі лясную прасеку, пакідаючы могілкі: Глаша не разумее, што адбываецца, а ён на яе не глядзіць і не адпускае плячо (ёй нават балюча), ідзе жвавей. І раптам крыкнуў:

— Ды немцы ж, дурная, бяжы!

І, схапіўшы яе за руку, кінуўся ў густы арэшнік.

А калі адбегліся і калі яна зразумела, што там было, Глашу пачалі біць дрыжыкі. Флёра накінуў ёй на плечы пінжак з алавянымі нямецкімі гузікамі.

Разглядаючы свой зялёны кіцель на Глашы, Флёра сказаў:

— Маці не ведае, што я абмяняў паліто. Апошні раз зайшоў дамоў, яна спытала, чаму не прынёс. Там каўнер добры быў... А ведаеш, давай вернемся на хутар. Ты ж хочаш есці? І я хачу.

...Калі мы беглі пасля могілак, прыкмецілі на лясной паляне пагарэлы хутар ці лясніцтва — вуголле яшчэ дымілася. Бульбу, і нават печаную, знайсці там можна.

Але я раптам адчуў, што глухата мая баіцца лесу. Усё ўяўляецца чорны чэрап каскі і лупатае кулямётнае вока... А тут яшчэ са мной Глаша, побач!

Сказаў, назнарок зласліва (на той выпадак, калі пачне прасіцца), што я схаджу адзін, а яна пачакае ў ельніку. Глаша пазірае ўмольна, але пярэчыць не адважваецца.

А мне дык і падабаецца гэта — быць з ёю вось такім, вырашаць за абоіх. Быць па-мужчынску зласнаватым. У чалавека вясёлага, а тым больш няпрошана вясёлага выгляд заўсёды вінаваты. За панурасць ніхто не апраўдваецца. Наадварот, другія сябе адчуваюць вінаватымі перад такім.

З гэтым і звыкнуцца можна, на ўсё жыццё спадабаецца.

Знайшоў яду я хутка і проста на дарозе. Мне трэба было пераскочыць гэтую дарогу, свежа выбітую, распёртую танкавымі гусеніцамі,— я ступіў на яе, а проста ў вочы мне — кардонная каробка, такая нечаканая тут у лесе, нібы з другога свету. Я нават за дрэва памкнуўся схавацца, як ад небяспекі. Але тут жа кінуўся і схапіў яе,

як бы баючыся, што насланнё мінецца. Схапіў каробку, падумаў, што гэта можа быць і пастка-міна, а, разрываючы кардон і надкусваючы акуратненькую галету, лянiва змікіціў, што яна, магчыма, атрутная. Галеты надта сухія, але галоднай слюны хапіла і на другую і на трэцюю. Я жую на хаду, п'янеючы ад кволага, нейкага далёкага хлебнага паху, і заспакойваю сваё сумленне тым, што трэба ж добра пераканацца, што яны не атрутныя. У мяне нават галава закружылася — у дадатак да звыклых млоснасці і шуму, якія не пакідаюць мяне з моманту кантузіі.

І я заблудзіўся, раптам зразумеў, што іду наўздагад. А я ж нават не здолею гукнуць Глашу — праўдзівей, не пачую яе голасу. Забыў, зусім забыў, што я глухі.

Я спалохана, разгублена пабег і тут зусім паверыў, што не знайду яе, і спалохаўся яшчэ больш. А неабавязкова ж было пакідаць яе і хадзіць аднаму: не кажы, што засады пабаяўся, проста спадабалася быць, як *іншыя*, змрочным, уладным. Дурань, дурань, якая табе справа да іншых. Ім, іншым, і Глаша, магчыма, не тое, што табе.

Я ледзь не наскочыў на яе: Глаша здалёк мяне ўбачыла і пабегла напярэймы, устрывожаная такім маім з'яўленнем: імчыць чалавек, вочы белыя, у руках нейкая каробка — нібы ўкраў і за ім гоняцца!

— Еш смела, не атрутныя,— закрычаў чалавек.

Святло пакідае лес, збіраецца ўверсе. Па-начному востра пахне зямля, хвоя. Мы ішлі цэлы дзень, а цяпер ладкуемся, каб спакойна адаспацца. Галеты мы даелі ўсе, да іх добра пасавала кісленькая «зайцава капуста». Наедку не шмат, але само ўсведамленне, што сёння еў хлеб, супакойвае: у хлебе заўсёды столькі надзеі!

Глаша сядзіць пад цёмным дрэвам, знябытая, стомленая, накінула на плечы мой нямецкі кіцель. Імжака. Сыра. Я ламлю лапнік і нашу, складваю да яе ног.

Дажджавыя хмары ўсё апускаюцца над лесам, але ад іх робіцца не цямней, а святлей: неба асвятляюць водбліскі пажараў. Гэта ўжо мая мясцовасць, да маёй вёскі кіламетраў трыццаць.

Лапніку я нарыхтаваў, цяпер толькі перацягнуць яго ў густы ельнік. Пакінуў вінтоўку каля Глашы і валаку калючую цяжкую ношку ўсляпую, спіной рассоўваючы цесна сплеценыя елачкі: трэба як далей, глыбей, ад усіх, ад усяго далей. Глаша нібы і не бачыць, чым я заняты, сядзіць дзіўна безуважная, і ўжо здаецца, што не толькі ад адной стомы.

Усё гатова. Я падышоў, узяў вінтоўку. Глаша знізу глянула на мяне і падала пінжак.

— Дождж цяпер не дастане,— кажу я. Глашыны вочы запытальна ўзняты ўгору — у іх раптоўным святле нешта зусім для мяне незнаёмае. Але што тут такога? Усё звычайна: трэба перабыць ноч, каб не натрапіць на немцаў, не заблудзіцца, і наогул жа людзі, як сабакі, стаміліся. Я расказваю Глашы пра тое, як мы раніцай выйдзем і пад вечар будзем на месцы. Глаша моўчкі глядзіць — а як яшчэ, калі я глухі? Усё звычайна.

Падышла да густога, як шчотка, мокрага ельніку, глядзіць зацікаўлена: што тут, як я тут уладкаваў?

— Сюды ідзі, я і страху зрабіў,— кажу я і спіной расхінаю калючую сцяну ельніку, а Глаша ідзе следам, рукамі адводзячы яловыя лапкі. Я бачу яе твар, вочы — такая раптам дурненькая, някемная стала, надта з усяго дзівіцца, нібы ўпершыню ў лес трапіла. Здаецца, выбрала для сябе, якою ёй быць, пакуль сядзела пад маім пінжаком, а я цягаў яловыя лапкі, і вось зрабілася такой — чакае, каб ёй усё паказалі, растлумачылі, самой ёй няўцям, што тут і як. Вельмі добра адчула, якой ёй трэба быць з Флёрам.

Вось яно, наша жытло: страха ёсць, пасцель ёсць — усё з лапніку. Глаша стаіць і не разумее, як і што далей. Я нахіліў ёй галаву.

— Паўзі.

Валасы ў Глашы мокрыя і цёплыя — мая далонь таропка сказала мне пра тое. Глаша прысела на кукішкі і папаўзла ў цемень, пад стрэшку. Папоўз у калючую цемень і я. Халодная Глашына рука прасунулася да майго твару — паказвае, дзе мне лажыцца. Лапніку нам хапае, каб і пад бок было, і накрыцца, як коўдрай. Прыўзнімаючыся, выцягваем лапкі з-пад спіны, кладзём іх на сябе, каб як раўней, паколатыя рукі нашы сустракаюцца і паказваюць: вось так! табе вось так будзе лепей! Яшчэ лепей будзе, калі я здыму свой кіцель і мы ім спярша накрыемся, а ўжо тады зверху будзе мокры, калючы лапнік.

Нарэшце, ўсё як трэба: спружыністая яловая пасцель — пад намі, цяжкі, зляжалы лапнік — на нас, вінтоўка — паміж, а рукі нашы прытрымліваюць цёплы пінжак — бліжэй да шыі.

Усё ў свеце неверагодна і адразу — нібы бінокль другім бокам павярнулі — аддалілася. Усё будзе заўтра, а зараз — толькі гэта, толькі мы. Маўчанне пачынае палохаць, і я пачынаю шаптаць. Вядома, пра атрад, пра Касача. Ён шукаў Глашу, ён усё думае, куды яна знікла... Глаша, каб лепей чуць, павярнулася са спіны, на бок, тварам да мяне. Я адчуваю яе дыханне, чамусьці дзіўна халаднаватае. Ці гэта ў мяне такія разгарачаныя шчокі? Але мне зусім не горача, мне чамусьці холадна. Яшчэ больш старанна, як малітву, шапчу пра тое, як яе

схаваю на востраве, а потым мы знойдзем сваіх, атрад. (Глашына рука праверыла, ці добра закрыты мой бок, ці не мерзну.) Я ўсё мармычу сваю малітву, расказваю пра Касача, пра тое, як ён умее быць строгім, зацятым, затое калі скажа — бяжы, рабі, і кожны з радасцю бяжыць і выконвае. І я разумею, чаму Глаша... Я і сам... Рука Глашына ўжо ляжыць на маім пінжаку, я адчуваю яе даверлівы цяжар каля шыі. Так пасуе ёй гэта дарослая прастата. Паклала руку і ні пра што не думае, а я толькі пра тое цяпер і думаю, як яе рука на мне ляжыць і што гэта значыць.

Захацела і стала дарослай, на вачах ва ўсяго атрада. А я ж толькі ў снах; але і ў сне абавязкова каго-небудзь спалохаюся, у самы той салодкі і страшны міг: нібы здзекуецца з мяне нехта, падманваючы заўсёды аднолькава — і заўсёды гэта яму ўдаецца.

Глаша заціхла зусім, дыханне паслабела, а я ўсё шапчу, шапчу сваю малітву. Я ўжо расказваю самы пачатак: як Касач і Косця арганізавалі ўцёкі з палону, праламаўшы падлогу ў вагоне, і як яны падалі пад колы таго цягніка — ён імчаў іх праз Польшчу...

Нарэшце я зразумеў, што Глаша спіць — утульна, па-хатняму, як гэта яна ўмее.

Адразу перамянілася ўсё. Побач — даверлівае жывое чалавечае цяпло, я павярнуўся да яго і магу без страху, моўчкі дыхаць ім, радавацца яму. Спаць я сабе не дазваляю, хоць усё цела згортваецца, склейваецца ў сонны камяк, і трэба яго, гэты камяк, разрываць зноў і зноў. Калі нас, калі цябе заўтра заб'юць, усё жыццё мінецца, гэтай ноччу. Закрыеш вочы — і ўжо раніца! Не, няхай кожная хвіліна доўжыцца, як толькі мага, яе трэба разбіраць на секунды, на імгненні... Глашына рука даверліва, сонна ляжыць на мне, каленкі грэюцца аб мае ногі, дыханне лашчыць мае вусны, казыча павекі, якія просяць сну. Можна нават заплюшчыць вочы, трэба толькі не даваць імгненням зліпацца ў хвіліны, а хвілінам склейвацца ў гадзіны, а ўсяму целу — у адзін салодкі, мёртвы камяк сну. Не дазваляць ім гэтага... Дзе цяпер мама, сястрычкі, дзе яны ў гэтую хвіліну, пра што думаюць? Мне трэба ўбачыць іх, упэўніцца, што нічога не здарылася, што яны існуюць...

Я праваліўся ў сон, як пад ваду. І тут жа вынырнуў — у холад, у сырасць, у гулкае, водгаласнае світанне. У нас у ельніку яшчэ цёмна, толькі паблісквають, як бы сваім святлом, нанізаныя на іголкі кроплі. Ды ў хісткім тумане бялеюцца, як незапаленыя ці пагаслыя свечкі, камлі елак, з якіх садрана кара. Нават дзіўна, як гэта здолелі амаль да макавак садраць кару.

— Яны нас знойдуць? Яны нас убачаць?..

Голас, шэпт яе таропкі, такі спалоханы, а вочы, смелыя і хітраватыя, глядзяць на мяне знізу. Гэта я, і гэта праўда, упершыню гэта не ў сне, а праўда, і так блізка страляюць, але мы адны, рукі нашы просяць, перашкаджаюць, дазваляюць, забараняюць, памагаюць — яны і ласкавыя, і груба-нязграбныя, і насмешлівыя, і сарамліва-ўпартыя. Вочы так блізка, вось-вось сальюцца ў адну кроплю, вялізную, блакітную...

— Не глядзі! Чуеш!.. Як страляюць — чуеш?

Я заплюшчыў вочы. І прачнуўся. Глаша ўжо не спіць, прыўзнялася, скінуўшы, ссунуўшы ўбок яловую коўдру, і напружана ўслухоўваецца. Сон адышоў, але і астаўся, перашкаджае на яе глядзець. Я пашукаў каля сябе вінтоўку, выцер на твары дажджавыя кроплі — памыўся.

— Страляюць,— паведаміў я. Гэта я прачытаў у яе насцярожаных вачах.

...Вось яны, мае Белыя Пяскі, я прывёў Глашу да сябе дамоў. Веска вялікай выдае ад раптоўнай пустаты, што адкрылася ў ёй. Позірк, не пагаджаючыся, хапаецца за дзве ці тры будыніны, ацалелыя ў розных канцах вялізнай пустэчы, што ўспыхвае яшчэ дзе-нідзе апошнім вуголлем. Плячо мае дрыжыць пад дрыгатлівай Глашынай рукой, і мне падумалася, што яна адчувае гэта так, як адчуваў я, калі чапляўся за абрубак Сашкавай нагі. Я адышоў ад Глашы. Амаль з агідай — да яе, да сябе, да нас, якія прыйшлі сюды не ўчора, не пазаўчора, калі мы яшчэ былі патрэбныя тут...

Я пачынаю спускацца з сасновага ўзгорка да дарогі, што бялее ў вечаровым сутонні. Глаша, не заўважыўшы ці не жадаючы заўважыць маёй да нас прыкрасці, ідзе побач.

Неаднойчы было: да змяркання загуляўшы на гэтым узгорку, глядзеў я на вёску, вось гэтак жа ўспыхвалі агні ў розных канцах вёскі — у вокнах. Вось гэтак жа.

Дарога ціха, нібы чакала, прыняла мяне, калі мы сышлі ўніз, павяла, пабегла наперад, уперадзе... У нашага суседа Юстына ўтапіўся дарослы сын (перад самай вайной здарылася гэта), а Юстын вярнуўся аднекуль праз дзень, калі ўжо стаяла труна ў хаце: чалавек ідзе па вуліцы, ужо ведае пра сваё гора, да яго ціха падыходзяць і моўчкі ідуць побач людзі, суседзі,— вось так Глаша побач ідзе. А наперадзе ідзе белая дарога, паказвае, куды ісці, дзе тваё гора. Але пры гэтым яна не забывае рабіць усе свае даўнія павароты, нават непатрэбныя — каля даўно перасохлага ўзболатку, каля колішняга (спаліла маланка) калгаснага свірна. І я, як гэтая пакручастая дарога, усе ўцякаю ад

думак пра маму, сястрычак, суседзяў, пра вёску — усё нешта пра другое, зусім пра другое...

Мая хата — у самым канцы вёскі, і мы ідзём туды. Успыхваюць ад ветру пагуркі, дзе стаялі хаты, а цяпер грузна бялеюць печы: водбліскі падаюць на мой і на Глашын твар — так адчуваеш чужы пагляд, хоць і не бачыш яшчэ, хто сочыць за табой. Нешта адвечна жаночае ёсць у гэтых знясілена белых, апалых печах. «А чый жа гэта? Ганны хлопец, Флёра? Ці гэта не ён?» Нібы стараючыся разгледзець ці паказаць нас, вуголле на агародах раптам успыхвае, разгараецца ярчэй. Апусцелыя двары адступілі ад вуліцы, пакінуўшы на ранейшым месцы толькі лавачкі, ды абгарэлыя платы, ды бярозы з закінутымі, як галовы, вяршалінамі. (Нешта белае перабегла вуліцу, жвава, па-сабачы, але я добра бачу, што гэта не сабака, а свіння, зусім як дзікая.) Каля гэтых бяроз, пад імі некалі праходзілі летнія вечары. Старэйшыя сядзяць, стаяць, кураць, вядуць гамонку — адпачываюць пасля рабочага дня, а мы, хлапчукі, носімся па вуліцы, па агародах, добра нам ад адчування, што ў дарослых гэткі ціхамірны вячэрні час, увесь свет чалавечы здаецца супакойным, добрым. Да гэтай пары ў істоце маёй, у нейкіх сотах захавана тое колішняе пачуццё, якое я сам адзначыў, спыніў, калі заскочыў па драбінах на гарышча, хаваючыся ад «сініх», паглядзеў уніз і ўбачыў на лаўцы пад бярозай бацьку і маці: сядзяць, як хлопец з дзяўчынай («цілі-цілі цеста, жаніх і нявеста»), смешна так сядзяць, і ён, думаючы, што іх не бачаць, цалуе яе каля вуха; яна, адпіхваючы, гладзіць яго твар далонню («Пеця, здурнеў, суседзі ж!»). Мне хораша, але вусцішнавата, нібы няма на свеце мяне, а толькі яны ўдваіх. Затаіўшыся, я глядзеў на свет, дзе мяне яшчэ няма. Сам не ведаю чаму, але я закрычаў, моцна, нібы працягваў гульню ў вайну, а на самай справе, каб зноў з'явіцца ў гэтым свеце, нагадаць пра сябе. Мама азірнулася, а бацька раззлаваўся:

— Ты што, як рэзаны?!

Сердаваў ён адразу, рэзка, і я яго любіў і баяўся. Наогул я заўсёды любіў суровых, няласкавых, можа, менавіта таму, што такім быў мой бацька. Нават ад'язджаючы на вайну ў Фінляндыю, бацька не пацалаваў мяне, а толькі сціснуў рукою плячо і паказаў на заплаканую маму і сястрычак-блізнят, абвязаных хусткамі пад пахі: «Глядзі іх!»

Цяпер я падыходзіў да таго самага месца, дзе гэта было, дзе наша хата. Тут агеньчыкі ўжо не поўзаюць па агародах, толькі каля печаў трымціць гарачы дух; значыцца, пачыналі з гэтага канца... Бяроза ўзвышаецца нада мной, задраўшы купчастую галаву ў чорнае неба. Ацалелі весніцы, прасла плота. Каля печы зямля прыцемнена свеціцца.

Глаша паціху накіравалася да печы, а я ўсё не заходжу ў расчыненыя веснiцы. Хто, чыя рука іх расчыніла? І што было потым? Ад Глашыных ног застаюцца барвовыя, гарачыя сляды. Зачапіла вуголле ботам — коратка ўзляцеў рой іскраў... Як на той паляне... Пра што гэта я? Думка ўсё стараецца збочыць, не вяртацца да самага страшнага. Рашуча, пераканана, каб самому паверыць, кажу Глашы, што ўсе выратаваліся, усе ў лесе. Глаша нахілілася, разглядае нешта. Я кідаюся туды ад весніц і сам палохаюся свайго імпэту. О, я ведаю, што гэта такое, белае вуголле! А мне раптам здалося, што яно белае,— як згарэлыя косці. Не, не, гэта ад печы адсвечвае, ад пабеленай мамінымі рукамі нашай печы! І гарэлы пах бульбы і яблыкаў, толькі бульбы і яблыкаў! Яны схаваліся ў лесе, я ведаю, заўтра іх знайду, убачу...

Я падыходжу да печы, кранаюся яе, нечакана халоднай сярод неастылага вугалля. Боты мае, як вільгаць на балоце, выціскаюць з зямлі барвовасць, святло. Сляды згасаюць не адразу, тлеюць, успыхваюць ад ветру, па іх прабягаюць сінія і чырвоныя агеньчыкі.

За яблынямі плямай бялеецца печ Юстына — нашага суседа. На плоце нешта развешана белае, пачынае здавацца, што гэта людзі, жахліва нерухомыя.

Я пайшоў назад, да весніц. Глаша ўжо там, глядзіць мне насустрач. Села на лаўку, і я сеў побач. У Глашы нешта такое азначылася: жаночае, простае. Узяла маю галаву і паклала сабе на калені, а сваю мне на спіну. Потым я зусім лёг на доўгую лаўку, і не было дзіўна ці сорамна, што яна сядзіць, а мая галава ў яе на каленях, як не дзіўна і не сорамна параненаму. Час ад часу я расплюшчваю вочы, бачу Глашын твар, заўважаю, як вецер кратае вуголле на папялішчы і крывавыя водбліскі кідаюцца на дрэвы, знаходзяць і паказваюць яблыкі, чырвона-чорныя яблыкі. У галаве стукае, і гэты гук, як рэха — то стукае ўжо недзе на агародах, то вяртаецца ў мяне ж. Нешта пустое то напаўняецца, мною напаўняецца, то апаражняецца. Гэты стук, пахі гарэлых яблык, печанай бульбы завабліваюць мяне ўсё ў адзін і той жа сон — ён канчаецца і пачынаецца зноў. Раніца ў нашай хаце, на печы шэпчуцца і стрымана рагочуць тады-сяды блізняты, на кухні мама, я чую, як яна сячэ на дошцы мяса, як пераcтаўляе чыгункі, грукае патэльняй, і я баюся, што зараз яна ўвойдзе і ўбачыць мяне з Глашай— у ельніку, на лапніку...

Прахапіўся я пад яркай, сляпучай сінечай. У прахалоднай вышыні калышацца бяроза; жоўтая палавіна кроны — як раптоўная сівізна. Вераб'і, цёмная густая чародка, не зляцелі, а неяк ссыпаліся з бярозы на агарод. Я правёў іх позіркам і прачнуўся канчаткова. Унізе, на зямлі, на агародах — чорна і па-страхавітаму пуста. Печы не

белыя, як тады, на змярканні, а брудна-шэрыя. Калі глядзеў на пажаўцелае голле, на вераб'ёў, здалося, што чую шум бярозы, вераб'інае чыліканне. Цяпер зноў усё наўкол анямела, і толькі ва мне самім шум. І пачынае нудзіць.

Я пашукаў вачамі вінтоўку, Глашу — не ўбачыў; нязграбна адштурхнуўшыся ад краю лаўкі, павярнуўся і, падымаючыся, абапёрся рукой... Нешта мякка хруснула пад далонню, і страшэнны ўдар у локаць, у патыліцу падкінуў мяне. Ротам, языком я злізваў, высмоктваў востры боль, што засеў у далоні. Глаша спалохана спынілася каля весніц з кавалкам чорнай бляхі ў руках, як з падносам, а на ім падгарэлая бульба і яблыкі. Паставіла «паднос» на траву і вінавата падбегла да мяне, але я вырваў з яе рук сваю балючую далонь і схапіўся за прыклад вінтоўкі — цёплая! Да жалеза прыклаў — не памагае. Траву памацаў — цёплая. Я круціўся, шукаў і не знаходзіў холад. Каблуком выбіў яму ў доле, уціснуў у яе далонь — боль адразу адступіўся, зямля яго адабрала, але недзе ён і застаўся, як пчалінае джала. Глаша вінавата кратае пальцам гарэлыя бульбіны, якія засталіся на лаўцы, нешта гаворыць, мусіць, папракае сябе, мяне. Боль зноў вяртаецца, і. я, ускочыўшы, выбіваю новую ямку ў доле, прыціскаю далонь, і боль зноў аціхае — пясок адбірае яго, як ваду. Тое, што я раблю, як я кручуся, ускокваю, б'ю нагой зямлю, хапаюся за яе, мусіць, вельмі выглядае недарэчна, і я злую, што не магу не рабіць гэтага. Глаша, выбраўшы момант, узяла маю руку, падзьмула на пачырванелую далонь.

— Ты што — цыганка? — я вырваў руку і зноў пачаў хаваць яе ў халодным доле. Глаша — нічога не заставалася — усміхнулася мне, а я ёй знізу, і мы заняліся кожны сваім: я сядзеў, прыкуты да зямлі, яна раскладала на лаўцы наш сняданак. Падышла да мяне, выняла з маіх ножнаў нямецкі штык-кінжал і пачала абшкрабаць бульбу, хукаючы на пальцы. Вунь з якога прыску набрала бульбы — адно вуголле! Час ад часу забіраю да сябе сваю руку, боль не адразу, але абавязкова вяртаецца, зноў укручваецца ў локаць, ў галаву, у патыліцу. Кладу далонь на жалеза вінтоўкі — памагае. Прыкладваючы далонь да ўсё новых, яшчэ не нагрэтых частак вінтоўкі, пайшоў на пажарышча, да печы. Боль перайшоў у печ, у яе глыбокі холад. Я трымаўся за гэты холад і разглядваў сваю хату: некалькі пачарнелых вялікіх камянёў на вуглах, жалезны ложак, веласіпедная рама, пагнутае вядро. Была яшчэ швейная машына, гэта добра, што яе не відаць. Вядро маглі не браць, стары веласіпед таксама, а машыну мама абавязкова ўзяла б — галоўнае наша багацце. Мы і да вайны жылі, апраналіся з мамінай машыны, а ў вайну — тым больш.

У печы стаяць чыгункі. У тым, які бліжэй,— чорнае вуголле. Я дастаў другі, там нейкая страва — вымлела ледзь не да дна. Чыгунок яшчэ цёплы, я нясу яго ў далонях, але болю не адчуваю, забыў пра боль. Стаўляю мамін абед на лаўку, дастаю з кішэні лыжку.

Каштую, з'ядаю трохі агорклага крупніку, перадаю лыжку Глашы і бяру з яе рук абшкрэбеную бульбіну. Глаша пакаштавала і ціхенька паклала лыжку.

Паснедалі, Глаша акуратна прыбрала з лаўкі лушпінне. Чыгунок я аднёс і паставіў зноў у печ. Боль вярнуўся ў руку, я ішоў па нашым садзе, шукаючы сярод яблыкаў неабпаленыя, цэлыя, зялёныя. Знайшоў адзін, надкусіў яго і прыклаў да далоні. Зямля ўся ўсыпана чорнымі яблыкамі. Іх столькі, што ідзеш па іх, наступаеш, як на жывое нешта... Вось што бялелася ноччу на плоце — клочча абгарэлай бялізны. Яе тут іскрамі абсыпала ад нашай і Юстынавай хаты. Але чаму яе не забралі з сабой: не змаглі, не паспелі? Трывога зноў працяла мяне халодным потам.

Глаша глядзіць у неба. Так, ужо лятае. Яна заўсёды над намі, калі нам дрэнна,— нямецкая «рама». Партызаны не раз спрабавалі збіць яе, але ніяк не ўдавалася. Кажуць, што на ёй браня.

«Рама» ляціць у бок лесу, нам таксама — туды.

Калі пасля вайны мне даводзілася лятаць у самалёце, увесь час не пакідала думка: вось так, вось такімі бачыла зямлю, хаты, нас, людзей, тая «рама», бачыў ён — нехта абагулена агідны. Ён, менавіта ён надта рана, не па праву бачыць зямлю, чалавека з такой вышыні, з якой ўсё здаецца нязначным, макетным, умоўным. Мусіць, нават не са злосцю, а весела ганяліся «месеры» за бежанцамі, калі тыя, як мурашкі, рассыпаліся з дарогі. Вось так бы цэлілі з чорнага космасу ў блакітна-шкляны шарык, якім любаваліся першыя касманаўты, шчаслівыя, што яны — людзі.

«...Паслухайце, Фларыян Пятровіч, што гэта ў вас зноў?»

З гэтымі словамі звычайна паяўляецца ў маёй кватэры Барыс Бокій, мой былы аспірант, а цяпер таксама кандыдат навук, псіхолаг. Я яго ніколі не бачыў, ведаю толькі голас, поціск тонкай моцнай рукі, жвавы крок, энергічныя, шумныя рухі: ён для мяне нешта чорненькае, бліскучае, вострае. Відаць, хударлявенькі, маленькі брунет з тонкім і вялікім носам, «вальтэраўскім». Я некалі адзначыў сабе, што людзі са смешным, птушыным тварам абавязкова іранічныя, хочуць, каб насмешка праменіла з іх, а не іх даганяла.

Партфель у майго Бокія заўсёды набіты кнігамі, часопісамі, пакідае яго ля парога з такім грукатам, нібы з пляча скідае. І тут жа

выкрыквае навіну: апраўдалі яшчэ аднаго каменданта лагера, партрэтамі «чалавека-сонца» б'юць па галаве жанчын і дзяцей (сем'і непажаданых дыпламатаў), лейтэнант Колі выпушчаны на волю...

— Што ў вас там, Фларыян Пятровіч, зноў?

«У нас, там» — гэта тут, на нашай планеце. Барыс не тое што захоплены, ён «разношвае» (так ён гэта называе), як новыя чаравікі, ідэю, гіпотэзу, адкрыта запазычаную з нейкай фантастыкі, рамана. Мы, зямляне, з вышыні гэтай гіпотэзы, не самі па сабе, а пад нечым наглядам: нейкая звышцывілізацыя ставіць дослед, каб вырашыць, ці можна нас дапусціць, падключыць да сябе. Альбо «закрыць дослед».

Усё, што я некалі казаў яму, студэнту і аспіранту, да чаго ён тады пачціва прыслухоўваўся, цяпер вяртае мне, звяраючы з новай і ўсё больш нечаканай рэальнасцю. У іранічнай абгортцы вяртае. Забывае Бокій, што сам цяпер педагог і надта скора можа апынуцца ў маёй ролі. Тону гэтаму, трохі штучнаму, памагае яшчэ і тое, што Барыс забягае да мяне часцей за ўсё па званку Глашы, якая напаўголаса пытае, ці не змог бы ён суправаджаць мяне ў інстытут (калі гадзіны — Глашыны ў школе і мае ў інстытуце — супадаюць). Барыс паяўляецца нібы дзеля таго толькі, каб выкласці мне ўсё, што думае ён пра нас, пра зямлян.

— Слухайце, Фларыян Пятровіч. Мільярд адной глоткай крычыць. Заўважце! Мільярд! Не, не, закрываю дослед, безнадзейна.

— Пацярпі. Гэта праходзіць.

— Каб пачацца ў другім месцы? Бо вы ж прытвараецеся, Фларыян Пятровіч, што можаце пра гэта спакойна! Вы сваімі вачамі бачылі, чым такое канчаецца. Чалавек, які аднойчы трапіў пад кола, на ўсё жыццё перастае верыць у руль, тармазы. А вы, занчыць, псіхалагічнае выключэнне? Ці маеце што паведаміць пра знікненне ці хаця б збліжэнне «нажніц» паміж тэхнічнай і маральнай культурай?

— Дастаткова, на першы выпадак, пачуцця самазахавання.

— Не ўсім відам млекакормячых гэта памагло. І потым яшчэ не даказана, што гэта пачуццё ў чалавецтве ёсць, захавалася.

— Homo sapiens вылучаецца яшчэ і тым, што надзелены здольнасцю разумна выбіраць напрамкі і варыянты. Не заўсёды ён карыстаўся гэтай здольнасцю, але цяпер усё так паскорылася, сціснулася, стала відавочным, што выбіраць — прасцей.

— Паскорылася! Скарастрэльныя ракеты, кароценькія ідэі? Кнопкі?

— Затое і другое з'явілася. Раней колькі пакаленняў нараджалася, жыло, памірала — і ўсё пры адной фармацыі. Здавалася людзям, што нероны, людовікі, раманавы — гэта навечна, што рабства, што

абсалютызм, што капіталізм не скончацца ніколі. А цяпер у адно чалавечае жыццё ўмяшчаецца і першае, і другое, і чацвёртае. Можна разумнець — і паасобку і разам! Адной нагой у крыжовых паходах, другой — на далёкіх планетах. Не словы гэта, а рэальнае пачуццё — у нас, прынамсі, каго захапілі і 30-я гады,— што мы жывыя сучаснікі і тых, хто жыў 500 год таму, і тых, хто прыйдзе праз 500. Так, усім заўсёды здавалася, што іх пакаленне на самым «заломе» гісторыі. Але тут ужо сапраўды прамы вугал. Хіба няма ў табе такога пачуцця, што на адной плоскасці — нероны, людовікі, гітлеры, а на другой — гарманічны свет яфрэмаўскай «Андрамеды»? А ты, а мы — на вяршыні прамога вугла. І тое і другое — твая біяграфія, твой час, у полі зроку...

— У мяне з Шылерам другое пачуццё: «Когда боги были человечней, человек божественнее был».

— Калі гэта яны былі больш чалавечныя?

— Калі не ў бранявых лімузінах гойсалі, а сядзелі на алімпах. Заўсёды людзі аддавалі багам свае вартасці, як і свае недахопы, але ніколі такім кепствам, дрэнню, подласцю не нафаршыроўвалі сваіх багоў, як у XX веку.

— Заўсёды гістарычны прагрэс лічыў за лепшае піць нектар з чэрапа забітага. Памятаеш, у Маркса? Таму і кажам, што ўсё гэта прадгісторыя.

— А гісторыя? Хатыні, Сангмі?

— Так, адна нага ўсё яшчэ там.

— І яе не засмоктвае? Успомніце, як Талстога палохала, што ў агромністай краіне знайшлося некалькі ахвотнікаў усенародна выконваць работу ката. Спачатку быў адзін, яго вазілі з Масквы ў Кіеў, у Адэсу — надзяваць «вераўчаныя гальштукі». А потым знайшлося яшчэ некалькі ахвотнікаў, і як гэта ўстрывожыла Талстога. Ну, а каго здзівіш такой навіной у наш час? У Сангмі забівала нават не спецыяльна падабраная каманда, а радавая рота, звычайная, дзевятнаццацігадовыя. Толькі што ад татаў і ад мам... Які ж клімат патрэбны, каб звычайныя людзі былі на гэткае здольныя! Вам, Фларыян Пятровіч, пра што-небудзь кажа такое паскарэнне?

— Так, але калі гэта было, каб так адкрыта бунтавалі супраць вайны? І дзе? — у мілітарысцкай, моцнай дзяржаве! Толькі ў Расіі нешта падобнае было, у семнадцатым. Вось тады і адкрылася старонка самой гісторыі — нарэшце, гісторыі!

— Сарвуцца ў фашызм — куды толькі дзенуцца вашы бунтары! Не, не, і не прасіце, Фларыян Пятровіч, закрываю дослед...

Я яго не бачыў ніколі, свайго пастаяннага апанента, толькі голас помню, што так лёгка набірае адценні блазенства. Мне спрачацца з Бокіем не проста, таму што вельмі часта і з памяццю ўласнай трэба спрачацца. Тое, што Бокій толькі ўгадвае, я *бачу*, таму што ўжо бачыў — учора...

...«Рама» вісіць над лесам, куды мы з Глашай ідзём. То ўзнімаецца, то апускаецца ніжэй. Выглядае жывыя дымкі. Можа, ужо склікае сваіх, з бомбамі. Вісіць над усім, у брані, нетаропкая, і нібы глядзіць на цябе векам аграмаднага насякомага.

Сон адзін мне запомніўся, і не сам наогул сон, а ягонае адчуванне, незвычайнае, дваістае. Быццам я ўверсе, на самалёце, але ўнізе — таксама я. І бачу сябе, і баюся самога сябе: ганяю па голым, як стол, полі таго, што ўнізе,— базабароннага, маленькага. І раптам маленькі, спалоханы, злосны — таксама я — падае на спіну і страляе, страляе ў самалёт, я адчуў, што пацэліў і што падаю, лячу на таго, што пада мной,— вось-вось стрэцімся, разаб'ёмся адзін аб аднаго, і я прашу, малю, каб хоць нехта з нас двух застаўся, ацалеў...

Лес сустракае мяне знаёмымі цяністымі дарогамі, прасекамі. Сосны, дубы, потым пойдзе елка і сырая вольха, а там — балоты, «астравы», дзе мы заўсёды хаваліся, дзе хаваюцца нашы. Колькі ўсяго ўжо было, а ў лесе ўсё, як раней. Мне нават захацелася паказаць Глашы нашы з Хведзькам лясныя таямніцы, але я толькі пасміхнуўся ў той бок. Дзе цяпер «Хведзька — вераб'іная смерць»? У партызаны яго не пусціў бацька: «Хочаш, каб сям'ю выбілі? Матку ды малых пашкадаваў бы!» І хітра раззброіў Хведзьку. Падказаў, нагаварыў знаёмым партызанам, што ў сына цэлы склад зброі. Хведзьку прыціснулі, і ён аддаў. Пра ўсё гэта я даведаўся, калі забег аднойчы дамоў, яшчэ да кантузіі. Мама тады дужа ўзрадавалася майму прыходу, а сястрычкі-блізняты вунь з якім захапленнем і павагай разглядвалі брата, абвешанага зброяй. Толькі мундзір нямецкі іх бянтэжыў: нібы акрамя нас чацвярых яшчэ нехта ў хаце быў — чужы. Не пры маме, а калі яна выйшла на кухню, блізняткі ў адзін голас выдыхнулі:

— Ты яго забіў?.. Гэтага!..

І паказалі на мой мундзір.

Ад мамы я даведаўся пра тое, як Хведзька адплаціў бацьку. У іхнім садзе схаваны быў вяпрук, «кормны», пудоў на восем. Хведзька шапнуў пра гэта нейкім вандроўным вясёлунам, у падзяку за абяцанне, што возьмуць яго ў сваю трупу. Тыя ведрука сцягнулі, а Хведзьку, які чакаў іх каля лесу, сказалі: «Ідзі, бацька шукае. А нам здраднікі не трэба». Хведзька два дні хаваўся ў кустах, а бацька хадзіў паўзлессем і

гукаў: «Ідзі дамоў, свалата, ідзі, гад, не зачаплю, хоць забіць цябе мала!»

Ад мамы я выправіўся да Хведзькі — з вінтоўкай, ягонай вінтоўкай, пры поўным партызанскім парадзе.

— Яшчэ адзін герой!— сустрэў спакушальніка сам гаспадар — даўгарукі, сутулы Хведзькаў бацька.— Няма на цябе бацькоўскай папругі!

Хведзька выйшаў з хаты і прайшоў моўчкі паўз нас. Я — у след за ім. Быў ён журботны, мой сябра, гаварыў неахвотна.

— Ну як?— крануў маю вінтоўку.— Страляў? Ці самагонку жлукціце там? Я сабе аўтамат здабуду.

Змрочна глянуў на сваю хату, дзе бацька цягнуў на страху куль саломы і пытаўся ў некага па-бабску сварліва, пранізліва: «Дзе гэтыя герoі? Куды ён пабег ужо? »

Рука мая ўсё баліць, скура на далоні паднялася, яна, як падушка, белая. Я прыкладваю да яе ўсё, з чаго толькі можна выціснуць холад: ліпкае лісце вольхі, вільготны мох. Балота ўжо чуецца пад нагамі. Мы брыдзём з Глашай, а я шукаю вачамі, што халадней,— нібы намерыўся правяраць тэмпературу ўсяго, што трапляецца па дарозе.

Пах пажарышча, дыму, гарэлага адстаў ад нас, толькі печаная бульба ў маіх кішэнях нагадвае пра яго.

Ужо другі пах забівае лясную свежасць, паўзе нам насустрач, усё больш цяжкі і густы. Менавіта гэты пах мы раскопвалі, калі шукалі зброю. Міжволі выціраеш губы, а яны робяцца непрыемна ліпкімі.

Але лес усё такі ж чысты, вочы мае нічога не знаходзяць. Раптам убачылі некалькі пакалечаных асколкамі ссечаных асінак, светлых, свежых. А пад імі чорныя, нібы дзёгцем налітыя, ямкі. Яны вядуць у бок рэдкіх чэзлых сасонак, да «астравоў». Я ўжо амаль бягу. Глаша ледзь за мной паспявае. Галоўнае, гэты злавесны, ліпкі, знаёмы пах... Тут ужо балота: рудое, з барадаўкамі-купінамі, на якіх неяк прыладзіліся, трымаюцца крывыя дрэўцы. Твань узварушана бомбамі, гразь параскідана, рудая трава, парудзелае кустоўе аерцу нібы кім развешана на суччы і вяршалінах спалохана паніклых сасонак і чэзлых бярэзін. Цяжкі корч прыціснуў да гразі лазовы куст: з вялікай вышыні, мабыць, падаў. Лазовыя кусты, круглыя, як стажкі сена, відны ўсцяж па балоце. Але ніякіх трупаў. А пах падступае, ён побач, яго адчуваеш нават скурай, як лясное павуцінне.

Мы ўжо каля першага «вострава», зялёнага, зарослага густым алешнікам. (Да вайны тут касілі асаку для «індывідуальных» кароў.) Застаецца толькі перабрацца праз чорную паласу рэдкаватай гразі, над якой, нібы затоплены частакол, тырчаць вострыя канцы карчоў,

пнёў. А побач яшчэ нейкія бурыя астраўкі выпінаюцца. Я не адразу разгледзеў, зразумеў, што гэта такое, ніколі іх тут не было. Аднолькавыя ўсе нейкія. І раптам агледзеў у балотнай чарнаце бельмаватае вока, круглае, вялікае, а над ім — каровін рог. Тады толькі сцяміў, што такое гэтыя, падобныя адзін да аднаго, бурыя астраўкі. Цэлы статак засмактаных багнай каровіных туш! Вялізныя бурыя і чорныя пухіры, як спіны бегемотаў. Глаша не вытрымала, далонню заціснула рот і кінулася назад. І праўда, смурод яшчэ большы, калі бачыш гэтыя пухіры.

Але прайсці на «астравы» можна толькі тут, не адным мной гэта праверана. Як мы будзем плёхацца ў гэтай смуроднай багне? Каб адзін я, а то ж і Глаша! Закінуўшы вінтоўку за спіну, я ўзяў з лазовага куста забытую некім жэрдку і пайшоў з ёю, як з пікай, на буры пухір. Трэба распіхаць іх. Уздутая туша цяжка і незадаволена гайданулася — і толькі. Глаша пазірае здаля, вочы пакутныя, хворыя...

А я (зусім, як Хведзька на тых старых магілах) весела загарлапаніў, заспяваў патэфонныя словы: «Брось сердиться, Маша!.. Жизнь прекрасна наша...» Я ўжо не звяртаю ўвагі на гразь да пояса, на ліпкі смурод, ускараскаўся на хісткі корч, пастаяў, паківаўся над ім, паспяваў, паказваючы Глашы, як усё пацешна і проста, пакратаў жэрдкай астравок-тушу і скокнуў на яе. І адразу ж саслізнуў, нібы нават не крануўся тушы нагамі. Вінтоўка балюча стукнула па галаве, па вуху, ногі праваліліся ў пустату, пальцы прагавіта хапаюцца за агідную слізгату поўсці, скуры.

Нарэшце ногі нешта намацалі. Гразь па грудзі, але я ўжо стаю. Глаша роспачна глядзіць на мяне, паказваючы, каб ішоў на бераг, да яе. Але тут жа сама, нібы паклікаў хто, ідзе, сунецца да мяне, працягвае руку. Гэта з ёю бывае, вось так і на паляне тады пайшла да Касача, як у сне...

Я не варушуся, баюся, што страчу апору, што напалохаю Глашу ці сам спалохаюся канчаткова. Калі я выпаўзу назад на бераг, ніякая сіла не прымусіць мяне лезці ў гэты смурод. Глаша ўсё ўзнімае рукі над гразёю, гідліва, засцярожліва; спачатку боты, потым спадніца, што зверху штаноў, патанулі ў гразі, чорная твань засмактала Глашыны калені, падцягнуты жывот, чарната ўзнімаецца па шэрым світэры да спалоханых яе грудзей. Глаша сціскае іх локцямі, трымаючы рукі перад тварам... Я кінуўся да яе і якраз у час: яна ўжо амаль падала, калі я схапіў яе за руку і пацягнуў. Не даючы апамятацца ёй, сабе, цягну міма тых «бегемотаў», хапаючыся свабоднай рукой за карчы і голле, і ўсё крычу, моцна і роспачна: «Солнце нам сияет! Нам цветет сирень!» Прымушаючы сябе не думаць

ні пра што, не адчуваць нічога, з бяссэнсавай і небяспечнай паспешлівасцю рвуся, цягну Глашу да «вострава». Твар яе перасмыкнуўся ад гідлівасці, роспачы, запырсканы граззю. Колькі разоў ногі нашы зусім трацілі апору, і тады мы кідаліся, як ад агню, убок, бачачы сваю роспач у вачах другога. Ужо асака, ужо блізка бераг, тут ужо да пояса гразь, можна б спакойна дабрысці, але мы нібыта з дзіравай лодкі ратуемся, адчайна караскаемся і выбіраемся, выпаўзаем на бераг.

Выпаўзлі, стаім у асацэ каля кустоў і аддыхваемся, адчуванне такое, нібы нехта цягнуў нас і раптам пакінуў. Нібы нас абсмактала нячыстая зяпа пачвары: стаім зняважаныя, прыцішэлыя, у Глашы слёзы на вачах. Я пачаў ламаць альховае голле, сашморгваць лісцё і абціраць ім з Глашынага світэра рудую гразь, з яе рук, а яна стаіць і плача, раскінуўшы рукі, каб не кранацца самой сябе, разглядвае сябе грэбліва. Заўсёды яна здавалася мне такой вузкай і прамой, як лінеечка, толькі высокія калені ламалі лінію. А цяпер, калі адзенне ліпка аблягае плечы, грудзі, жывот, я бачу, што жаночая стройнасць — гэта сапраўды ломаная лінія. Глаша зласлівa забрала ў мяне голле, і цяпер я толькі ламлю і падношу ёй чыстае, адначасна выціраю і сябе.

Раптоўна я адчуў чужы позірк, у спіну нам. Так і ёсць: за кустом стаіць чалавек. Вінтоўка ў яго на плячы, ніякай пагрозы ў постаці, адна цікаўнасць на твары, чакае, што далей будуць рабіць двое, што выпаўзлі з балота на «востраў».

Складанае і дзіўнае гэта пачуццё — успамінаць першую стрэчу з чалавекам, які ўвайшоў пасля ў тваё жыццё. Ты яшчэ не ведаеш, кім, чым ён для цябе будзе, і ўсё ў ім здаецца неабавязковым, як і сама сустрэча з ім, выпадковым: і тое, якая ў яго ўсмешка, хада і якія вочы, рукі. Усё ў такім чалавеку як бы паасобку жыве. Гэта спачатку. Ну чаму абавязкова чорныя цыганскія вочы, калі і бровы і валасы чалавека, што тырчаць з-пад выцертай зімовай шапкі, і гэты дрымуча нявголены твар — усё такое светлае, ільняное, саламянае? Ці: да чаго ж не пасуе яму гэты здзіўлена доўгі нос, на якім рассяліся аж дзве гарбінкі (чамусьці аж дзве!), калі ў чалавека такі спакойны, разумны, прасторны белы лоб! Навошта такія тонкія і крывыя ногі, абкручаныя анучамі, калі сам чалавек і стройны і дужы, і гэта можна ацаніць, не зважаючы на шырокую шэрую світку, якую ён туга перацяў папругай з вялізнай «камандзірскай» спражкай-зоркай? Усё спачатку здаецца такім неабавязковым, неадпаведным, амаль недарэчным, як і ягоная зімовая скураная шапка побач з сакавітай зелянінай.

Так, тады, разглядаючы яго, што стаяў між кустоў, я не ведаў, кім ён для нас стане і што нас абоіх чакае, што мы перажывём... Але цяпер, калі ўсё ўжо было і засталася толькі памяць,— цяпер у мяне

раўнівае пачуццё, што Рубеж толькі такі і мог быць, што другога маёй памяці і не трэба. Чалавек, калі заняў назаўсёды нейкае месца, кропку ў тваім сэрцы, ён не свабоднае месца заняў, якое мог бы запоўніць і нехта другі. Ён не займае, ён сам творыць гэтую светлую кропку, без яго яе і не было б у табе...

Вінтоўка ў мяне за спіной, я скуты спакойным позіркам гэтага незнаёмага. Не, я не думаю, не хачу думаць, што гэта паліцай, але ўсё адно больш звычна сябе адчуваў бы, каб вінтоўка была ў руках. А зняць, выхапіць яе з-за спіны чамусьці нялёгка пад позіркам гэтага чалавека. Будзеш выдаваць палахліўцам або выйдзе ўсё назнарок, дэманстратыўна.

Незнаемы нешта сказаў, спытаў у Глашы, тая адказала, расказвае яму, абое паглядзелі на мяне, незнаемы з раптоўнай узнепакоенасцю і як бы збянтэжана. Усё ва мне загуло, паслабелі калені. Я амаль зразумеў, пра што яны гавораць і чаму так зірнуў чалавек.

Калі глядзіш на перажытае, яно ўяўляецца адной-адзінай лініяй, наперад зазіраеш — гэтых ліній цэлы пучок, і ўсе яны значаць дарогі, толькі не ведаеш яшчэ, якая з іх адзіная. Пражыў месяц, дзень, мінуту, і тое, што было пучком, абшморгваецца, агаляецца, як галінка, заціснутая ў моцным кулаку, — толькі пацягні яе. Але нават пасля таго, як застаўся толькі гэты голы дубчык, чалавек будзе зноў і зноў азірацца — з безнадзейнай спробай вярнуцца да таго моманту, калі ўсё магло быць па-другому. Калі не было гэтай аголенай, бязлітаснай, адзінай праўды...

Я ўжо ведаў, бачыў праўду — чорны тунель, уваход у яго. Але ўсё яшчэ з надзеяй некага маліў, не ўваходзіў: толькі не гэта, толькі не туды! Я ўжо хаваўся за сваю глухату, якая аддаляла ўсю праўду, аддаляла імгненне, калі больш не застанецца надзеі.

А незнаемы ўжо ішоў наперадзе, паказаўшы нам, каб ішлі за ім. Крывыя ногі яго, абутыя ў скураныя пасталы, клычуць, ірвуць густую асаку, што расце проста з вады. Глаша на хаду зачэрпвае далоншо ваду і змывае з сябе гразь, адламала галінку і хацела сцерці гразь з майго парудзелага мундзіра, але я адхіснуўся, мяне палохае яе раптоўная вінаватая клапатлівасць, яе апушчаны позірк, я ўсё стараюся не ўпускаць у сябе тое, што ўжо ўвайшло, што ўжо ведаю...

На другі «востраў», яшчэ больш парослы алешнікам, мы пераходзім па кладках, затопленых у багне. (Потым мы даведаліся, што такая ж кладка ёсць і да першага «вострава». А кароў патапілі паліцаі і немцы, калі спрабавалі вывесці іх з «вострава». На другі «востраў», куды ўсе перабеглі і дзе былі схаваны параненыя партызаны, яны не пайшлі, і гэта выратавала людзей.)

Узброіўшыся доўгімі жардзінамі, якія наш праваднік выцягваў з кустоў, абапіраючыся на іх, мы ступалі ўслед за незнаемым па схаваных у багне слізкіх жэрдках. Іх дзве, а дзе і тры, ногі трэба ставіць упоперак, і таму ідзём мы нязграбна, бокам. Усё гэта неяк памагае хавацца ад самога сябе, пераконваць сябе, што нічога яшчэ не вядома, дойдзем да месца, і тады даведаюся, толькі тады!..

На другім «востраве» нас ужо чакаюць. Жаночы натоўп, дзеці, некалькі партызанаў са зброяй стаяць каля кустоў, глядзяць на нас, пра нешта яшчэ здаля распытваюць нашага правадніка. Сышлі мы з кладак на бераг, у мяне таксама пытаюцца, пасля здагадаліся (ці сказалі ім), што я глухі, і мяне перасталі чапаць, толькі дзеці яшчэ з большай цікаўнасцю пачалі глядзець на мяне. Звычайныя на той час дзеці: абкураныя дымам, пакусаныя заеддзю, з вялікімі, гарачлівымі ад голаду вачамі і занадта сур'ёзныя, але ўсё роўна цікаўныя: каго яшчэ прыгнаў на іхні бераг той свет, дзе нешта небяспечнае, страшнае адбываецца? Праваднік нешта сказаў, і позіркі жанчын зноў знайшлі мяне. Глядзяць, глядзяць — мусіць, вось так я глядзеў на Сашку, калі ён поўз па чырвонай сцежцы з ненатуральна доўгай адарванай нагой, і Сашка вось так у маіх вачах убачыў, што з ім здарылася, што адбываецца нешта страшнае...

Ніводнага знаёмага аблічча, людзі не з нашай вёскі, але на мяне глядзяць так, нібы пазнаюць, пазналі. Нібы па металічнай трубе ўдарылі — загуло, заныла ва мне ўсё, у нагах, у руках, адразу набрынялых цяжарам. Я сеў у асаку, Глаша — на кукішкі, нібы даўно чакала таго ад мяне, зняла з маёй галавы мокрую пілотку і выцерла ёю халодны пот з майго твару.

Мяне палохае пакутная рысачка, што торгаецца ля пастарэлага Глашынага рота, ненавіджу гэтую ўпартую і прагавітую жаночую шкадобу, шукаю наўкол сябе нешта другое, але нават у дзіцячых вачах — тое, што бязлітасна вяртае мяне да праўды, асуджае на праўду. З безнадзейнасцю асуджанага я ўсё адно шукаю выратавання, хаваюся ў паспешлівую думку, што я ж во глухі, не чую, а таму ўсё-такі нічога не ведаю напэўна. І раптам з'яўляецца, дурманіць, супакойвае яшчэ адна шалёная думка, што маму, сястрычак, што ўсіх вяскоўцаў ужо не заб'юць, ніколі не заб'юць... Смерць іх схавала ад забойцаў, ад новых забойцаў...

На гэтым, як на павуцінні, я правісеў адно толькі імгненне. Адхіснуўшыся ад самога сябе, які шкадуе не іх, забітых, спаленых, а ўсё яшчэ сябе,— я, цяпер ужо сам, абрынуўся ў боль. Увесь адкрыўся і ўраз захлынуўся ім, сваімі слязьмі. Ускочыў на ногі, адбег як далей і лёг у жорсткую асаку, прыціснуўся тварам да зямлі, з якой выступае

халодная вільгаць. Але зямля не адбірае, не высмоктвае з мяне боль, ды і я не аддаю. Я ўжо шукаю яго, боль, папракаю сябе, што столькі часу не ведаў, што іх ужо няма, нават не хацеў жа верыць у праўду. Не прыйшоў, не ўратаваў ад пагібельных пакут, ад смерці...

Людзі зноў падышлі і абкружылі мяне, сталі нада мной. А я то падаю ў кароткае выратавальнае забыццё, то вяртаюся да явы. У дзяцінстве, хворы, я нават у забыцці помніў, што побач усё сядзіць мама. І зараз мне гэта ўяўляецца. Ява і трызненне, як два люстэркі: кожнае адбівае глыбіню другога, забірае яе сабе і зноў вяртае, ужо як сваё... Я дома, я ляжу за нашай квяцістай шырмай, несправядліва пакрыўджаны мамай, злосны на яе, плачу і ўяўляю, як я выраcту і не буду любіць яе, не буду любіць... Вінаватая, добрая, ласкава пасміхлівая рука яе кранулася маёй патыліцы, пагладзіла валасы, я адразу забыў сваю дурную дзіцячую злосць, схапіў руку... і тут вярнуўся да явы.

Не, гэта не мама! Але і не Глаша, як мне потым падалося. Незнаёмая жанчына сядзіць, пагойдваючыся, каля мяне, твар цёмны, распухлы, страшны. Нешта кажа, мармыча, і я нават чую яе голас, але не слухаю, ведаю, што мне толькі здаецца, быццам я чую. Быццам і сапраўды чую.

— Дзе ж ты быў, сынку, я ўжо думала, што няма цябе, не ўбачу, плакала-гаравала, думала, забілі...

Але і другія галасы мне трызняцца:

— Цётка Маланка, цётка Маланка, гэта з Белых Пяскоў хлопец, не ваш, цётка Маланка!

Я ляжу тварам да зямлі, але ўсё бачу: як стаяць нада мной людзі, як паднялі і павялі тую жанчыну з распухлым цёмным тварам... Ды не ж, гэта я чую. Я зноў чую!

— Флёра, Флёрачка! — Глашын голас. Цяпер яна на месцы той жанчыны, на месцы маёй мамы... І яшчэ галасы:

— Юстын таксама з Белых Пяскоў, каторы ляжыць у нас. Абгарэў каторы, спалены.

Не, гэта праўда, я чую! Юстын? На плоце бялелася клочча бялізны, яго і нашай, на апусцелым агародзе яго печ побач з нашай. Сын яго ўтапіўся, а стары Юстын ішоў праз вёску і ўжо ведаў, што ў хаце труна, што сын — тапелец...

Шум пульсуе ў маёй галаве па-ранейшаму, але праз яго прараэаюцца, нахлынаюць галасы: дзіця плача, ушчуваюць яго, пра Юстына гавораць... Як бывае, калі далонямі закрываеш і адкрываеш вушы. Але чакай! Юстын? Дык ён тут?

— Дзе ён? Юстын!.. Гэта наш сусед. Дзе ён?

Я ўскочыў на ногі. Нешта ва мне ўжо палохае іх — гэта я заўважаю па дзіцячых вачах і нават па Глашыных.

Я кінуўся ўслед за натоўпам жанчын, дзяцей, што падаўся на другі край «вострава», так, быццам яшчэ можна нешта перайначыць, выправіць, вярнуцца на два дні назад. Мяне вялі праз увесь «востраў». Гэта толькі назва «востраў», а на самай справе — усё тое ж балота, толькі сушэйшае, парослае асакой і хмызамі. Ногі па костачкі ў вадзе, у рэдкай ускаламучанай твані. На пажаўцелым галлі — знак таго, дзе жытло,— валяецца апратка, сядзяць і ляжаць дзеці, каторыя зусім малыя: чуцен іх кволы плач, і ў ім нават просьбы няма, а звыклая скарга на сырасць, на рудых аваднёў. Нідзе нават дымку не відно, мусіць, «рама» ўвесь час вісіць над лесам.

Пад адзіным на гэтым востраве вялікім дрэвам ляжыць нешта чырвона-сіняе, нешта асклізла-мокрае. У вачах пацямнела, калі мне пачулася (ці гэта мне здалося) сухое парынванне пры кожным уздыху-ўсхліпу таго, хто, мабыць, і ёсць мой сусед Юстын. Каля яго сядзіць старая з галінкай, грэбае над ім ёю, ціхенька адганяючы ад абпаленага, здаецца, само паветра, яго цяжар. На нас яна і не зірнула.

— Юстын, Юстынко, вось прыйшлі да цябе, з тваёй вёскі партызан, твой сусед, Юстынко!..

Жанчыны, некалькі галасоў адразу, звяртаюцца да Юстына, ужо суцэльны лямант,— ён для Юстына, для мяне, для гэтага белага, для сутоністага неба.

— Ты нас чуеш, Юстын? Прыйшлі да цябе, вось і яго мамку спалілі, усіх вас пабілі, папалілі. Усіх: і ўнукаў тваіх, і нявестку, і ягоную мамку, усіх... А ты выпаўз з агню, ты прасіў, каб дабілі, бег за імі і прасіў, так табе балела... Што яны, што яны сказалі, Юстынко? Ты бег, ты прасіў, маліў забіць цябе... Смяяліся, яны смяяліся, Юстынко? Смяяліся: «Жыві, бандыт!.. На расплод...»

Асляпляльна рэзнула нешта па вачах, наўкол стала бела-бела: бяроза, чалавек на зямлі (што ў яго парыпвае?), асака, балота, людзі каля мяне, неба — раптоўна ўспыхнулі празрыстай, нясцерпнай беллю, і, тут жа пачарнеўшы, усё прапала разам са мной.

...Я ў нейкім буданчыку. Знадворку ходзяць, сядзяць на кукішках, нешта робяць людзі. Ніяк не зразумею, трызненне гэта ці ўсё, што я помню, было трызненнем. Але не, усё было і ўсё асталося. Я — гэта той, у каго ўсіх забілі. Мама, малыя... Я спалохана заплюшчыў вочы. І пачуў ужо свой уласны стогн.

Знадворку галасы, прастуджаныя, зласліва-вясёлыя (значыцца, праўда, што я стаў чуць!).

— Гэй, Сцёпка, фокуснік, прыдумаў бы хлебца. Што з твайго пудзіла — ні малака, ні мяса!

— Ніяк не нагуляецца — цацку яму давай!

На мне нейкая незнаемая, чужая кашуля з белага палатна, а перад самымі вачамі, навешаны ў будане на сучок, сушыцца намыты мой кіцель. Вінтоўка над локцем ляжыць і папруга з падсумкамі — нехта зняў іх з мяне.

А гэта — Глаша, падышла з рэчавым мяшком у руцэ, пастаяла каля параненых партызанаў (я зразумеў ужо, хто гэта там размаўляе, смяецца) — яе тут жа падключылі да жартаў-жарцікаў. Партызан, з няўклюднасцю кульгавага падняўшыся з зямлі, паставіў каля сябе вялізнае, зробленае зануч пудзіла чалавека і крычыць:

— Глашанька, пабудзь з намі. Калекі, раскажыце, якія тут бываюць вечарынкі! З гармонікам, з бубнам!

— Ідзі сюды, Глаша, не слухай гэтага бязногага. Вечары-ы-нкі яму прысніліся!

— Ад бязрукага чую! — весела адгукнуўся «вечарыншчык».

Глаша звонка, як некалі ў нашым лагеры, смяецца.

— Ой, ачнуўся! — прытворна, як здалося мне пасля яе нядаўняга смеху, узрадавалася Глаша, зазірнуўшы ў мой буданчык. Прысела, глядзіць на мяне, а крычыць некаму за буданчык:

— Кацярына Аляксееўна, вочы адкрыў, глядзіць!

Яшчэ нехта падышоў паглядзець на мяне: вялізная, ахінутая цёплай хусткай галава. Пачала кашляць, надрыўна і цяжка. Прастуджаная галава спытала:

— Табе лепей, хлопчык?

— Зараз мы пакормім яго,— завіхаецца Глаша, развязваючы рэчавы мяшок.— А то мы ўжо за яго баяліся. Я для Глашы ўжо «ён», «яго», як чужы. Затое вось пераznаёмілася з другімі, вечарынкамі яе спакушаюць!

— Гэта што? — паказваю я на чыстую кашулю.

— А што?— бязвінна здзівіліся яе сінія вочы.— Нічога, тваю вымыла.

— Добра, ідзі, я зараз.

Штаны на мне таксама чыстыя, вымытыя — здымалі, надзявалі, чорт ведае што!

Я, лежачы, тужэй зацягнуў папругу, якая аказалася нязвычна доўгай, заправіў кашулю. Рукі і ногі нязграбныя, ватныя, паколвае па ўсёй скуры, асабліва на спіне. Нешта ў далоні замінае, як прыклеілася,— сухая, абмерлая скура.

— Мы ўжо думалі, что тыфус,— кажа Глаша, корпаючыся ў рэчавым мяшку, раскладваючы яду.

Нешта вочы мае баляць пасля той белай успышкі. (Дарэчы, пад вечар яны балець перасталі. Потым, калі зразумеў, што слепну, расказваў пра гэта ўрачам, пра асляпляльную ўспышку каля абгарэлага дзядзькі Юстына, але яны асцярожна і нават ніякавата слухалі пра гэта і цікавіліся: «Ці не было фізічнай траўмы?»— «Была, была і фізічная!»)

Мяне чакаў абед: халодная печаная бульба, яблыкі. Глаша дастала з мяшка яшчэ нешта, загорнутае ў альховае лісце, панюхала.

— Памятаеш свінню, калі мы былі ў тваёй вёсцы? Перабегла яшчэ вуліцу. Хлопцы пазаўчора хадзілі ў Белыя Пяскі... Толькі без солі. Пакінулі табе, а яно бач...

Узяўшы яблык, я паспяшаўся далей ад гэтага мяса.

Мяне хістала.

Параненыя партызаны (чалавек дзесяць пад брызентавай стрэшкай, а трое, каторыя дужэй,— знадворку) адзначылі мае з'яўленне з таго свету гучнымі рэплікамі:

— Галоўнае, на ногі ўстаць.

— Было б на што ўстаць.

— Будзеш, братка, вартаваць «востраў», а то бачыш, якія тут ваякі.

Я, счакаўшы, паздароўкаўся, мне адказалі. Хоць я хаджу на нагах, а яны ляжаць ці бездапаможна сядзяць, але са мной размаўляюць, нібы я самы хворы тут.

Адзін з партызанаў захоплены дзіўнай работай: зануч і дубцоў змайстраваў ляльку ў чалавечы рост, а цяпер малюе на фанерцы — што павінна азначаць твар, знаёмую фізіяномію: вусікі, акуратную хуліганскую грыўку, круглы разяўлены рот.

Партызан у зімовай шапцы, той, што сустрэў нас на першым «востраве» і прывёў сюды, стаіць, абапёршыся на вінтоўку, і гутарыць то з майстрам, то з яго лялькай:

— Не то страляць у цябе, ануча старая, не то казыраць! Малайчына, Фокуснік, задаеш немцам задачку... Ну, што вочы вылупіў: намалявалі цябе, а ты ўжо і гарлапаніць! Глядзі, Сцяпан, на цябе крычыць. Намалюй яму за гэта крывое вока.

Сцяпан сядзіць, падклаўшы пад сябе мыліцу, у яго занадта, непрыемна прыгожы твар. І ўсё ўсміхаецца, і водбліскі ягонай усмешкі на Глашыным твары. Нават калі яна не глядзіць на яго.

— Я штук пяць іх ставіў ужо,— кажа Сцяпан-«фокуснік», ускокваючы на здаровую нагу і падымаючы з зямлі «Гітлера», на якога і

абапёрся. (Сцяпап увесь час і вельмі жвава то садзіцца, то ўскоквае, хаця другая ягоная нага ў цяжкіх лубках.)

— Абодва аднаногія,— крычаць з-пад брызенту,— што Фокуснік, што фюрэр!

— Абыдзецца! — Сцяпан, усміхнуўшыся Глашы.— Любата на іх глядзець? Пад'едуць на машынах, на матацыклах і глядзяць, як папуасы. Як так, хто адважыўся?.. І што рабіць, не ведаюць. Зачапіць — баяцца, што замініравана, гранату кінуць — таксама, бо фюрэр жа. Абсмяешся! Можна біць, як цецерукоў! Зразумеў, Рубеж? Дзейнічай!

— Зразумеў! — абазваўся мой праваднік,— толькі я яму зраблю начынку, вантрабянку з толу. Ён у мяне пабрэша!

— Эх, мне б з вамі! — раптам засумаваў Сцяпан. І адразу Глаша зірнула на яго. Да чаго ж яны адзін аднаго чуюць. Я ўсё прыкмячаю, нават нейкім абвостраным зрокам. Але ўсё ад мяне як бы збоч. Нейкая паласа пралягла паміж мной цяперашнім і ўсім, што нядаўна было такім важным. Тое, што я бачу, заўважаю, што адбываецца паза мной, адразу ахінаецца нейкім горкім пачуццём, якое поўніць мяне да краёў, нішчыцца ў ім, і само пачуццё ад гэтага ні мацней, ні вастрэй.

(Вочы Сцёпкі-«фокусніка» мне асабліва помняцца: светлыя і вясёлыя да шаленства. А твар непраўдападобна прыгожы, амаль дзявочы. З доўгімі чорнымі вейкамі. Я столькі разоў потым уяўляў, як усё здарылася тут праз сем ці дзесяць дзён: як подбегам прыкульгаў ён з мыліцай адтуль, дзе трашчалі нямецкія аўтаматы, кінуў долу пустую вінтоўку, сарваў з пояса гранату і сеў пад брызентам, падцягнуўшы да сябе мяшок з толам; як папаўзлі да яго з усіх бакоў, нібы да збавіцеля, параненыя, і ён укладваў іх галовамі да сябе, прыспешваў. Усе — тварамі да зямлі, а ён вось такімі ж шалёна-вясёлымі светлымі вачамі апошні раз, за іх усіх, глядзеў на свет. І апошні, хто бачыў гэтыя вочы,— Глаша.)

Уторкнуўшы пудзіла ў пракіслую балотную зямлю, падхапіўшы з долу мыліцу, Сцёпка-«фокуснік» аб'явіў:

— Хай будзе фюрэр шосты!

— А ў нас у 41-м,— не змаўкае «праваднік» (гаварун ён, і яму ўсё адно, слухаюць ці не),— у нас, як прыйшлі вось яго малайцы, найперш склады вывезлі, а семкі (не ведаю, навошта іх было столькі на бабруйскіх складах), семкі не забаранялі браць, ды яшчэ цукар з пяском, ну, і стаялі ў чэргах людзі, а адзін наш, са Слуцка, вельмі ж быў падобны на гэтага з вусікамі. А тут ішоў немец, прыпыніўся, глядзіць! І ўсе чакаюць, што будзе. Стаяў, глядзеў, думаў, а потым — плясь па фізіяноміі! За тое, што на фюрэра ягонага пасмеў быць

падобным? Ці рахункі з фюрэрам зводзіў? Нават казалі, што паляк або славак, а не немец... Ну, добра, браткі, што вам прынесці гэтым разам? Заказвайце, як у сталоўцы.

— Задушыце скора сваёй бульбай: халоднай і без солі,— сказаў Сцяпан-«фокуснік».

І другія падхапілі:

— Дойдзеш з вамі і без немцаў.

— Хлебца б расстараліся, а то выпаўзуць, дзе бліжэй, і назад!

— Добра яшчэ, што вяртаюцца. Я на іх месцы даўно б драла даў. Надта вы каму трэба, бязногія, сядзі з вамі, чакай доўбні. Праўду я кажу, Рубеж?

Рубеж (мой праваднік) усміхаецца, зусім не збянтэжаны такой атакай. Грэбаючы тонкімі худымі нагамі па асацэ, падышоў да мяне:

— Пойдзеш з намі, хлопец? Не, не сёння. Адпачні, а то праз багну не пралезеш. Тут, бач, ратоў колькі, а якія зубастыя, бачыш?

...«Рама» праляцела высока, роўненька, як па дроце. Здавалася, яна толькі крэсліць свае нейкія нябачныя лініі, а да нас, да «вострава» ёй няма ніякай справы. Праляцела, мы выйшлі з кустоў і зноў памахалі жанчынам і параненым. Яны застаюцца, мы, чацвёра, ідзём. Паміж намі ўжо кладкі. Глаша стаіць побач са Сцёпкам-«фокуснікам». Прасілася з намі, але камандзір нашай групы (параненыя яго называюць «камендантам вострава») у сваю чаргу папрасіў яе:

— Калі будзеце настойваць, я дазволю. Але трэба некаму і з імі застацца. Гэты раз мы ўсе чацвёра ідзём і далека — да чорта ў зубы. Трэба хоць нейкія запасы зрабіць. Пакуль яшчэ можна.

Наш «камендант» — ленінградзец, пра гэтата ворацць, як пра ягоную асабістую вартасць. І яго далікатнае «вы» нават з падлеткамі, і сарамлівая маўклівасць, гатоўнасць доўга і складана тлумачыць тое, што іншы камандзір вырашаў бы адным «так» ці «не», і сама юнацкая стройнасць гэтага сіваватага, аброслага шчэццю чалавека ў чырвонаармейскіх абносках — усё для нас месціцца ў адным паняцці «ленінградзец», афарбавана ім і афарбоўвае яго. Карацей, «камендант» нам падабаецца, і таму вельмі дарэчы, што ён менавіта з таго горада, які ты хоць і не бачыў ніколі, як не бачыў таямніча-цудоўнага паўночнага ззяння, але без далёкага, неназойлівага існавання якога не ўяўляеш ні сябе, ні свету.

— Я і яго не браў бы,— кіўнуў у мой бок «камендант».— Гэта Рубеж надумаў.

Невясёлыя мы ішлі, нібы ўсё наперад ведалі. А тут яшчэ гэтая цётка Храмеліха. Прынесла Глебу Васільевічу, «каменданту» нашаму, анучы, памытыя і сухія, хоць і кожны дзень імжэў дождж.

— Дзе вы, цётка, сушылі? — здзівіўся Глеб Васільевіч.— Агню мы быццам не палім.

— Сакрэт ёсць,— сказала кабета,— насіце здаровенькі.

Але дзяўчынка выдала цётчын сакрэт:

— Цётка Храмеліха на сабе сушыла, пад кофтай.

Ленінградзец наш пачырванеў, нават перастаў абувацца, нібы не ведаючы, як цяпер быць. А тут другая кабеціна падтыкнулася, папрасіла:

— Вы хоць не пакіньце нас адных, хлопчыкі.

— Ды мы што — аліментшчыкі,— сказаў Рубеж,— каб уцякаць?

— І вашы ж тут параненыя,— яшчэ раз нагадала кабеціна.

Мы перасеклі першы «востраў»: вось яно, месца, дзе нам з Глашай тады трапіўся Рубеж. «Камендант» закурыў нямецкую цыгарэту, і ўсе па чарзе зацягнуліся па колькі разоў. Я таксама атрымаў сваю порцыю дыму — галава адразу закружылася, паплыла. Глеб Васільевіч дакорліва глянуў на Рубяжа, узнепакоена — на мяне:

— Усё-такі дарэмна мы вас, Гайшун, узялі.

— Нічога, воўка ногі кормяць,— сказаў Рубеж,— а яму трэба падкарміцца.

Я змоўчаў, таму што мне раптам захацелася вярнуцца на «востраў».

З кустоў выцягнулі доўгія жэрдкі, спецыяльна прыхаваныя, і рушылі па кладках. Смурод, як і тады. Каровіны тушы ўжо і зусім усплылі, іх нібы болей стала. А Рубеж цягне яшчэ і «фюрэра», Сцёпкаў падарунак. («Абмяняеце ў фрыцаў на галеты».) Гэты смешны, даўганосы Рубеж знаходзіць час і на слізкіх кладках пускацца ў разважанні, гаворыць, гаворыць, і за сябе, і за ўсіх нас, і за «фюрэра», і нават за гэтых вось «бегемотаў».

— Давай, давай, цыркачы! Гэта вам не каля цётак грэцца! Нясі мяне, калі дурань! (Галаском фюрэра.) Пых-пых! Па-а! Нюхайце нас, брыдоту. (Глухім басам нерухомых «бегемотаў».)

...Але галоўны субяседнік Рубяжа, як выявілася,— сам лёс, доля партызанская. Балбоча Рубеж з ёю ўвесь час, з ёю і ад яе імя. Як са сварлівай жонкай. Ад мармытання яго (а мы ўжо двое сутак цягаемся па акрузе) пачынае здавацца, што нас у групе больш, што побач нехта пяты — дурная і порсткая кабеціна, ад якой чаго хочаш можна чакаць. Тая самая партызанская доля.

— Вось я на вас яшчэ зверху папырскаю, а то мала вымаклі ў балоце,— здзекліва абяцае сварлівым голасам Рубеж, зірнуўшы на нізкае неба. І нібы па ягонай просьбе, імжыць ужо дождж.

І так усю дарогу, удзень і ўночы.

«Рама» з намі завядзе гаворку:

— Вось і я! Засумавалі? А, гэта вы? Зараз, зараз, я вось толькі палятаю над вамі. Зараз прышлю з бомбачкамі.

Месяц, недарэчы яркі, раптам пачне дурнаватыя хаханькі:

— Ах, які я кругленькі і светлы! Іголак вам — збірайце. Ці, можа, салаўёў? Магу!

— Раскаркаўся!— злуецца на Рубяжа наш чацвёрты партызан, хваравіты, бледны Скараход. Ён з першага кіламетра закульгаў: брыдзе, нязграбна ставячы ногі і пахістваючыся налева-направа. Скулле абсела чалавека, ды ячшэ ў самым непатрэбным месцы. А тут яшчэ прозвішча — Скараход: сапраўды нейкая насмешка з чалавека!

— Ну навошта ты гэтага псіха цягнеш? — сіплым, задыхлівым голасам злуецца Скараход, нібы не Рубяжу, а яму самому даводзіцца несці пудзіла — «фюрэра».

— Я яго! А кожа, ён мяне? — агрызаецца Рубеж.— Не было б яго, і ты б не націраў сваё скулле, сядзеў як бог у Мінску. Якія ж мы «вылупні» будзем, калі я кіну яго? Без фюрэра?

Мы ўжо «каюкалы», «мукамолы», а Рубеж усё падбірае нам імя па нашым незайздросным становішчы: «баўтрукі», «падмацакі», і цяпер вось — «вылупні». Што ні здараецца з намі і ў нас па дарозе — нібы так і павінна быць: а чаго яшчэ хацець ад «вылупняў»? Зайцава капуста замест галет, на якія мы разявіліся,— а што, для «мукамолаў», нават гэта аж занадта! Пуднулі нас, пабеглі, і Скараход згубіў у гразі дзіравы чаравік, застаўся з адным — на тое і «вылупні», каб губляць! Нічога вясёленькага ў такой весялосці няма, але як бы і сапраўды лягчэй ад гэтай непавагі да ўсякай няўдачы, бяды.

Адзін Скараход і стамляецца, і мокне, і галадае, і злуецца — усё ўсур'ёз, пагарджаючы блазенствам, якім Рубеж заразіў і мяне і нават ленінградца, нашага «каменданта».

І калі ў трэці раз налезлі на засаду і перлі, як ласі, праз гарэлы, звонкі ад куль і рэха бор, Скараход у адным чаравіку бег першы, а потым стаў і здзекліва глядзеў, нас чакаючы: ну што, і цяпер вам весела?! І як бы на злосць (не Скараходу, а некаму і нечаму наогул), «вылупні» пачалі смяяцца, а Рубеж, у трэцяй асобе, пачаў расказваць, як падыходзілі да ўзлесся, як «мукамолы» глядзелі на сытых нямецкіх коней, а Скараход нібыта завыў па-воўчаму, і як ім, «вылупням»,— па зубах, па зубах! І як «пукалы» драла давалі: «Ногі мае, ногі, нясіце маю...» І далей — карцінкі: як знойдуць немцы кінутага Рубяжом «фюрэра» і як накрычыць пудзіла на іх за тое, што ўпусцілі Скарахода, «вылупняў»...

Я ўдзельнічаў у гэтай дзіўнаватай весялосці, але мяне не пакідаў, а ўсё ўзрастаў нейкі ўнутраны жах перад самім сабой. Чаго гэта я, няўжо гэта я?

Ідзём насустрач пажарам і начной страляніне, усё навокал дзіўна перайначана заравам, трывожнай невядомасцю і тым, што адбылося са мной. Усё не магу паверыць, згадзіцца, што я — гэта той, у каго так страшна забілі маму, сястрычак, што гэта і ёсць я! Што вайна, што немцы, смерць побач — гэта ўжо не перашкаджае мне *быць*. Але на свеце ўсё яшчэ няма мяне, у каторага ўсіх забілі. Але і ранейшага мяне няма. Усё раблю, як яны — Рубеж і Глеб Васільевіч, яшчэ больш, чым яны, кплю з «вылупняў» і сіплага сердавання Скарахода, але нешта чужое, дзіўнае цяпер ва мне ёсць, прыкметнае нават старонняму: я чуў, як Рубеле сказаў у мяне за спіной:

— Навошта я, дурань стары, узяў хлапчыну? Вунь што з ім робіцца!

Узлесак і дарога праз луг, начное поле высцелены святлом пажараў і міргатлівых ракет. З цемені раптам вырываюцца трасы куль, што, падсцерагаючы, шукаюць нас. Спачатку яны бязгучна памчаць і толькі потым, нібы металічны ланцуг павалакуць — та-татах...

Сярод поля цень твой робіцца доўгім і мнагаслойным: зарава, месяц, ракеты прагавіта ловяць, спыняюць, паўтараюць цябе, тваю прысутнасць, падвойваюць, патройваюць, доўжаць. Мы брыдзём стомленыя, галодныя, то наступаючы на свае доўгія, нібы дарога, цені, то несучы іх узбоч, то валакучы за сабой. Нам ужо надакучыла падаць, мітусіцца пры кожнай ракеце. За нас усё гэта нашы цені робяць. Узляціць ракета — цень спалохана, па-сабачы кінецца да тваіх ног, пагусцее і паменшае; ракета апускаецца, згасае — цень імкліва расцягваецца, імчыць тваю постаць у поле. А вакол рухаюцца, варушацца паўцені ад зарава і месяца, напаўзаюць адна на адну і тут жа зноўку палахліва пакідаюць цябе, як толькі ўзляціць блізкая ракета.

Нарэшце мы дасяглі жыта: да яго Глеб Васільевіч трымаў кірунак ад самага ўзлеску. За жытам дарога, якую трэба будзе мінуць.

Утапілі свае цені ў рэдкаватым, вытаптаным жыце, брыдзём па ім, як па глыбокай жоўтай вадзе. Месяц над намі круглы, вялікі.

— Не, вы заўважылі,— шэпча Рубеж,— як усё расце ў вайну! І колькі самасейкі замест чалавечага жыта. Расце ўсё, нібы злуе. А, не ўмееце вы жыць? Тады — я!

— Вы — Спіноза, Рубеж! — кажа Глеб Васільевіч. Ён напружана ўслухоўваецца ў татахканне кулямётаў, прыкідваючы, дзе нам лепей перайсці дарогу.

— Забіваюць чалавека — лес адразу на вяршок падскоквае,— мармыча Рубеж нам у патыліцу.

— Цябе стукнуць,— не вытрымаў Скараход,— на два падскочыць.

Скараход, як толькі прыпынімся, пачынае абкручваць анучай сваю неабутую правую нагу, абвязваць яе. Ніяк не адважыцца кінуць другі чаравік.

— І правільна! — згаджаецца Рубеж.— Калі самі не ўмеем. Заб'юць — і буду расці, усе дарогі, усе палі зарасту, запоўню.

Слухаем далёкі перастук кулямётаў і незразумелую цішыню белай ад месячнага святла дарогі, лапік якой нам відзён, а побач шэпт, мармытанне і дзіўнаватыя вочы чалавека, якія нібы моляць: «Ды спыніце мяне, бачыце, што са мной, гэта не я, гэта — са мной!..»

Я раптам падумаў і, здаецца, зразумеў, што чалавек гэты тужліва баіцца, ён амаль як хворы ад гэтага. У другога гэта выявілася б іначай, а ў Рубяжа — у няспыннай, сур'ёзнай ці смяшлівай гамане, у якой ён нішчыць свой страх. І зусім ён не дражніцца з самою смерцю, як лічыць Скараход, зусім наадварот. Страх перад уласным страхам — тужлівым, гнятлівым,— вось што мучыць, прымушае яго быць такім: ён увесь час рыхтуецца, рыхтуе сябе да нейкай рыскі, якую заўжды бачыць, пра якую не ўмее забыць, як другія ўмеюць.

— Зараз мы вылавім вас з гэтага жыта,— мармыча Рубеж,— дзе вы тут, мілыя?

І праўда, шчоўкнула ракета, гэты раз блізкая. Узнялася, зрабіла дугу і ўпала метраў за сто ад нас. Мы засталіся, хто на кукішках, хто на каленях, у жыце, налітым, як акварыум, жоўтым святлом. Ракеты адна за адной шчоўкаюць, узлятаюць, павісаюць вогненнымі кроплямі, нібы выглядаючы, куды падаць, і тут жа абрынаюцца ўніз.

Можна ўцячы, але ўцякаць не мае сэнсу. Немцы недзе тут, побач, але менавіта гэта нам трэба: засесці бліжэй да іх, але каб пра гэта яны не здагадваліся. За іх кошт мы разлічваем разжыцца чым-небудзь больш каларыйным, чым бульба і зайцава капуста, вось і трэба сядзець і чакаць моманту. Цяпер толькі разабрацца, якія тут немцы, дзе ў іх што. Праўда, мы разлічвалі ісці далей, але калі па дарозе гэтай сядзяць нямецкія пасты, засады, значыць, па ёй хутка пацягнуцца абозы, жывёла. Глеб Васільевіч услухоўваецца, прыкідвае і ўсё чапае сваю невялікую бародку — прывыкае да яе.

— Не падабаецца мне,— кажа Скараход. Ён раптам узяўся размотваць анучу, адкінуў яе. Зняў свой адзіны чаравік і таксама адкінуў са злосцю. Падрыхтаваўся да нечага.

Так, няўтульна будзе ў жыце, калі настане раніца,— ноч, як цёмны калідор, звязвае нас з далёкім лесам. Дзень надоўга адрэжа нас ад лесу, а без яго нам надта не па сабе. Хоць бы які-небудзь лясок. І як панясём, пагонім мы што-небудзь па адкрытым полі: тут каб і сваё не кінуць!

Калі мы яшчэ ішлі па жыце, справа чарнелася нешта, здаецца, хмызы. Туды і скіраваны цяпер нашы думкі і позіркі. А следам і ногі нашы падаліся, ціхутка, крадком. Расістае жыта халодзіць калені, плашч мой (падарунак «вострава») набрыняў вадой, зрабіўся як бляха. Ракеты згаслі, не ўзлятаюць болей, асела і зарава над гарызонтам, ноч пашарэла. Жыта скончылася, а вось і хмызняк, што ўзлазіць на пагорак. Глеб Васільевіч, не гледзячы, крапуў, падказваючы, рукой тых, хто стаяў бліжэй — мы і папаўзлі. Я і Рубеж. Крысо грубага брызентавага плашча трапляе пад калені, перашкаджае паўзці. І здаецца, што грыміць гэты брызент на ўсю акругу!

Мы былі ўжо каля бярозавых кусцікаў, калі рэзка шчоўкнула і засвяціла ракета якраз над намі. І тут жа, як абвал, загрымеў кулямёт, зусім блізкі. Нешта адбылося, жывы блізкі гук дастаў мяне, тарғануўся ў самой руцэ. Нешта здарылася, гэта я адчуваў у руцэ, але ўсё не разумеў — што. А кулі ўпіваліся ў купіны, у зямлю каля галавы, каля самага пляча: краем вока я бачу, як імчыць да нас вогненнае джала — то прападае, то паяўляецца...

Кулямёт змоўк раптоўна, як і пачаў страляць. Але ракеты ўсё ўзлятаюць, адна за адной. Нам добра відаць, што ленінградзец і Скараход ляжаць у лугавой траве — бліжэй да жыта, чым да нашых кусцікаў. Ага, вось што шарганулася, здрыганулася ў маёй руцэ — папала ў прыклад, разбіла маю вінтоўку. Мы з Рубяжом запаўзлі ў кусты глыбей і адтуль глядзім, як заварушыўся Скараход, прыўзнімаючыся і пазіраючы ў наш бок. А ленінградзец нерухомы. Потым Скараход папоўз да жыта: ён рыўкамі падцягвае да сябе, валачэ ленінградца, параненага ці забітага. Вось і раскідалася тое, што яшчэ хвіліну назад было нашай групай. Што мы такое цяпер і што будзем рабіць? Дзіўна, але чалавек, чым больш напружана ён думае, вырашае, што і як яму рабіць, тым больш з адчужанай цікаўнасцю і нават неяк абыякава пазірае: ну, а што я зраблю зараз? А далей? Нібы чакаеш самога сябе, нібы цябе тут яшчэ няма.

— Усё, хана! — шэпча Рубеж.— Не пераплывуць яны сюды.

Ракеты ўжо не ўзлятаюць, немцы супакоіліся, аднак ноч, цемень, што ратуе нас, не вярнуліся, амаль ужо світае! Мы азіраемся, ацэньваючы наша новае становішча. Цяпер мы ўжо не тое, што былі дзесяць хвілін назад, і ўсё бачым па-другому, як пасля раптоўнага

кароткага сну. Ніякага тут лесу і нават лясочку няма, лапік бярэзніку — і толькі. Нас абкружае голае, адкрытае поле.

— Чакай цяпер, куды панясе,— мармыча Рубеж.

І праўда, такое адчуванне, што рэдкае туманнае світанне адносіць нас ад тых, што ў жыце, і ўсё бліжэй да дарогі, дзе прытаіліся ворагі. Мы ўжо бачым гравійку — жоўта-шэрую палоску пасярод лугавой зеляніны.

І пацяклі хвіліны. Яны цяклі на дарозе: усё адбываецца, перайначваецца там, а мы толькі можам глядзець, чакаць.

Мы ведаем, што з жыта вось гэтак жа сочыць за дарогай і за нашым бярэзнікам Скараход, стараючыся адгадаць, што мы будзем рабіць. Каб вырашыць нешта разам, нам трэба паўзці назад у жыта, і нам вельмі хочацца гэта зрабіць, проста заманьвае нас да сябе жытняя паласа. Але паўзці цяпер — значыцца, канчаткова выдаць сябе. Мы так і не ведаем — выпадкова, наўздагад секануў блізкі кулямёт ці нас заўважылі і цяпер сочаць, чакаюць.

Толькі цяпер, калі ранак настаў, бачым, як няўдала мы выйшлі да дарогі: усё тут, вядома, праглядаецца, прастрэльваецца да самага лесу. Цяпер чакай ночы, а за доўгі дзень столькі і такога можа здарыцца! Да чаго ж моцная ў нас нелюбоў да «адкрытай прасторы»! Набылі за ўвесь гэты час.

Каб заглушыць нудлівую тугу, мы з Рубяжом пачынаем снедаць. У мяшках, прызначаных пад нямецкія кансервы і галеты, ляжыць дзесятак расціснутых бульбін, мы іх і жуём. Я ўсё спрабую праверыць, ці змагу страляць з вінтоўкі без прыклада. У жыце дзесяцізарадка ленінградца, але туды не перапаўзеш. Піць хочацца, мы азіраемся з няпэўнай надзеяй, але пакуль не загаворваем пра ваду, можна цярпець, усякай пакуце свая чарга!

— Глядзі! — шэпча Рубеж.

З-за жоўтага грудка зямлі, прыкрытага бярозавым голлем, якое наламалі, мабыць, у нашых кустах, узняўся немец. Пакруціў галавой і выйшаў на гравійку. Дзіўна ўбачыць таго, хто страляў па табе. Без каскі, у зялёнай плашч-накідцы. Жмурачыся, весела паглядзеў у наш бок: за спіной у нас узыходзіла сонца. Не, немцы не здагадваюцца пра нас, не разгульвалі б яны па дарозе. Раптам немец нешта сказаў, голас яго прагучаў па-ранішняму гучна. Сонца ружовіць маладыя бярозкі, гравійку пад нагамі ў немца. Святло гэтае лягло і на твар, і на рукі салдата, вясёлкава іскрацца промні ля ягонай спушчанай рукі. Салдат крактануў, напяўся — з акопа азваліся смехам. Нагнуўся і ўзяў, мусіць, з нечых рук, бранклівыя кацялкі. Шоргаючы ботамі, пайшоў па гравійцы, і жыта засланіла яго.

— Вы глядзіце,— сказаў за яго Рубеж,— а я падсілкуюся як чалавек.

Ад сонечных промняў сцяна жыта як бы засвяцілася, зрабілася светла-аранжавай. А там, дзе ляжыць пілотка нашага ленінградца, матляецца некалькі зусім чырвоных каласкоў. Не адразу зразумееш, што гэта кроў. Ці жывы ён цяпер? Чырвоныя каласкі ціхутка, паволі гайдаюцца. Распачалі ўжо сваё сакатанне конікі. Адзін, зялёны, шчоўкнуў аб разбіты прыклад маёй вінтоўкі, сеў мне на рукаво.

Мусіць, у немцаў там кухня, чуюцца галасы, смех, раве машына. (Кожны гук — такі раптоўны!) Затуркацелі і прамчалі паўз нас два матацыклы з устаноўленымі на калясках кулямётамі. І памчаў час, як з абрыву,— па дарозе. А ў нашых кустах нібы спыніўся, аціх пад спякотным стракатаннем конікаў. Гэта імклівасць і адначасова нерухомасць непакояць, нешта хочацца зрабіць, здаецца, ускочыў бы на ногі, паказаўся б, а там — няхай, што будзе! Каб вырвацца з гэтага стану, я пачаў корпацца з вінтоўкай: зняў, перарэзаўшы кінжалам, пачопку, якая ўтрымлівае адбітую дзеравяшку прыклада, і прымерваюся, як буду страляць, калі настане тое самае імгненне. Яно яшчэ не падышло, не падступіла, яно недзе наперадзе, але там яно ёсць — гэта імгненне.

— Ну, дзе ж ён? — нецярпліва мармыча Рубеж.— Са снеданнем.

Даўганосы твар Рубяжа занадта сур'ёзны. Ну, цяпер пачне!

Я ужо злую на яго, як нядаўна Скараход.

Брызентавы плашч, якім мяне ашчаслівілі на «востраве», абсыхае, святлее плямамі. Душна ў ім робіцца, як у мяшку. Трэба зняць. Вечарам можна надзець, а днём не спатрэбіцца. Не пабяжыш у ім, і наогул бегчы тут не давядзецца, няма куды. З кішэні дастаў гранату і паклаў перад сабой — чорная, круглая, з далікатна-блакітнай галоўкай лялька. Яе выточвалі, зараджалі, каб нямецкі салдат кінуў яе ў мяне, мне пад ногі. І не думалі, што яна будзе мне другам, страшным, апошнім маім выратаваннем. Вось так адкруціць блакітную галоўку, таргануць і прыціснуць чорны металічны мячык да зямлі — сабой, сваім целам!.. Граната нямецкая вельмі доўга не ўзрываецца, шэсць ці нават сем секунд. І рве не надта, не далека, толькі вельмі гучна. Яшчэ на трэцяй, нават на чацвёртай секундзе можаш адкаціцца ад яе ўбок, як далей. Ці адкінуць. Небяспечная граната. Для такой справы. За шэсць секунд — чаго толькі не перавырашыш! Шэсць секунд утрымлівацца на самай строме — ці здолееш?

Нават калі перад табой нешта страшнейшае за саму смерць.

Лічыцца, што людзі таму такія бесклапотныя перад непазбежнасцю, смерцю, што не ўмеюць думаць пра яе, не ведаюць сваёй

мяжы. Але тым невыносна доўгім днём я адчуваў другое: я мог ляжаць, расслабіўшы ногі і рукі, чуць, як суха пахне зямля, слухаць стракатанне конікаў, прагна глытаць апошнюю бульбіну і думаць пра далёкае шчасце з глытком вады, я ўсё гэта мог, я слухаў мармытанне Рубяжа, злаваў ці ўсміхаўся, адным словам, жыў, як наогул жывуць, але менавіта таму, што ў мяне была магчымасць смерці, якая засланяла мяне ад самага жахлівага. Так, на шчасце, я быў смяротны. Хаця і помніў я пра пакуты, допыты, якія чакаюць партызана, калі ён трапляў жывы ў рукі фашыстаў, але не гэта мне ўяўлялася самым страшным, страшнейшым за смерць. У міг апошняга рашэння — падарвацца! — будучая жорсткасць ворага павінна здацца такой не блізкай, а гадзіны, суткі палону — цэлай вечнасцю жыцця, калі ж граната, смерць — вось яна! І таму чалавеку не здзекі, пакуты (калі яшчэ тое будзе!) страшней самой смерці, не, тут гідлівасць, вострая гідлівасць да таго першага імгнення, калі ты стаіш ці ляжыш перад імі, а яны глядзяць на цябе. Ужо не страх, а гідлівасць, да чужой, да поўнай улады нечай над табой, над болем, жыццём тваім — гэта накіроўвае руку, у якой зацiснута апошняя, для сябе, граната. Пераскочыўшы гэтую рыску, міг першай сустрэчы з няволяй, чалавек потым можа і не помніць пра такое пачуццё. Але яно, дзякаваць богу, існуе, яно раптам уключаецца ў чалавеку, якому даводзіцца выбіраць саму смерць — і няма, мусіць, чалавека больш свабоднага, чым у такія хвіліны...

Цяпер шмат пішуць, клапоцяцца пра тое, каб падоўжыць чалавечы век. Аднаклетачныя наогул не паміраюць, дык чаму не групы клетак абавязкова павінны быць асуджаны на старэнне, смерць? Добра б, вядома, каб нам, мнагаклетачным, жыць вечна. Толькі як тады з пажыццёвым турэмным зняволеннем? Яно ж яшчэ існуе на планеце. Дзе адмяняецца, а дзе і ўводзіцца. Ці з пакараннем смерцю, з ім таксама трэба лічыцца. Чалавеку давялося б расплачвацца ўжо стагоддзямі жыцця за імкненне да свабоды, справядлівасці, да свайго і агульнага шчасця. Ці настолькі ён Праметэй, каб рашыцца рызыкаваць, ахвяраваць не дваццаццю гадамі, а сотнямі гадоў жыцця? Прынамсі, практыкі на гэты конт у людзей няма...

Па-сапраўднаму свабодны той, хто гатовы пайсці на смерць, гэта і сёння справядліва. І справа не ў тым, каб доўга жыць, а ў тым, ці больш свабоднымі былі б яны, амаль бессмяротныя, ці яшчэ трэба памеркаваць-падумаць? Ці не рабскае гэта жаданне, прынамсі, на сённяшняй планеце,— жыць і жыць?

Усё гэта так, і ўсё-ткі? Калі мець на ўвазе семнаццацідваццацігадовых, якіх так любіць кожная вайна, дык яны ж заўсёды

ахвяравалі бессмяротнасцю! У семнаццаць, у дваццаць тваё жыццё здаецца бясконцым. Вось яна, практыка, што мільёны разоў паўтаралася!

Так ці інакш, але Флёра, той, што ляжаў над гранатай, куды больш сімпатычны мне самому, чым ягоны нашчадак Фларыян Пятровіч, што так трымаецца за сваё аслеплае жыццё, за крыўднае каханне сваё, якое надта ўжо нагадвае посах сляпога. Вунь як учапіўся (слыхам, усёй істотай сваёй) у Глашу, у Касача, які незразумела маўчыць ззаду, у Сярожу, які сваім існаваннем, прысутнасцю павінен абараняць ад нечага, ад Касача...

...Флёра ляжыць над чорнай нямецкай лялечкай з блакітненькай галоўкай, кранаецца яе холаду то падбародкам, то шчакой, чакае, калі ўсё, што адбываецца па дарозе (машыны пайшлі ўжо), раптоўна сціснецца, зараве спалохана і ўрачыста-злосна кінецца да яго, на яго. Гэта адбудзецца, як толькі немцы даведаюцца, што Флёра тут, што яго можна забіць. Як яны забегаюць і ўзрадуюцца, што гэта магчыма! Нават не верыцца, што для іх гэта так важна — Флёра!

Але тут жа і наадварот усё ўяўляецца: вось ён устаў бы, адкрыўся, пайшоў, куды надумае, а машыны ўсё гэтак жа ішлі б сваёй дарогай, бо тут жа не хто-небудзь, а ўсяго толькі ён, Флёра... Ён ляжыць над чорнай гранатай, як над прадоннем, і ведае, што ў той самы міг, калі яны абрынуцца на яго, ён саслізгне ўніз... І ён глядзіць на дарогу нават з цікаўнасцю. Рубеж нешта мармыча, шэпча, расказвае за тых, хто на гравійцы і хто ў жыце, за само жыта («Асыплюся скора мышам на радасць»), а Флёра яго не слухае, ён разглядвае сваіх забойцаў.

Зніклі, адраўлі і аддымілі машыны і браневікі, пачалі рухацца абозы — вялізныя, па-цыганску накрытыя вазы і звычайныя сялянскія калёсы, а на іх і побач — немцы і ўласаўцы ў зялёным, паліцаі ў чорным ці проста цывільным.

Ва ўсіх іх пакрыўджаны выраз на твары.

Гэта мы з Флёрам разгледзелі зблізку, запомнілі ў той дзень, у тыя дні: у катаў, у забойцаў заўсёды на тварах, у вачах крыўда. Крыўда на тых, каго ўжо забілі, забіваюць, павінны забіваць... Асабліва крыўдлівыя фізіяноміі былі ў немцаў, якія ішлі пасля абозу, на павадках у іх аўчаркі, брыдуць не дарогай, а абочынай, на траве, рукой дастаць да Флёравых кусцікаў. Гэтыя гоняць гарачы, густы людскі натоўп, напаўапранутых мужчын і босых жанчын з дзецьмі. Аўчаркі раптам пачынаюць ірвацца да кусцікаў, да Флёры, да жыта, нацягваючы кароткія павадкі: канваіры ў шырокіх плямiста-залёных і

чорных плашчах сярдзіта торгаюць іх, выпраўляючы на дарогу, да натоўпу. То адзін, то другі канваір з сабакам кідаецца да людзей, збіваючы іх у кучу (сабакі гырчаць, дзіцячыя ўскрыкі!), а калі яны вяртаюцца назад (яшчэ бліжэй да кусцікаў), крыўда на вузкім, на поўным, на круглым, на худым, на рабым, у акулярах, без акуляраў абліччы выступае прыкметнай, гняўлівай чырванню. Яны праходзяць міма, валакуць ад абочыны на дарогу сваіх чуйных аўчарак, і ад гэтага нам здаецца, што і дарога з людзьмі, і абочына, і луг, па якім ідуць і прабягаюць немцы з аўчаркамі,— што ўсё гэта касабочыцца — вось-вось спаўзе, рассыплецца, зваліцца нам на галовы! Гэтага амаль што хочацца, такое пакутлівае чаканне...

І тут здарылася! Два ці тры чалавекі з запыленага натоўпу кінуліся да жыта. О, якім пакрыўджаным віскам адказалі на гэта аўчаркі, якім урачыстым! Адны кінуліся, скіроўваючы канваіраў, да жыта, другія — да натоўпу на дарозе. Мы з Рубяжом пераглянуліся. І кожны прачытаў: «Канец, усё!»

Некалькі рэзкіх чэргаў, і цяпер толькі крыкі, брэх. Немцы спусцілі аўчарак і цяпер баяцца падстрэліць іх. Ды і куды дзенуцца ўцекачы з гэтага абкружанага пустым полем жыта? Два немцы забеглі з боку кусцікаў, мы глядзім ім у зялёныя спіны, па-драпежніцку напружаныя. А жыта кіпіць сабачым брэхам, густым рваным хаканнем. Раптоўны, роўны стук — пяць стрэлаў дзесяцізарадкі. Ленінградца нашага вінтоўка? І тут жа екатанне, віск. Мусіць, падстрэлілі аўчарку.

На імгненне ўсё аціхла. Першыя апамяталіся і кінуліся назад да дарогі два немцы, што занадта далёка адбегліся,— што з нашага боку. Але тыя, што былі ля дарогі і каторых многа, рынулі да жыта. І ўсё патанула ў спалоханай страляніне і крыках.

...Калі забітых ты бачыў жывымі, заўважаеш, што наваколле не адразу прымае мёртвага: усё наўкол павінна прывыкнуць да яго прысутнасці. Потым, калі і гадзіна прайшла, і паўдня, а трупы ўсё перад вачамі, яны паступова робяцца як бы часткаю самога наваколля, варожага, трывожнага,— у яго палоне і мы з Рубяжом. Па дарозе ідуць, едуць немцы і «бобікі», а тыя, што ноччу сядзелі ў акопе, усё бегаюць з кацялкамі, і толькі мы з Рубяжом ды забітыя нерухомыя. Глеба Васільевіча і Скарахода немцы павезлі як нечаканы, радасны падарунак, трафей, а перад тым доўга разглядалі трупы. Мёртвых мужчын і, здаецца, адну жанчыну з калоны кінулі ля дарогі, мы іх цяпер бачым, вось ужо дзве гадзіны яны ў нас перад вачамі.

Забілі чалавека, чалавека не стала, і тады паяўляецца вось гэта — нерухома ляжаць на траве. Магчыма, да вечара заб'юць і цябе, і

зноў нешта паявіцца ў свеце, і гэтак жа, як ты цяпер, нехта, чыесьці вочы будуць прывыкаць да гэтага.

Рубяжа нечакана кінула ў дрымоту. Толькі паспеў сказаць: «Ты пакуль паглядзі, добра?»— і заснуў тварам да зямлі. Скураная выцертая шапка адкацілася ўбок, паклычаныя саламяныя валасы пераблыталіся з травой. Я ўзнепакоена пагдядаю на яго. У соннага, ды яшчэ калі сон заспее нечакана, нешта вельмі мёртвае ў позе. Ужо здаецца, што ляжыць занадта доўга, і ўсё навокал пачынае да гэтага прывыкаць... Хто з нас двух убачыць другога вось такім? Хто раней паявіцца перад вачамі другога? Мне ўсё прыгадваецца з даваеннага фільма пра чалавека-невідзімку: людзі ціхутка падышлі і глядзяць на чысты снег, чакаюць; раптам на ім пачынаюць праступаць сляды чалавека.

Я гатовы ўжо разбудзіць Рубяжа, не хачу бачыць гэтай ягонай позы, баюся яе, як самай апошняй адзіноты на свеце.

Па дарозе зноў ідуць машыны, а калі ля акопа спыняецца танк, я штурхнуў Рубяжа. І дзіўна, як узрадаваўся, калі ўбачыў жывы, зарослы светлым шчаціннем, насаты твар Рубяжа.

— Даўно яны? Чаму ж не разбудзіў?

Шэпча гучна і так, нібы, каб прачнуўся раней, нешта было б інакш. Чалавек заўжды прачынаецца ў свеце трохі другім, чым той, які пакінуў, засынаючы. У добры час — з вясёлай гатоўнасцю дагнаць страчанае. У дрэнны — з непакоем чалавека, які не ведае, дзе затаілася, куды схавалася небяспека.— «Як я заснуў?»

Глядзіць на дарогу, на забітых, прачынаючыся канчаткова.

— Што ж, братка, рабіць, калі і нас заб'юць? Скажуць там: уцяклі!

Так, «востраў», Глаша...

— Зусім ім блага будзе,— мяркуе Рубеж.

Там нас чакаюць, там сам час адмерваецца, у мінулае — нашай адсутнасцю, у будучае — нашым вяртаннем. А гэта ж адзінае на зямлі месца, дзе нас, мяне чакаюць — і як гэта, выяўляецца, неабходна, каб чалавека чакаў нехта. Раней, нядаўна, калі жывыя былі мама, сястрычкі, я пра гэта не думаў, як можа падоўгу не думаць чалавек пра сонца: яно заўжды ёсць і будзе, няхай яно і не бачна за хмарай.

Цяпер толькі Глаша, «востраў» пра цябе помняць, маюць патрэбу ў табе, іменна ў табе.

...Калі ракета падае, зямля нібы прыўзнімаецца ёй насустрач. І ўсё, што можна бачыць у хісткім святле ракеты, нібы на дыбачкі ўстае: паглядзець, куды ўпала. І ты таксама адрываешся ад зямлі, узнімаеш галаву, падаешся наперад.

Учора мы з Рубяжом доўга хаваліся ад такіх ракет, ад праклятай гравійкі, дзе страцілі ленінградца і Скарахода, дзе пакінулі незнаемых забітых сялян. Спачатку ў жыта перапаўзлі, паўзлі па прыбітым уцекачамі і аўчаркамі, немцамі жыце, а потым усталі і пайшлі. І калі сталі на замлелыя ад доўгага ляжання ногі, свет адразу пашырэў, мы ішлі полем да лесу — уласныя кароткія цені падпіралі нас, радасна, аддана сведчылі, што мы ёсць, што існуём...

Але прайшло два дні, і ракеты зноў прыцiскаюць нас да зямлі, толькі зараз мы не ўцякаем ад іх, мы паўзём ім насустрач. Бо нічога ж не змянілася, і нам трэба здабыць хоць што-небудзь, з чым можна вярнуцца на галодны «востраў». Нічога вартага нам яшчэ не трапілася. Праўда, бачылі ў лесе карову, але забраць яе не здолелі. Што мы знойдзем у вёсцы, куды паўзём,— невядома. Але нешта трэба рабіць, хаця б вось так паўзці па бульбянішчу к паліцэйскаму гарнізону.

— Ну як пасля цётчынага малачка? — падбадзёрвае сябе і мяне Рубеж, які ляжыць праз баразну ад мяне.

Гэта ён прыгадвае тую самую карову, мусіць уяўляючы, як мы зараз вялі б яе на вяровачцы на «востраў» замест таго, каб паўзці да чорта ў зубы.

О, як узрадаваліся «вылупні«», калі нечакана ўбачылі яе на лясной паляне: паўтоны мяса на ўласных нагах і нават вяровачка на рогі накінута! Гэта быў такі цуд, што «вылупні» нават прыселі на траўку палюбавацца і ўпэўніцца, што гэта не сон. Уцякла, мусіць, ад немцаў. Рубеж вытрас з кішэні картовых штаноў усе тытунёвыя пылінкі, але паперы няма, і ён папоўз па траве, шукаючы сухі ліст, яму трэба абавязкова дубовы. Поўзае, а позіркам лашчыць круглыя бакі нашай красулі. Узяўся высякаць крэсівам агонь. Пакуль выкрасіў агонь і пакурыў, паспеў гісторыю расказаць.

— Была ў нас у Слуцку сям'я адна. Вылупень Цімох, а ў яго поўная хата дзевак, сямейка, як у мяне. Мае і цяпер у Слуцку. Калі старэйшых не пахапалі ў Германію. А што, усё магло быць! Мяне як забралі ў 41-м вясной у абоз — славакі тады ішлі на партызан — і як трапіў да партызан разам з тым абозам, так і не падыходзіў да Слуцка блізка. Ад граху далей. Жонка ведае, дзе я, а дзецям лепш, калі не сказала. Не дай бог прагаворацца, што Цімох Рубеж у партызанах! Жывуць дома, ну і няхай жывуць, пакуль можна. Ага, дык я пра Вылупняў... Мянушка ў іх такая была, у той сямейкі. Бесталковая хата, у нас пра такіх кажуць: «Як сала без хлеба!» Але якое там сала? Хоць бы хлеб быў! Есць такія сем'і, што ні кажы, ліпне да іх беднасць, нішчымніца, як кароста. І здарыўся цуд: Вылупні купілі карову! У цыганоў. Але не былі б то Вылупні! Трэба малачка —

хапае конаўку і пад карову. Па чарзе, кожны. Як водаправод. Тыдзень ці два бегалі, пакуль не сапсавалі «водаправод».

Рубеж ужо раскурыў сваю дубовую самакрутку і ўзяўся зразаць бяросту, конаўку рыхтуе. Вылупні падказалі?

І тут мы ўбачылі цётку. Яна трымалася за арэшыну і глядзела на незнаемых людзей, што поўзалі каля яе каровы. Што карова яе, мы зразумелі адразу.

— Дзень добры! — павітаўся Рубеж, нават узрадавана.

— Ой, так напалохалася!— жанчына пайшла да каровы, каб руку на яе пакласці.— Гляджу, хто гэта? Аж гэта партызаны, нашы!

Сказала, як напомніла. На жанчыне доўгая цёмная спадніца, ватоўка, валасы раскудлачаныя, ногі босыя.

— Толькі дастала яе з ямы, пусціла, адышлася на крок, а тут незнаёмыя людзі! — жанчына ўсё не можа супакоіцца.

— Адкуль самі, цётка? — пытаецца Рубеж, усё яшчэ важдаючыся са сваёю конаўкай.

— З пасёлка, на пасёлку мы жывём... Жылі. А як пачалі яны кругом вёскі паліць, завіталі і да нас ранічкай, на самым золку. Глянула ў акно — немцы, поўны двор, а божачка! У хату заходзяць, адзін, перакладчык, пытае: «Вы за кім лічыцеся: Убойнае ці Бабровічы?» Усё ведае, гад: гэта ж некалі хутары, пасёлкі ў вёскі ссялялі. Толькі наш двор не паспелі ці неяк там застаўся. Ён і пытае: да Убойнага ці Бабровіч мы прыпісаны? Я адразу здагадалася: «Гэта ж яны прыехалі паліць, забіваць Бабровічы ці Убойнае. Таму і пытаюць, чые мы». Гляджу на яго, на дзяцей сваіх гляджу. Так мне не хочацца сказаць, што Убойнае. Не ведаю... Можа, таму, што ў тую вайну ў іх многа пазабівалі, і калі француз ішоў, дзед расказваў, таксама яны гарэлі. Што сказаць, як адказаць? «Убойнае?» — пытаецца перакладчык. Гляджу на яго: падказвае ці пастку расстаўляе? І не зразумееш: толькі ўсміхаецца, з вусікамі такі! «Мы бабровінскія»,— ціхенька кажу. А рукі, а ногі загудзелі? Ён яшчэ пастаяў, усміхнуўся, з вусікамі такі: «Ну добра...» Чую, немцам сказаў нешта пра Убойнае. Не Бабровічы, а Убойнае. Хацела як лепей, а бачыце, сама ў агонь лезу. А ён немцам: «Убойнае!» Усё-ткі ж чалавек! Таму што яны Бабровічы ішлі забіваць. А я схапіла дзяцей, кароўку вось — і ў лес. Яны Бабровічы спалілі, усіх пабілі, а вечарам — і Убойнае таксама. Заляцелі яшчэ раз і на наш хутар, спалілі. Са мной тут сям'я з Убойнага, жанчына...

У густым ельніку выкапана яма, як робяць гэта салдаты для машын і гармат, з адхонам. Тут жанчына і хавае сваю карову, сюды і заганяе яе цяпер, як бы паказваючы нам, што вось тут яе месца і нідзе болей. А вось і дзеці, дзяўчынкі: адна — у доўгім мужчынскім

пінжаку з закасанымі рукавамі, другая — ледзь прыкрытая парванай сукенкай. І хлопчык, нечакана пухнаты, тоўсценькі.

— Што ж у вас пясок жоўты відзён? — папракнуў Рубеж.— Нутка, малыя, збірайце мох. Вашу хованку за кіламетр відаць.

— Ой, і праўда!— прывычна спалохалася жанчына.— Мы закрывалі пясок, але бачыце, якія ў мяне работнікі.

Дзяўчаткі тут жа адбегліся рваць мох, а пухнаты хлопчык падышоў і, каб зручней нас было разглядваць, прыпаў спіной да нагі жанчыны.

— Сынок той жанчыны з Убойнага. Дзе мама, Паўлік?

А яна паявілася ўжо з кустоў — жанчына з Убойнага.

— Ідзіце смела, гэта ж партызаны,— сказала гаспадыня каровы.

— Што гэта дзеецца, хлопчыкі, што будзе? — адразу загаварыла хударлявая рабацяністая жанчына, вельмі падобная на такую ж рабаціністую дзяўчынку, што ішла за ёй. Толькі ў дзяўчынкі твар сур'ёзны, строгі, а ў жанчыны ён дзіўна ўсміхаецца.

— Што ў вас было? — спытаў Рубеж.

— Што? Пабілі нас, і ўсё. З хаты ў хату пераходзілі і забівалі,— жанчына сказала гэта неяк вельмі проста, і позірк дзіўны, запытальны.

— Чаго ж чакалі? Хіба не ведалі, што яны робяць?

— Хто і ўцёк, мы вось уцяклі. А то баяліся каторыя: яны праз старасту аб'явілі, што Убойнае не зачэпяць, а Бабровічы паляць таму, што ад іх многа моладзі ў партызанах. А нашых там няма — староста так сказаў. І каго ў лесе знойдуць, сказалі, расстраляюць. І праўда, спачатку загадалі мужчынам з сякерамі, рыдлёўкамі сабрацца — дарогу рамантаваць. Хто не схаваўся, аб'явіўся, яны тых мужыкоў сабралі і па пляцу пачалі ганяць, у канцы вёскі. З паднятымі рукамі па крузе бегаюць, а пясок, а пясок!.. Хто адстане — б'юць. Мы ў вокны глядзім, што яны робяць з нашымі. А яны гэта, каб змардаваць людзей, бо, вядома, мужчыны, яны супраціўляцца будуць, Гэта каб лягчэй было ў гумно загнаць. Загналі і пачалі хадзіць па хатах. Музыку па вуліцы пусцілі, крычыць музыка, а яны ходзяць, і нейкая страляніна. Хто думае, курэй страляюць, хто што. А я бабам кажу: «Гэта ж яны людзей забіваюць». Мы гэта, сямей дзесяць, сабраліся ў адну хату, как не так страшна. «Забіваюць нас»,— кажу я бабам. У акно глядзім, па вуліцы нават людзі ходзяць, нашы вясковыя ходзяць, і іх не страляюць, не чапаюць, а толькі бачым, што паказваюць: ідзіце, маўляў, па хатах. Але нікога не забіваюць на двары. Глядзім у акно, як немцы зайшлі, трое ці чацвёра, у адну хату і столькі не — у хату насупраць, пабылі там і выйшлі, паправілі аўтаматы і зноў да хат

ідуць — усё бліжэй да нашай. Падыходзяць да веснічак, глядзяць на нас, а мы з акна — на іх, глядзім і так плачам, так плачам... Не ведаю, што... Ці яны прапусцілі кагосьці, успомнілі і вярнуліся, пайшлі яшчэ па адну душу. Схапіла я дзяцей — і на агарод. Музыка крычыць на вёсцы... (Пухнаты Паўлік падышоў да маткі і прытуліўся цяпер да яе нагі.) Мы за калодзежам, на агародзе, закідала я дзяцей бульбоўнікам, лебядой, прысыпала пяском, а з вуліцы немцы ўсё падыходзяць да калодзежа. Вып'е халоднай вады: «А-ах!» Добра, значыць! Рукі мыюць, плёхаюць вадой, смяюцца. А на мне косы растуць... Не чутно гэтых немцаў стала, тады ён (кранула Паўлікаву галоўку) і яна (зірнула на дзяўчынку са строгімі вачамі) — яны мне: «Мамо, мамо, уцякайма, мамо, нас не заб'юць!» Гэта ж яны бачаць, што я паміраць ужо сабралася. Бо куды ж тут дзенешся? А яны: не заб'юць нас, і ўсё!

Твар жанчыны безуважны да таго, што яна расказвае. (Затое ўсё — на твары, у вачах дзяўчынкі, што стаіць побач.)

Жанчына нібы сама ў свой расказ не верыць, нібы ў нас пытаецца, што гэта такое ёй прытрызнілася, вінавата і ніякавата ўсміхаецца.

— Ну, папаўзлі мы да калгасных гумнаў, а там ужо гарыць, а немцы кулямі свішчуць, свішчуць... Гэта ж яны там мужчын забіваюць, паляць! А нам усё чуваць, як крычаць, галосяць людзі, а божачка! Гумны, сцены гараць, а мы паміж... Сцяна так, і так, і так... Я дзяцей сабой накрыла, пясок на ногі награбаю, валасы на галаве трашчаць, смаляцца... А Паўлік усё роўна: «Мамо, нас не заб'юць». А дзе тут не заб'юць, калі мы ўжо гарым, і куды нам паўзці, там немец стаіць. Я яго бачу за дымам. Не вытрывала, устала на калені, паднялася — хутчэй няхай заб'е! Што ж, жывым гарэць? І дзеці ўжо ад агню пішчаць, бо гарым. А немец замахаў на дым, сагнуўся і прапаў. Ну і мы папаўзлі, пабеглі з агню, з дыму...

Усмешка на рабацінiстым твары жанчыны недарэчная, дзіўная, але нам яна не здаецца вар'яцкай. Проста пагубляліся ўсе меркі: калі чалавек павінен плакаць, калі смяяцца. І ўсё здаецца, чалавек не верыць, што гэта было з ім, магло быць такое, што гэта праўда; у нас пытае, ці праўда.

Як гэта страшна, калі чалавек усміхаецца.

...Сабачы брэх далека аддаецца ў адным і другім канцы вуліцы — вялікая вёска. Узлятае ракета, і тады ўсё пачынае варушыцца: доўгія цені, як рычагі, паварочваюць пуні, хаты, дрэвы. І тут жа, як рып драўлянага варата, кулямётная чарга. Рваныя трасы куль імчаць у поле, нам за спіну. Гэта адбываецца, паўтараецца праз аднолькавыя прамежкі часу, быццам і на самай справе сама запускаецца нейкі

механізм. Значыцца, сапраўды тут ёсць немцы. У паліцаяў такой метадычнасці не бывае. Днём мы бачылі, што ў вёсцы стаяць машыны.

Ад расы, ад сырасці плашч робіцца цвёрды, каляны. Я, лежачы, сцягнуў з сябе брызент, падперазаўся папругай з падсумкамі па нямецкім кіцелі, а плашч пакінуў каля грушы-дзічкі, на бульбяным полі. І чамусьці азіраюся на яго, як на некага трэцяга і самага хітрага з нас. Рубеж паўзе па баразне і таксама азіраецца, нібы і яго збівае з панталыку той, трэці. Востры начны пах гарэлага. Падобна, што вёска, дзе мы наважылі разжыцца ядой, не такая цэлая, як здалося нам, калі вывучалі яе днём з лесу. Рубеж тады здорава паказваў, прадстаўляў, як перакладзём, перагрузім сала і каўбасы з паліцэйскіх кублаў у свае ёмістыя мяшкі і як паявімся з усім гэтым на «востраве», а нас сустрэне і будзе радасна суправаджаць дзятва, а Сцёпка-«фокуснік» будзе падскокваць на мыліцы.

Чым чалавек бліжэй да небяспекі, тым ён — пасля нейкага моманту — усё болей неасцярожным робіцца. Так яму здаецца. Во такое адчуванне, што ўжо адбылося непапраўнае, што быў празмерна нязграбны і ўжо быццам бы ўсё роўна, як яно скончыцца, абы толькі хутчэй. Чым глыбей упаўзалі мы ў паліцэйскую вёску, стараючыся трымацца, аднак, убаку ад вынесеных у поле прыбудоў, тым відочней усведамлялася, што робім мы яўнае глупства. Не паспееш кроку ступіць у вёсцы, як падымецца ўвесь гарнізон. Сабакі, праўда, і на ракеты, і на кулямётныя чэргі абзываюцца брэхам. Але які яны вэрхал падымуць, калі пачуюць нас!

Паўзеш па градах, што так: свежа пахнуць кропам, натыкаешся на халодныя лбы гарбузоў, але такое адчуванне, што не паўзеш, а выпростваешся на ўсё поле, як спружына, замацаваная адным канцом далёка ззаду, дзе застаўся плашч. І не ведаеш, куды цябе ў наступны міг — наперад кіне ці шугане назад. Спружына з кожным метрам напінаецца ўсё тужэй і ўсё больш назад цягне. Чапляешся, трымаешся локцямі, каленьмі за мяккую зямлю і на кожным метры дарогі нібы пакідаеш нешта, як плашч пакінуў, выпаўзшы, вылузаўшыся з яго. Ты ўжо па ўсім полі. І ўжо самому незнаёмае, чужое тое, што ўсё яшчэ паўзе наперад, крадзецца да сцен, да вокнаў хаты. Што зробіць у наступны міг чалавек з цяжкой, нагрэтай ад рукі гранатай і з нягеглай, без прыклада, вінтоўкай, якую ён валачэ за сабой?

Стукнулі ў сенцах дзверы, тыя, што ад хаты! Бразгаціць клямка, гучна расчыніліся знадворныя дзверы. Пакуль аглушальна чаргаваліся гэтыя гукі, Рубеж з нечаканай лёгкасцю дабег да вугла хлява і стаў там. Я хутка прапоўз да плота і стаіўся.

А на двары — мужчынскі пракураны кашаль, чалавек смачна плюнуў і пакіраваў да хлява, мільгануўся перада мной белы, у споднім кашулі.

— Падыдзі, дзядзя!

Няўжо гэта Рубеж гукнуў? Такі голас, рэзкі і іранічны, у Касача.

— Гэта... гэта хто? Хто тут?

— Цішэй, сюды ідзі!.. Ты хто? Паліцай?

— А вы? Хлопцы...

— Добра. Хлеў адчынен?

— Не-е ведаю... Што вы тут хочаце рабіць, хлопцы? Тут жа немцы, два дні, як сталі.

— Ведаем. Зараз выведзеш нас з вёскі. Разам з каровай. Зразумеў, дзядзя? І не ўздумай чаго! Выведзеш — можаш назад бегчы.

— Счас, хлопцы, я счас. Раз трэба — трэба!

— Я люблю свядомых. Флёра, ідзі сюды. Дзе твая пачопка? Цішэй... Паказвай, дзядзя. Рыплівыя ў цябе тут дзверы. Трэба змазваць... Чаго гэта немцы сабак не пастралялі? Непарадак. І ты белы, і карова... Чым вас накрыць?

— Я вазьму ў хаце...

— Вінтовачку? Гэта ты зробіш з маім суседам. Вылупень яго прозвішча. Запомніў? Вось табе мех, накінь на кашулю.

...Мы вяртаемся на «востраў». Карова ў нас нішто сабе: вялізная, чорна-белая, з агромністым вымем. Мяса будзе, а малачко ўжо і ёсць. Амаль што на руках выносілі яе з вёскі: гаспадар — за рогі, а мы — пад бокі. Хутка і як толькі можна ціха адыходзілі гародамі, а пасля беглі, бадай, не асцерагаючыся, ля гучных, каровіных бакоў (там, усярэдзіне, увесь час ёкала, а мы беглі і падштурхоўвалі яе, карову). Каля лесу спыніліся, аддыхваючыся. Узрадаваны Рубеж папрасіў у дзядзькі закурыць, і той збянтэжыўся, што не ўзяў з сабой, залопаў, як певень, па кішэнях чорных галіфэ. Але тут жа, нібы ад прысаку, адхапіў рукі: штаны былі яўна паліцэйскія. І боты не за страх зробленыя, вайсковыя.

— А нішто сабе выбавіліся!— кажа дзядзька.— Як засвецяць ракетай, ну, думаю!..

— Ну, вяртайся, покі цёмна,— кажа Рубеж.

— Ага, пайду, каб не здагадаліся.

— Ну, тады ідзі.

— У нас не паліцыя, а самаабарона. Два дні таму немцы прыехалі, у школе сталі.

— Ідзі, добра.

— Шкада, закурыць не ўзяў.

— Другім разам.

— Пайду, пасплю яшчэ.

— Ага, паспі.

Мы пабеглі далей, ужо ад дзядзькі. (Усё-такі занадта паліцэйскія на ім штаны, таго і чакай — прывядзе пагоню.) Але нам весела: ці таму, што самі адпусцілі, а цяпер уцёкамі ратуемся («Так вам і трэба, «вылупням»), а можа, таму, што вяртаемся, нарэшце, на «востраў», і не з пустымі рукамі.

Але скора наша шчыраванне над каровай (штурхялі ў бок) перастала памагаць, карова пайшла сваёю хадой, цяжка калышучы раздутымі бакамі, а потым і зусім стала. Пазірае на нас добрымі недаўменнымі вачамі: вось вымя, малако, чаго яшчэ вам, «вылупням», ад мяне трэба? Мы таксама стаміліся, зняможана сядзім, прыхінуўшыся патыліцамі да соснаў, слухаючы праз іхні гуд неспакойную перадсвітальную цішу. Рубеж, пашукаўшы ў сваёй світцы, дастаў расціснутую бяроставую «шклянку». На сагнутых нагах, як бы не могучы выпрастаць калені, не падышоў, а падкаціўся танцам да каровінага вымені. Карова нават мукнула яму, як гаспадыні. Рубеж па-ўмельску абгладзіў набухлае вымя, цыркнуў сабе на далонь і памыў каровіны цыцкі, выцер далонь аб калена. І задаіў, зацурболіў у бяроставую «шклянку». Я міжволі рассмяяўся, так гэта падобна на яго расказ пра Вылупняў.

— Вось так і мае дзеўкі з конаўкай бегалі,— сказаў Рубеж.— Шэсць іх у мяне.

— Вашы? А вы пра суседа расказвалі!

— Пра суседа? Можа быць. Кожны каму-небудзь сусед. Ці мала бывае на свеце «вылупняў»?

Тут мне падумалася, што і дома Рубеж быў такі ж, там, тады ж навучыўся ён любую бяду, няўдачу, нешанцаванне любое праганяць ды ашукваць невясёлым смехам — з самога сябе. І часта, мусіць, даводзілася быць вясёлым з гэткай сямейкай!

Па-дзіцячы тапырачы губы з-за белай шчэці, Рубеж пакаштаваў са «шклянкі».

— Сап'ёмся мы з табой. Вось гэта жытуха! Пашанцавала і «вылупням»!

Мы ва чарзе каўтаем цёплы, пенны, свежасцю ранішняй прапахлы, дзяцінствам прапахлы напітак, і сапраўды галасы, словы нашы, смех набіраюць і гучнасці, бескантрольнасці — як у п'яных.

— Дзе цяпер наш дзядзька? — раптам успомніў Рубеж.— Добрыя ў яго чобаты былі, гаматныя. А штаны ўсё ж паліцэйскія.

Паглядзеў на свае «чобаты» — на сырамятныя лапці, на залубянелыя ад гразі анучы і аборы.

— А можа, ён шукае нас, хоча памяняцца на мае. Добра, пабяжым, а то разбаляваліся да часу.

Перад ноччу мы зноў адпачывалі. Самае труднае было наперадзе. Што нас чакае на шасці кіламетрах адкрытага поля, мы маглі толькі здагадацца, на добрае, аднак, не надта спадзяваліся. Рубяжа зноў пацягнула на ягонае безуважна-бескантрольнае мармытанне — таксама невясёлы знак, прыкмета. Адвязваючы ад дрэва паспакайнелую, ужо сытую ад сакавітай лясной травы карову, шкадуе — гэты раз за карову, замест яе:

— Заставалася б я лепш зубрам! Усё роўна трэба па лесе бегаць. Затое была б зубрам!

Паспрабавалі запэцкаць гразёй белую пярэстасць на каровіных баках.

— І ўдзень цябе відаць, і ўночы,— дакарае Рубеж.

Ноч паступова распаўзаецца, з лесу на падлесак і ўсё далей на поле; ад гарызонта папаўзла да неба, сціраючы ценем няяркі водбліск дня. Але паявіліся новыя водбліскі — ад пажараў, яны кладуцца на цёмнае сырое неба мнагаслойна, вясёлкава, гэта — як газа на вадзе. Там, дзе пажараў няма, дзе выгарала ўжо ўчора, пазаўчора, неба чорнае, як сажа, а на ім апошнія іскры-зоркі.

Трывожная пустэча поля засмоктвае нас, як труба, міжволі пачынаеш спяшацца, і вось пусціліся бегма. Рубеж падварушвае карову дубцом, я намагаюся ўвесь час адварочваць яе галаву ад рэдкага, самасейнага жыта. Ёй усё здаецца, што мы вось-вось спынімся і можна заняцца траўкай. Вінтоўку сваю я нясу за ствол, бо кароткая ж стала. Страляць з яе, беспрыкладнай, можна ад жывата, як немцы з аўтамата, але ж, можа, не спатрэбіцца. Вось толькі гэтае поле перайсці.

Поле не аралі, не засявалі ўжо колькі год, але старыя баразны засталіся, нечаканыя, небяспечныя для каровы. А нам яе ногі даражэй цяпер за ўласныя. Ідзём ужо мы амаль гадзіну, кіруючыся ўсё лявей і лявей, але зарава таксама ўлева спаўзае, нам напярэймы. Яно пераліваецца з-за краю гарызонта на наша поле. Гэта непакоіць усё больш, менавіта там невысокі грабеньчык лесу, да якога імкнёмся мы. Ужо вяршаліны елак відны на трывожным небе. І чым бліжэй да лесу, тым шпарчэй стараемся ісці. Рубеж падганяе карову дубцом, я торгаю, цягну за повад. Карова збіваецца з нагі, капыты суха б'юцца адзін аб адзін.

Раптам нешта хрумснула, карова спатыкнулася. Першая думка — ногі! Зламала!

Нас вадаспадам абхапіла святло ракеты, такое густое, сляпучае. Я яшчэ паспеў разглядзець каля самага лесу стагі сена. Азірнуўся і ўбачыў Рубяжа, на нагах, жывога. І адразу ж памчалі на нас, міма нас, праз нас вогненныя іголкі. Б'е кулямёт — ва ўпор, з-за стога плююючыся агнём. Здалося, дзесяткі гэтых настырна-тонкіх іголак праціналі прастору, якую ўсю заняло мае няўклюднае, аграмаднае, пазбаўленае апоры цела. Адпусціўшы повад, упаў на зямлю. Я ляжаў і вырываў са свядомасці гэтыя іголкі. Як стрэмкі, пераконваючы сябе, што жывы ж вось і нават не паранены!

Карова спакойна скубе траву — па гэтым слабым гуку зразумеў, што страляніны ўжо няма. Скончылася раптоўна, як і пачалася. Але блізкі лес ужо не здаецца збавеннем, ён пагрозліва, цяжка навісае над намі, распасцёртымі на зямлі. Рубеж ляжыць непадалёку ад мяне, нерухома і цярпліва. Я зрабіў спробу, не ўстаючы, злавіць карову за повад, што звісаў з яе шыі, але яна чмыхнула, падалася ўбок і пачала нюхаць зямлю. Не адважваючыся паклікаць Рубяжа, я папоўз да яго. І толькі калі быў зусім побач, падумаў благое: чалавек ляжыць тварам да зямлі, зімовая шапка, што ўпала з галавы, здаецца пустой, як пакінутае гняздо. Рука мая кранулася Рубяжовай галавы, валасоў, нечаканага мяккіх і цёплых (гэта мае пальцы адзначылі, запомнілі!).

— Цімох! Цімох! — я чамусьці назваў яго па імені упершыню, і яно прагучала як чужое. Але гэта і быў ужо не Рубеж, а нехта, хто паявіўся замест яго. Рубеж пакінуў мяне аднаго — адзін на адзін з *гэтым*, перад самым лесам, дзе за стагамі стаіліся ворагі. З кожным імгненнем той, што ляжыць побач са мной, робіцца ўсё больш мёртвым, чужым. І рукі мае зрабіліся ліпкія і вялікія ад таго, што дакраналіся да яго. Я паспрабаваў забраць вінтоўку, але нерухомая рука не аддае, трымае моцна. Нібыта нехта раней мяне перахапіў вінтоўку.

Нібы даючы мёртваму яшчэ час для чагосьці, я пакінуў яму вінтоўку і тым часам пачаў выграбаць патроны з ягонай сумкі. У Рубяжа вінтоўка нямецкая, патрэбны і патроны нямецкія. Назапіхваў патроны сабе ў кішэню і зноў пачаў выслабаняць вінтоўку з мёртвае рукі. Рука пацягнулася следам за вінтоўкай і нарэшце адпусціла.

Я перапоўз у зарослую травой старую баразну, каб лепей было пасля адыходзіць і страляць, калі пойдуць сюды ад лесу. Успомніў і пашукаў позіркам карову. Яна хутка аддаляецца ад нас. Спачатку яна белая на цёмным фоне лесу, а калі выйшла на зарава, зрабілася, нібы вугаль,— чорная. Нават повад відзён, ён целяпаецца, звісае да

зямлі. Ногі яшчэ ў цемені, а тулава, галава на фоне барвовага неба. Аддаляючыся, выцягваючы ногі з цемені, як з гразі, карова робіцца вышэйшай, вырастае. Тое, што карова ўцякла ад нас, адразу вярнула мяне да галоўнага, я падумаў пра «востраў». Але той, хто ляжыць непадалёку, настойліва чакае ад мяне нечага. Я зноў папоўз да яго. Паспрабаваў, падбіўшы руку пад цяжкое, як гнёт, цела, цягнуць яго — наўздагон карове, і працягнуў ужо колькі, пакуль не зразумеў, што не гэта я хацеў зрабіць. Мёртвае цела чакала.

Карова ўсё чарнейшая і чарнейшая ад святла над гарызонтам і ўсё больш вырастае, хутка і весела вырываючы ногі з чарнаты. Я адклаў вінтоўку ўбок і рукамі, зліплымі ў пальцах, падгарнуў колькі зямлі да Рубяжовых ног. Мёртвы зноў рабіўся Рубяжом, я ўжо звыкаўся з яваю, з думкай, што Рубеж забіты, мёртвы. Нагарнуў яшчэ зямлі, зрабіў гэта, нібы пытаючыся згоды ў мёртвага. А наша карова знікае, яе размывае святлом, і яна нібы растае, ногі ўжо не дастаюць да мігатлівай рысы гарызонта. Я ўстаў на калені і пачаў таропка гарнуць вільготны пясок, але яшчэ не ўкрываючы ім Рубяжа. Я гарнуў пясок рукамі, каленямі, грудзьмі, бадай што тварам, я нібы сам закопваўся ў зямлю і ўсё баяўся, што гэтыя мае паспешлівыя, парывістыя рухі зноў абрынуць на нас кулямётны агонь. Але чым вастрэй адчуваў сваю неасцярожнасць, тым неасцярожней, спяшаючыся, рабіў усё — назнарок, на злосць нечаму, камусьці... Пясок у мяне ў роце, за каўняром, у валасах. Нарэшце я наважыўся, адным рухам нагарнуў капец жвіру на мёртвага Рубяжа. Я рабіў гэта, стараючыся не глядзець, не думаць, хутка, таропка, каб скончыць, не адчуўшы ўсяго. З нейкага імгнення ўжо не дазваляў падступіцца да сябе ўсяму, што адбылося: я быў перапоўнены, а лішак выцякаў цераз край. На шчасце, для чалавека такое магчыма.

Мокры, абліваючыся брудным потам, я застаўся адзін сярод поля. Я так спяшаўся засыпаць пяском, хутчэй прыхаваць мёртвае цела, каб адарвацца ад гэтага месца, паўзці за нашай каровай, але вось скончыў і ляжу нерухома. Усё раптам здалося такім нерэальным, захацелася проста перачакаць, пакуль усё мінецца само па сабе. Я безуважна гляджу, як знікае карова, тоненькія ногі зусім не кранаюцца зямлі, яна імі жвава перабірае, адштурхоўваецца ад святла,— мігатлівае, яно лёгкай парай расплываецца над гарызонтам.

(Да гэтага часу не магу зразумець, чаму так дзіўна паводзілі сябе тыя, што абстралялі нас з-за стагоў. Магчыма, гэта быў варожы «сакрэт», а не засада, і яны стралялі — і самі ж баяліся. Бо «сакрэт» павінен толькі назіраць, не выдаючы сябе. Але ж надта адкрытыя мы былі іхняму кулямёту на падсветленым полі — спакуслівае!)

Нарэшце я адпаўзаю ад лесу, ад Рубяжа, ад жахлівых кашмараў — следам за каровай, тоненькія ногі якой зноў пачалі мясіць чарнату, патанаць за лініяй яркага гарызонта. Я валаку вінтоўку забітага, паўзу з цяжкой тупой абыякавасцю, раблю адзінае, што магу, не спадзеючыся ўжо ні на што.

Карова раптоўна замерла на месцы. Нахіліла галаву, панюхала гарызонт і, рэзка збочыўшы, пайшла ўлева і назад, зноў да лесу. Я таксама папоўз туды, напярэймы ёй. Карова зноў узышла на светлую палоску гарызонта, і таму, што гляджу на яе знізу, як з цёмнай ямы, здалася яна мне аграмаднай і зусім чорнай, нейкі зубр-перастарак, «адзінец». Пот залівае вочы, мяшаецца з ліпкай крывёй, якою я вымазаў шыю, са жвірам, у якім пэцкаюся,— падобны на тапельца, што робіць апошнія безнадзейныя рухі. А карова наблізілася, мы блізка адно ад аднаго, ды яна зноў адыходзіць убок, метраў на сто ад мяне. Туды, да лесу, дзе стагі, дзе сядзяць немцы, і я нічога ўжо не магу! Паварушыцца не магу. Слёзы змяшаліся з брудным потам на маім твары, сцякаюць на ліпкую шыю. Я ўзяў камяк зямлі і квола шыбнуў услед карове, якая зблізу зноў выдае пляміста-белай, рэальнай — памахвае хвастом. Цяпер, аднак, яна — недасяжней для мяне, чым тады, калі апускалася за гарызонт. Повад, нібы здзекуючыся з мяне, матляецца ля яе пярэдніх ног.

Мне здалося, што мая крыўда, што мая нянавісць гэта зрабілі: карова раптам спатыкнулася, наступіўшы на повад, і стала, нюхаючы зямлю. Я па-драпежнаму пагробся да яе, невядома адкуль вярнулася да мяне сіла. Ад стомы зубы нясцерпна шчымяць, нібы хочуць вылузацца са сківіцаў. Я паўзу і скрыгачу зубамі і, абліваючыся не то потам, не то слязьмі, грабуся да гэтай гадаўкі, да гэтага забойцы, каб ухапіцца за повад і замерці,— ужо выратаваным. Хоць бы на адну-адзіную хвіліну замерці, нерухома ляжаць, ведаючы, што не ўцякае, што можна не варушыцца.

Караскаючыся, сапучы перад ёю, я палохаю карову, яна перастала скубці траву, глядзіць, слухае, гатовая адысці ўбок і ўцячы. Мокры і знясілены, я злосна шапчу салёнымі вуснамі: «Кароўка, кароўка, кароўка...» І яшчэ чамусьці: «Кось, кось, кось...» Але не каровай і не канём, а хітрым здзеклівым забойцам уяўляецца мне гэтая істота: яна заадно з тымі, што заселі каля лесу, за стагамі і зараз заб'юць мяне. Калі кранецца з месца, пачне ўцякаць, я ўскочу на ногі — няхай страляюць! Я цягнуся да повада, быццам ён мяне з прадоння выцягне, толькі б ухапіцца! Карова, трохі прывыкнуўшы да мяне, зноў жуе, повад матляецца ля зямлі, метраў за дзесяць ад мяне! — я бачу мутнаваты бляск яе вока і баюся глядзець, баюся напалохаць

прагнасцю і злосцю, што ў маіх вачах. Я ўжо ўсміхаюся мокрай шчакой, шапчу нейкія словы, заміраючы ад пяшчоты і нянавісці. І ціхенька, ціхенька падпаўзаю, не перастаючы ўсміхацца і шаптаць.

Учапіўся за повад так, што карова спалохана рванулася, працягнула па зямлі маё стомленае і шчаслівае цела. Як хочаце цяпер, а я буду ляжаць! Ляжаць, ляжаць...

Тварам да заплямленага святлом неба, услухоўваючыся ў лясную цішу, шчасліва ўбіраючы ў сябе блізкае дыханне каровы, я ляжу і хвіліну, і другую. Месяц проста над маім пасвяжэлым тварам. На круглым дыску, як за матавым жоўтым шклом, знаёмыя з дзяцінства цені-сілуэты, і яны папраўдзе падобны на чалавечыя: і постаць таго, што падае, і таго, хто адхіснуўся, ахоплены жахам...

Цяпер мы пасоўваемся так: я — задам, на баку, папіхаючыся локцем, вінтоўкай; карова, палохаючыся гэтай маёй позы і рухаў, то рвецца ўбок, то адстае, напінаючы повад, робячы кругі. Калі ворагі сочаць, іх, мусіць, дзівіць гэты цырк. А што калі яны ўзлескам ідуць туды, куды я паўзу, цягну карову? І недзе ўжо чакаюць там? А я спіной, задам — проста ў рукі да іх!

Не ведаючы, што рабіць, я лёг зноў, чакаю. Карова стаіць нада мной, спалохана напяўшы повад, у пуклявым воку яе чорна пералівaецца далёкае зарава. Раптам яно кругла ўспыхнула, каровіна вока, бліснула. Ракета, шчоўкнуўшы, павісла над тым месцам, дзе застаўся Рубеж. Другая — у наш бок. І тут жа — тонкі вогненны струмень. Колькі куль, хлюпнуўшы, упіліся ў каровіна цела. Яно нібы ікнула, вялікае і няўклюднае, глытнуўшы іх. Я тарганууўся да яе, на дапамогу, быццам яшчэ мог нешта зрабіць, паправіць, карова таксама падалася да мяне і ўпала на ўраз аслаблыя пярэднія ногі. Шырока і да вусцішнасці па-чалавечы яна хістала галавой з боку ў бок, потым адкінулася на зямлю і замерла. Ногі зноў тарганупіся, неспадзеўна і рэзка, балюча ўдарыўшы мяне па локцю, адштурхнуўшы.

А я ўсё трымаю повад, прыцціскаючыся да зямлі.

Пуклявае круглае вока забірае з сабой далёкае зарава, якое пералівaецца, мігціць у цёмнай глыбіні. Але вока ўжо мёртвае. З адкінутай каровінай шыі б'е, ільсніць чарнатой тугі струменьчык, часам ён падае на мігатлівае люстэрка вока, прыцямняе яго. Зноў успыхнула, узнялася ракета, і я прыціснуўся да каровінага чэрава, хаваючыся, і раптам разгледзеў на вымені белыя пражылкі малака. Ракета згасла, але я ўсё бачу — жывыя белыя нітачкі на чорнай смале крыві. Не ведаю чаму, але менавіта гэтыя белыя струменьчыкі — быццам прабачэння нехта ў некага просіць! — страшэнна на мяне па-

дзейнічалі. Я не проста заплакаў, я бязгучна закрычаў, як ад нясцерпнага болю. Выпацканы крывёй, зямлёй, потам, змардаваны дарэшты, я глядзеў на гэтыя чыстыя, дзіцячыя струменьчыкі-нітачкі і плакаў, як даводзілася плакаць толькі ў раннім маленстве: кожнай жылкай сваёй, кожным уздыхам. Ва мне жыла такая бязмежная, такая дзіцячая крыўда на ўвесь свет, што абараняцца я мог толькі ёю, жадаючы толькі, каб мне было яшчэ горш, каб зусім ужо кепска было і каб памерці на злосць ці на радасць *усім* ім...

Немігатлівае, агромністае вока месяца вісела над скутым цішынёй полем, над чорным валам лесу, над барвовым гарызонтам. А ў гэтым воку, як у люстэрку, два чалавекі нешта адзін з адным рабілі, нешта страшнае адбывалася...

— ...І вы, Фларыян Пятровіч, будзеце мяне яшчэ пераконваць? Не, калі б за нашай планетай назіраў, сачыў я, даўно ўжо зрабіў бы аргвывады!

На гэты раз Барыс Бокій, кінуўшы на канапу свой цяжкі партфель, расказаў пра Хатынь, куды ён нядаўна ездзіў, пра могільнік паўтысячы беларускіх вёсак.

— Ды вы ж гэта сваімі вачамі бачылі, Фларыян Пятровіч? Ну вось растлумачце, як такое магчыма? Не, я не пра фашызм як пра сістэму, у гэтым я яшчэ магу разабрацца. Хоць і не вазьмуся вытлумачыць усе гэтыя метастазы, якія ўспыхваюць на самых нечаканых кантынентах. А вось канкрэтны чалавек, які ад чалавека радзіўся, асобна ўзяты выканаўца?

— Не было... Асобна ўзятага не было. Спрадвечнае «мы». Так, яно: «Мы — немцы!», «мы — арыйцы», нават «мы — спадчыннікі Шылера і Канта?» Іменна так, тое самае «мы», без якога немагчыма калектыўная чалавечая гісторыя, але тут яно са знакам мінус. Адключана толькі ўсведамленне, пачуццё, што над усімі «мы» ёсць самае агульнае і галоўнае: «Мы — людзі!», «мы — чалавекі, чалавецтва!» У імя самага галоўнага і ўсё астатняе, а інакш нават гордасць, што «суайчыннікі Гётэ і Вагнера», паварочваецца варварствам, здзічэннем. Такая самазадаволеная «культурная дзікасць» ужо Талстому здавалася асабліва пагрозлівай. Дзе ўжо тут думаць пра бліжніх ці чужых і не рабіць іншым, чаго не жадаў бы сабе: іншыя ж — не «мы»! У іх адзенне, колер скуры, звычаі, мова, узровень жыцця вунь якія не такія! Талстой прыводзіць і такі прыклад: людаеды ставілі ніжэй за сябе, лічылі дзікунамі свае ахвяры якраз за тое, што тыя елі толькі фрукты ды гародніну. За тое, што яны не людаеды! Дык чаму арганізатарам Асвенціма ў і Хатыняў не глядзець звысоку на тых, каго

яны знішчалі? Я вось упэўнены, што ў Хатынях і гэта мела значэнне: напрыклад, непадабенства нашых вёсак на іхнія, чарапічныя. Для «чалавека разумнага» адрозненні народаў, рас, людзей — нагода для радаснага здзіўлення, роздуму, затое для «голай малпы» — повад, прычына пагарджаць усімі, хто на яе, арыйку, не падобны. Асабліва гэта заўважалася ў іх стаўленні да ваеннапалонных. Спачатку холадам і голадам даводзілі людзей да жудаснага, амаль нялюдскага аблічча, а потым які-небудзь нягеглы вахман гнаў іх у ямы — расстрэльваць — і сам, магчыма, уздыхаў: «Не, што ні кажы, а нешта недачалавечае ў іх!»

— Вось так яно, Фларыян Пятровіч!

— Але ж ёсць крытэрыі сапраўды чалавечага «мы»! У адрозненне ад варварскага, дзікунскага, фашысцкага. Мне думаецца, крытэрый тут адзін: узвышае тая ці іншая ідэя здольнасць чалавека спачуваць чужому болю, пакутам людзей. Ці, наадварот, паніжае, глушыць гэтую самую чалавечую з усіх здольнасцей — чужы боль адчуваць, усведамляць, як свой уласны і нават яшчэ мацней. Калі прытупляе, тады гэта наркотык, што нічым не адрозніваецца ад гераіну, якім у В'етнаме забойцы глушаць сваё сумленне. Ну, а тэхніка гэтаму дапаможа. Вунь хочуць устанавіць і ўжо дзейнічаюць на рысавых палях і лясных сцежках электронныя датчыкі, механічных сышчыкаў накідалі. Пройдзе побач штосьці цёплае, жывое — на інфрачырвонай плёнцы далёкага аэрадрома ўзнік пучок святла, адразу ўзняліся ў паветра нагружаныя смерцю самалёты. Не толькі спачування, але нават і нянавісці ўжо няма. Пучок святла на экране — якія тут могуць быць пачуцці?

— Вось-вось, дарагі Фларыян Пятровіч! Што ж атрымліваецца? Мільёны гадоў «мы» вандравалі гуртамі па халодных плато, развітаўшыся з райскімі малпавымі «кушчамі», нейкіх паўсотні тысяч гадоў «мы» — істоты, так сказаць, разумныя. Але як толькі імі зрабіліся, разумна разбегліся па самых далёкіх кутках планеты, як мага далей ад другіх, каторыя для нас ужо не «мы». Потым зноў знайшлі адны другіх, адкрылі, пазналі, узрадаваліся, а заадно і каланізавалі тых — слабейшых і прасцейшых. Ажно да атамнай энергіі homo sapiens паразумнеў! І што ж! Ці не па другому вітку ідзём? Ці не той самы разумны рэфлекс падштурхоўвае, «падначвае» нас разбегчыся зноў, цяпер па ўсім Млечным Шляху? Вы як хочаце, а я за гэта! Збяромся як-небудзь пазней. Га?..

— Веданне, вопыт мой — песімістычныя, але воля, надзея — аптымістычныя. Гэта Альберт Швейцар. Добра сказаў!

...Калі я ўсё-ткі споўз з поля, аблітага мёртвым святлом, дабраўся да свайго лесу, а днём да «астравоў», дык вяла мяне і вывела, напэўна, усё тая ж нясцерпная дзіцячая крыўда — унутраныя слёзы, якія я нібы нёс камусьці. І я прынёс іх да «вострава», бо знаў, чакаў, як узрадуюцца, як кінуцца мне насустрач і як я пра ўсё раскажу. Што будзе далей, потым, я неяк не думаў. А што я ім прыносіў, акрамя весткі, што ўсе забітыя і толькі я жывы? Загінулі ўсе, на кім трымалася надзея не памерці з голаду.

На хаду я жаваў, што траплялася: шчаўе, ягады. Увесь час хацелася піць.

У лесе каля першага «вострава» ўсё той жа пах, але зараз гэта знак, што я амаль дома. Пашукаў у кустах — усе шасты на месцы. Я нават пералічыў, нібы не адмовіўся яшчэ ад думкі, што Скараход ці Рубеж вярнуліся раней за мяне. Я ішоў з палкай да вады, і тут мяне паклікалі:

— Прыйшлі?.. Хлопчыкі!..

Каля балотнай сасёнкі сядзіць, стуліўшыся, жанчына. Ногі выцягнуты знясілена, на каленях брудны клуначак. Вочы пранізліва блішчаць на схуднелым, высахлым твары. (Аднойчы пачуў я расказ былога ваеннапалоннага: «Цэлыя паўгода хварэў на гэтую смерць» (гэта значыць на галодную, паміраў з голаду).) У хворых на галодную смерць вочы заўсёды такія — запытальна-пранізлівыя.

— Вось і добра... Прыйшлі...

Не хапіла паветра ўзрадавацца, і жанчына глыбока ўздыхнула. Паказала на свой клуначак:

— Шчаўліку сабрала... Добра, што вы...

Яна глядзіць, шукае вачамі астатніх, хоча ўбачыць, што мы прынеслі яе дзецям. Толькі тут я адчуў, што значыць для «вострава» мой зварот, які адчай і безнадзейнасць я нясу.

— Так... прыйшлі... зараз... так,— я мармытаў нешта і паказваў назад, як тады на лясным могільніку, і ўсё не кідаў шост. Спатыкнуўся, упаў, усміхнуўся (вось, маўляў, упаў!), а пранізліва-зіхатлівыя вочы жанчыны з жахам чапляліся за мяне, затрымлівалі мяне, гналі мяне.

Я ўжо амаль бег. Шпурнуў шост. Я вяртаўся. Куды, чаго? Я гэтага не ведаў. Ведаў толькі, што вось так, ні з чым на «востраве» з'явіцца не маю права. Не магу. Перад такімі вось вачамі, дзіцячымі, жаночымі. І яшчэ — параненыя. Хворыя голадам, на галодную смерць, усе падобныя: аднолькава вялікія вочы, шырокі рот. Прайшла б, прамільгнула першая надзея, ажыўленасць сустрэчы, і я ўбачыў бы вочы, якія ашукаў...

...Наш аўтобус зусім заціх. Толькі жаночае (роўнае, бясконцае) казанне пра паездку на поўдзень і як пужліва-весела ўцякалі ад каранціну, ды хто-небудзь назаве вёску ці мясцовасць.

— Хутка будзе Казловіцкі лес...

— А потым Вялікія Воркі...

— Так, і Пераходы.

І ўжо зноў агульная размова расцякаецца па аутобусе, ужо пра Пераходы.

— Трэба было атакаваць у вёсцы.

— Заднім розумам і я Напалеон!

— Я і тады казаў...

— Што гэта? — Голас Сярожы.— Гэта могільнік?

— Боркі. Гэта Вялікія Боркі.

Аўтобус прытарможвае. Шарганула шкло шафёрскай кабіны, малады голас:

— Глядзіце, што тут! А здалёку вёска як вёска.

— Адны крыжы і слупкі, татка,— ціха кажа мне Сярожа,— замест дамоў. І бярозы.

— Тут усіх спалілі,— растлумачылі шафёру.— Як у Хатыні.

— І ніхто, ніхто не застаўся? — спытаў Сярожа амаль шэптам. (Нібы самому сабе сказаў. «Значыць, і я не застаўся б»,— напэўна, гэта ён сказаў.)

— І ў сне не прысніцца!— гучна, молада прамовіў шафёр і засунуў шкло.

А мне і вочы заплюшчваць не трэба, каб прыснілася, уявілася. Бачу і так! Баляць яны, мае вочы, з кожным годам мацней, нібы нясцерпнае святло на іх увесь час скіравана. Не знадворку, знутры святло — з памяці.

...Я іду, уцякаю... Падумалася, што мяне могуць забіць, а жанчына скажа ўсім на «востраве», што бачыла мяне і што я ўцёк, уцёк ад па раненых, ад дзяцей! І Глаша там... Усё стаіць перада мной, усё ўяўляю таго дзядзьку. (Ад яго самога чуў у атрадзе расказ.) Таксама блакада была, а ён жыў тады ў цывільным, у сямейным лагеры. Паразганялі карнікі жыхароў па лесе, а ён з трохгадовай дзяўчынкай. Ад сырых грыбоў і ягад у дзяўчынкі пачалася «крываўка», бацька (ці дзядуля) і адважыўся. Узлез з ёю па лесвіцы-«яршу», якую знайшоў каля пустых вулляў, на клён, апусціў яе ногі ў шырокае і глыбокае дупло клёна, потым усю ўпіхнуў. Дзяўчынка заплакала. А ён папрасіў паказаць ручкі — толькі брудныя пальчыкі ў дупле паварушыліся. Ен узяў яе за рукі, падцягнуў да дуплянога акенца:

«Ну, вось, ну, бачыш? Вось так дастану цябе, калі вярнуся. Чаго табе прынесці? Хлеба? Ну, вось малайчына!»

Злез на зямлю, схаваў «ярша», паслухаў пакорлівае маўчанне дзяўчынкі. «Ну, я пайшоў, я хуценька!» — і пабег. Як я. Каб хутчэй вярнуцца. І раптам, як на сцяну, наскочыў на думку: «Заб'юць мяне, а яна будзе там сядзець і дзень і тры, плакаць, паміраць ад смагі, ад голаду!» Кінуўся назад. Ад страху, ад хвалявання заблудзіўся. Натыкаўся на дрэвы, як сляпы, плакаў, клікаў. «Выў, браткі мае, як воўк, покуль не знайшоў тое дрэва!»

Заб'юць, а жанчына раскажа, што бачыла мяне і як я ўцякаў. Збег!

Веска, да якой я нарэшце выйшаў, спіць у халаднаватым тумане, што поўзае па лузе, па гародах шматкамі, як гурт авечак. Пасля ночы, якую ў галодным паўтрызненні-паўсне пракачаўся пад елкай, нешта дзіўнае ў сабе заўважаю. Вось лаўлю сябе на тым, што мармычу-напяваю «Суліко». Чамусьці іменна гэтую мелодыю. Нейкая ненатуральная лёгкасць, пустата ўнутры. І нейкая бесклапотная непамятлівасць. Я накіраваўся проста да вёскі і толькі потым спахапіўся: вінтоўка на плячы! А хто там, у гэтай вёсцы, хіба я ведаю? Зусім цэленькая вёска. Стрэхі, стрэхі над калыханнем туману, як днішчы перавернутых лодак. А над усім, нада мной такое чыстае і свежае неба. Справа за туманам цямнее высокі насып дарогі. Ці не тая самая гравійка тут цягнецца, каля якой забілі ленінградца і Скарахода? На паўдарозе да вёскі сярод лугу ўздымаецца, вырастае з туманнай каламуці, як з вады, некалькі маладых бяроз. Да іх я і кіруюся. Ногі блытаюцца ў пабурэлым ад дажджу, непрыбраным сене. Каля бяроз я спыніўся, азірнуўся. Гэта адна бяроза, але трохствольная: тры выгнутыя застылыя рукі. Вельмі зручнае сядзенне для пастушкоў. Аб чым гэта я?.. Нагой згроб сена і сунуў пад яго вінтоўку. Не адразу ўспомніў, што на мне яшчэ папруга з падсумкамі і нямецкім штыкомкінжалам. Я злосна засмяяўся. Ну, ну, давай яшчэ «Суліко»!.. Сунуў пад сена падсумкі і штык і тады ўспомніў, што кіцель на мне нямецкі. Ды і штаны нямецкія. Але на штанах бруду столькі, што не разгледзіш, якія. Схаваў кіцель пад сена і застаўся ў шэрай кашулі з белымі гузікамі, якую мама мне пашыла. Гранату пераклаў у кішэню штаноў. Ну, здаецца, усё, можна ісці ў вёску. Ці яшчэ што не так? «Долго я бродил и вздыхал...» Ну, ну, заспявай, дурань!

Нечаканы гук напярэдадні насцярожыў мяне. Я не адыходжу ад вінтоўкі, стараюся адгадаць, што азначаюць гэтыя стукі, якія паўтараюцца ў лагчынцы, налітай халодным туманам. (Аказваецца, мне трэба нанава вучыцца хадзіць па зямлі, без вінтоўкі.) Гукі

вясковыя: стук па дрэве, мармытанне, вокрык на каня. Як ад берага адштурхнуўся, я адарваўся ад месца, дзе схаваў вінтоўку, і пайшоў у той бок. Спачатку каня заўважыў, калёсы. З туманнай гушчы вынырнуў задыханы дзядзька, граблямі гоніць валок, копку сена. Убачыў мяне і хутка, як і павінна быць зараз, азірнуўся — адзін я ці са мной яшчэ хто?

Дзядзька ўспацеў, бачна, што спяшае, нервуецца, нібы крадзе ён тое сена.

— Добрай раніцы! Гэта якая веска? — спытаўся я і сам здзівіўся, што зусім інакш гучыць голас, калі ты без зброі.

— Пераходы.

— А!— узрадаваўся я так, нібы іх я акурат і шукаў.— Ціха ў вас як!

— Дзе зараз ціха? Сядзім вось, як на агні. Хто ў лесе, хто дзе... Прыязджалі ўжо, нікога не зачапілі, толькі коней пабралі. І людзей, тры сям'і з Вялікіх Борак, пастралялі. У лесе ў куранях хаваліся, жылі. Раз у лесе — «бандыты»!.. Пабілі. А самі вы адкуль будзеце?

Я назваў далёкую вёску.

— Спалілі вас? — адразу спытаў дзядзька.

Дзіўны гэты дзядзька. Блакітныя вочы чыстыя, як у дзіцяці, шчыра спалоханыя, а зарослы рот увесь час расцягваецца хітраватай усмешкай.

Я ведаю, што азначае яго пытанне, ці не са спаленай я вёскі. Калі спалілі, выбілі маю вёску — я для Пераходаў чалавек небяспечны. Уцалелых жыхароў такіх вёсак немцы шукаюць, праследуюць, як пракажоных, і забіваюць, дзе б ні сустрэлі. Іх ураўноўваюць з партызанамі, і таму небяспечна, калі такога чалавека захопяць у Пераходах. Я разумею дзядзьку і спяшаю супакоіць:

— Не, у нас нармальна.

Зарослы рот не верыць.

— Нас даўно... з самалётаў папалілі,— папраўляюся я.— А тут у мяне цётка жыве.

— Хто гэта? — дзядзька паспешліва ўзвальвае на калёсы сена.

— Ганна... Пераход Ганна...

Назваў наўгад. Ведаю, што бываюць цэлыя вёскі. Аднафамільцаў. У Ласях — усе Ласі, у Мікітках — усе Мікіткі...

— У нас тут уся вуліца на Пераходах,— згаджаецца дзядзька, папраўляе сена перад мордай канякі і зноў бяжыць. Пяты ў яго чорныя, хаця і вымытыя расой. «Долго я бродил и вздыхал...»

Я накіроўваюся ў вёску. Пераходы?.. У нас у атрадзе двое ці нават больш з такім прозвішчам.

Сонца ўжо ўздымаецца за лесам. Туман пасвятлеў і паружавеў. Не падабаецца мне гэта гравійка справа, што вылазіць з туману і з кожнай хвілінай выцягваецца. Калі дзядзька сказаў, што прыязджалі, ён махнуў граблямі ў той бок. Але туман густы, шчыльны, як лес, ён ля самых дамоў, дахі нібы плывуць па ім. Гэта супакойвае. Мяшка ў мяне ўжо няма, прыйдзецца папрасіць. Заадно ўжо. Як у нас нахабныя курцы просяць: «Пазыч агеньчыку, бо ў мяне ўся табака выйшла, а паперкі няма!» Але хто я такі без вінтоўкі, хто мне і што дасць? Нейкі пабіраха. Толькі зараз я пра гэта падумаў. Але я гатоў і паклянчыць, з пустымі рукамі я не магу вярнуцца на «востраў».

Нейкі гук тузануўся за лесам і знік. Зноў тузануўся. І застаўся, роўны, далёкі. «Рама», ці што? Даўно не бачыліся!

Я ўсё-ткі спыніўся, стаў слухаць. Не, нічога. Далёка ва ўсякім разе. Раса такая, што хлюпае пад нагамі. Я прысеў і, збіраючы яе чысты холад далонямі, трохі змыў з твару бруд. І нібы яшчэ нешта змыў, сцёр: знікла, адвязалася нарэшце бесклапотная і дзіўная лёгкасць, адчуванне нерэальнасці ўсяго, што адбываецца. Я падняўся і азірнуўся з такім пачуццём, нібы здарылася нешта. Не, усё тое ж...

І тут убачыў: дзядзька, той самы босы дзядзька з граблямі і ў доўгай кашулі ідзе за мной следам. Ён не ідзе, а раз-пораз парываецца бегчы. І ўсё азіраецца. За ім сцяна паружавелага туману, але зараз яна нешта хавае. Я яшчэ не спалохаўся, але ўжо звычна прыкідваю, куды бегчы, дзе ўпасці.

Наперадзе каламутна цямнее хлеў без даху, патанулы ў тумане. Я хутка зірнуў у бок гравійкі. Не, там, як і раней, нікога. І раптам!.. Правей, там, дзе засталася трохствольная бяроза, дзе схазаў вінтоўку, туман пацямнеў, заварушыўся, у ім, з яго сталі вылеплівацца фігуры людзей, плывуць, непраўдападобна буйныя, з аднолькава прадаўгаватымі галовамі. Яны хістаюцца і насоўваюцца, як са сну, з кашмару...

Я ўжо ляжу на зямлі. Але адразу ж ускочыў на ногі і хутка пайшоў да хлява — мы з дзядзькам ідзём у вёску, у *сваю* вёску! Так папаўся, так недарэчна і неабавязкова! Мог бы зараз быць у лесе, памарудзіць, пачакаць бы мне яшчэ паўгадзіны ў лесе, але я тут, і гэта канец, і гэта непапраўна! Я ведаю, адчуваю ўсёй сваёй істотай, што ратунку няма, не будзе, але ўсё роўна прагна шукаю тую адзіную, апошнюю магчымасць, выпадковасць, якая яшчэ можа выратаваць. Я накіроўваюся да хлява, дзядзька ідзе за мной, мы абодва азіраемся. Каскі, плечы, фігуры аддзяліліся, адарваліся ад паружавелай сцяны туману, зараз яны чорныя, рэальныя, іх шмат ужо і ў тым баку, дзе гравійка, Расцягнуўшыся шырокім ланцугом, ідуць немцы да вёскі.

Я абмацваю ў кішэні гранату: выкінуць ці пакінуць? Я ўсяго толькі жыхар вёскі Пераходы, а з гранатай я партызан. У ёй мая смерць, але смерць, якой я сам распараджуся, а не тая, якая паўстане перада мной і спакойна, колькі ёй захочацца, будзе мяне разглядваць, перш чым забіць...

За хлявом на высокім пагорку нейкія лодкі, патанулыя або напаўзатопленыя з задранай кармой. Што гэта? Ці праўда, што гэта сон, кашмарны, недарэчны, і трэба прымусіць сябе прачнуцца? Гэта скляпы, усяго толькі збітыя з дошак тамбуры скляпоў-зямлянак. Вось куды схавацца! Кінуўся ў адзін застрэшак, а на дзвярах замок, на другіх — таксама. Пацягнуў — замок лёгка адчыніўся. Дзверы паздрадніцку пісканулі, прапусцілі мяне ў цемру, ад якой патыхае ямай, цвіллю. Дастаў гранату, але адразу ж схаваў яе ў кішэню, стараўся не дадумваць, што я хачу зрабіць. Граната — гэта канец. Недзе ёсць, яшчэ ёсць апошні шанц! Паспець выскачыць, пакуль яны не падышлі: немцы адразу шпурнуць у склеп гранату. Кінуўся наверх гэтак жа паспешліва, як і хвіліну назад нырaў у яму.

Дзядзька ўжо дагнаў мяне. Зірнуў белымі вачамі.

— Немцы! ай-ай-ай, папаліся, во папаліся!..

І адразу мы ўбачылі, як з туману, дзе цямнее вёска, пабеглі людзі насустрач нам. Удалечыні за вёскай гулка і працягла прастукаў кулямёт. Людзі, што беглі нам насустрач, убачылі немцаў і з нашага боку, замітусіліся, сталі падаць, паўзці, кінуліся назад у вёску.

Дзядзька, дзіка азіраючыся, пабег да склепа, як нядаўна я. А я прыціснуўся да сцяны хлява, каб паспець нешта вырашыць. Усё здаецца, што калі хоць на міг адарвацца ад немцаў, хаця б не бачыць іх, вернецца становішча, калі яшчэ можна было нешта змяніць, калі гэтага яшчэ не было. У мяне пад рукой граната (я ўсё трымаюся за кішэнь), і гэта паскарае, гоніць тое, што адбываецца, да апошняй мяжы. Не вытрымаў, зірнуў з-за вугла: ужо твары пад каскамі бялеюць, рукі на аўтаматах. Па гравійцы паўзуць машыны. Час імчыцца, як з гары, насустрач нямецкаму ланцугу і забірае, нясе з сабой усё паветра і не дае дыхаць, нібы бяжыш цераз сілу...

У сцяне знізу шчыліна — згніло бервяно. Я ўпаў на коленкі, зазірнуў у сярэдзіну. Пачуў за сабою чыюсьці паспешлівасць — гэта дзядзька перабягае да другога склепа. Я запоўз у хлеў. Над галавой доўгі прамавугольнік сіняга — ніводнага воблачка! — неба. Каля самай сцяны некалькі жэрдак, рэшткі столі. У далёкім кутку куча гнілой, чорнай саломы.

Нібы гук уключыўся, калі сцены закрылі мяне ад таго, што адбываецца: памацнелі крыкі, брэх сабак. Дастаў гранату, гляджу,

нібы чакаю, куды мяне павядзе. На жэрдкі трэба, наверх! Гэта хоць на міг аддаляе ўсё...

У расчыненыя вароты хлява забег чалавек — зноў дзядзька! Дзіка зірнуў на мяне, на гранату. Вочы яго шнырацъ па сценах, па кутках. Кінуўся да кучкі саломы і стаў грэбці і сыпаць на сябе пыльную труху (яна нібы задымілася ў промнях сонца), цісьнуцца ў зямлю, у сцяну.

Я палез на жэрдкі. У сцяне шырокія, можна руку прасунуць, шчыліны. Зноў убачыў ланцуг карнікаў, якія былі ўжо блізка, і некалькі аўчарак, што рваліся, напіналі павадкі, Хуценька лёг на жэрдкі, каб не заўважылі мяне. І тут пачуў, як жудасна, злоўлена вые вёска. Рэзкія каманды, галасы немцаў, немагчыма будзённыя, рэальныя. Нават іхні смех.

Непаслухмянымі пальцамі выкруціў блакітную галоўку гранаты-«лялькі». Перад вачамі з'явіўся белы віты шнурок. На канцы яго — выбух. Далоням балюча, так сціскаюць яны галоўку і халоднае цельца гранаты.

Немцы ўжо зусім блізка, я бачу ў шчыліну, як двое (адзін з рагуляй-кулямётам) выбеглі з ланцуга і, бухаючы ботамі, рынуліся да хлява. Не, да скляпоў. Рукі мае нібы наручнікамі схоплены — белы шоўкавы шнурок выцягнуўся сантыметры на чатыры з гранаты. Вось яно, нярадаснае, вымушанае права чалавека памерці, вызваліцца хаця б у самую смерць! Яна трымае мяне, як наручнікі, але і яна ў мяне ў руках. Гэта адзінае, што робіць мяне, злоўленага, бездапаможнага перад тым, што насоўваецца, мацней за самога сябе.

Адгароджаны ад таго, што адбываецца, непамерна тужлівым адчуваннем блізкай смерці, як скрозь шкляную сцяну, гляджу я на чорных і зялёных карнікаў, што бягуць да скляпоў і хлява, на ўвесь ланцуг, які далека абдымае вёску. Вухнуў выбух зусім блізка — гранату ў склеп кінулі. Зараз нехта пачуе такі ж выбух, маю гранату... Я бачу, як жанчыны на гародах перабягаюць з месца на месца, падаюць, ізноў ускокваюць, паўзуць, цягнуць дзяцей. А ланцуг карнікаў марудна і няўмольна набліжаецца да гародаў, да вёскі. Вось жанчына ў яркай, чамусьці ружовай, кофце падбегла да лазенькі і, азіраючыся кругом, падзывае малых. Двое — не, трое — бягуць да яе, падаюць і паднімаюць адзін другога. Жанчына запіхвае іх пад стрэшку з пацямнелага бульбоўніку.

Схавала і сама адбегла, упала каля плота, але зноў узняла галаву і, напэўна, нешта кажа дзецям. Зверху я добра бачу яркую ружовую яе кофту.

Усё стаіць над вёскай злавесны гук, але не бачна, адкуль ён бярэцца, здаецца, што людзі ўсё робяць у мёртвай немаце. А гук вісіць над усім, над усімі...

Па доўгай вясковай вуліцы марудна, нават урачыста, як у царкву, ідзе стары ў палатняных, здалёку зусім белых, штанах і кашулі. Усё навокал вые, кідаецца, а ён ідзе, нібы можна яшчэ куды-небудзь ісці.

Але вось усё знікла, засталіся ўжо зусім блізкія крокі, шаргануліся аб сцяну хлява галасы. Сюды ідуць!

— Пан, а пан,— голас пераняў немца,— трэба ў скляпах глядзець. Сюды хаваліся.

— А табе што, што беглі? — другі голас, пануры.— Загадаюць, калі трэба, не бойся.

— Я не баюся, а ты заўсёды занадта разумны.

Зараз, зараз... Нічога няма на зямлі страшней — у вароты ўваходзяць людзі! І зараз гэта будзе, я прыціскаюся да жэрдак, гляджу на свае звязаныя белым шнурком рукі і адчуваю, як раздалося, якім вялікім, прыкметным стала маё цела. Зойдуць, заўважаць яго і адразу ўдараць з аўтаматаў. І я не паспею... Я не дадумваю, што ж я не паспею... Магчыма, гэта страх, што не паспею памерці. Ад сваёй гранаты. Чалавек, калі і здольны настроіцца на якуюсьці смерць, то толькі на адну, на пэўную. Ледзь што змянілася, і ўсё рассыпаецца. (Помню, як жанчына ў вагоне расказвала, што, калі немцы забівалі вёску і падышлі да хлява, дзе яе сям'я хавалася, людзі гатовы былі згарэць у сене, абы не выходзіць да забойцаў, дзе іх застрэляць. Трымаліся ў дыме, у пекле, абы не памерці пад кулямі. Нарэшце не вытрымала і вырвалася з агню адна толькі гэта жанчына, а муж і сестры яе згарэлі, іх стрымліваў страх перад *іншай* смерцю, няхай нават менш пакутлівай.)

Зараз ударадь знізу, і я не паспею рвануць шнурок, граната не паспее ўзарвацца, пакуль я яшчэ буду жывы...

— Эгэ, тут ёсць!..

Голас вясёлы, забаўляецца, і гэта стрымала мае рукі, дало мне час успомніць, скеміць, што я ж не адзін у хляве хаваюся. Не ўздымаючы галавы, паглядзеў, гляджу, як двое ў чорных паліцэйскіх мундзірах накіроўваюцца ў другі кут хлява. Дзядзька ўскочыў на ногі, абсыпаны пацярухай, сонечны слуп пылу, як дым, забялеў, узняўся над ім.

— Хаваўся б як трэба. Эх, дзя-дзька!— вясёлы голас паліцэйскага. (Напэўна, гэты казаў немцу пра скляпы.)

— Не пайду! — крыкнуў чалавек.

— Ну, ну... Аўсвайсы праверацъ — і «нахаўз, матка». Сход...
— Не пайду! Ведаем, які сход!
— Ах ты, бандыцкая морда! — вясёлы ўжо сярдуе.
— Тут забівай, не пайду!
— Не хочаш як чалавек?..
Удары, крактанне. Тузаюцца толькі двое. Пануры паліцай спакойна назірае, нібы яго гэта не датычыць. Дзядзька вылецеў на сярэдзіну хлява, але зноў, як прыцягнуты, кінуўся назад, прыліп да сцяны, засунуў пальцы і далоні ў шчыліны паміж бярвенняў.
— Забівай, не пайду ў агонь!
— Які агонь? Ба-андыт! А ты што стаіш, пазіраеш?
— Хопіць у дурня гуляць, дзед,— лянівы голас другога паліцая,— праверацъ, і ўсё.
— Сам ідзі ў агонь!
Удары прыкладам па бервяне і па жывым адначасова. Крык амаль дзіцячы... Напэўна, я заварушыўся на сваіх жэрдках, бо пануры паліцай адразу ж здзівіўся:
— Эгэ, яшчэ адзін! Ану злазь, уніз скачы!
Паставіў на мяне вінтоўку. Я заварушыўся, прыўзняў зад, цела маё паказала, што я нічога, што я падпарадкоўваюся, а сам я гляджу на гранату, на белы шнурок у яе адтуліне. Пачуў слабае, зазыўнае супраціўленне смерці на схаваным у гранаце канцы напятага шнура. Зараз я бясконцы — без выдыху — удых. Балюча распірае грудзі, а ўдых усё не канчаецца, я ўсё расту, раблюся вялізным і тонкім, бязважкім, як шар... Раптам здарылася нешта ўнізе: двое — дзядзька, а за ім вясёлы паліцэйскі — вылецелі за дзверы.
— Ну, доўга я буду? — пытае другі паліцай. Я ўзняўся, устаў на калені, трымаю руку з гранатай на жэрдках, сунуся да сцяны і ўсім сваім абліччам паказваю, што буду спускацца. За сцяной зноў глухі выбух.
— Гранату ў склеп кінулі,—паведаміў я паліцаю.
— Доўга буду чакаць?
Я ўжо не той, хто хвіліну назад гатовы быў узарвацца на ўласнай гранаце. Нешта змянілася, і з'явіўся ў свеце хітраваты, са згоднай і бязглуздай усмешкай... Ён паўзе, трымае і хавае гранату, а я назіраю і за ім і за паліцаем і чакаю, што ж зраблю я... Той я, што чакае, назірае, надзіва спакойны. Нібы і не са мной усё гэта.
— Скачы сюды, ну!— Паліцай адчуў нешта нядобрае, голас яго ўстрывожана рвануўся. Я паслухмяна прыўзняўся, пакорліва павярнуўся спіной да яго вінтоўкі і, не гледзячы, як з самога сябе, пацягнуў шнурок. «У нябожчыка зубы не баляць!» Нехта другі і, здалося, уголас

палічыў патрэбныя секунды фразай майго сябра Федзькі, і ён жа, гэты хітраваты, злы, лоўкі, кінуўся за сцяну, як за борт, пакінуўшы ў хляве гранату, і яна падае на паліцая...

Балюча стукнуўся аб дол, аб выбух, аб цемру. Сцяна хлява дыхнула на мяне дымным смуродам — у заплюшчаныя ад болю вочы, у нос. Ускочыў з вывіхнутым ці зламаным плячом, каб бегчы абы-куды, толькі далей ад таго, што я зрабіў.

— Хальт! Цурук!

Боль у плячы адпусціла, не засцілае вачэй. Немец стаіць каля склепа, наставіў на мяне аўтамат. Я іду да яго, нават спяшаю, абы далей быць ад хлява. Тут яшчэ два немцы каля кулямёта, пастаўленага на высокія ногі-распоркі. А яшчэ двое стаяць над нейкай старой. Яна ляжыць тварам у зямлю, чакае худымі вострымі лапаткамі стрэлу, а немцы стаяць над ёю, закурваюць. Смешна ім, што яны ўсяго толькі кураць, усміхаюцца, а чалавек ужо паміраць прыгатаваўся!

— Нахаўз, матка,— кранае яе аўтаматам немец у тоўстых акулярах.

Я з палёгкай заўважаю, што выбух мой нікога не ўстрывожыў. Зараз яшчэ адзін немец кіне гранату ў склеп. Шпурнуў і прыпаў да пясчанай страхі-накату. «Мой» немец апусціў аўтамат, дачакаўся новага выбуху і ўжо тады накіраваўся туды, дзе ляжыць старая. Паказаў, каб і я ішоў да таго месца.

І адразу не стала тут партызана, што кінуў гранату, забіў паліцэйскага,— да немцаў ідзе даўно не голены вясковы хлопец у брудных ботах і ў шэрай навыпуск кашулі. Вось толькі штаны з італьянскага, так, так, з нейкага жаўтлявага, не нямецкага сукна, проста з коўдры: разведчыкі, вядома, абдурылі мяне, штаны з коўдры, і нічога няма ў іх нямецкага, салдацкага!

— Мутэр? — немец паказвае на старую. Худы вясковы хлопец на ўвесь рот бязвольна ўсміхаецца (упершыню я рады гэтай сваёй бязглуздай усмешцы) і кранае старую за плячо.

— Хадземце, не бойцеся.

Старая хутка ўсхапілася на калені, глядзіць невідушча, губы яе хутка-хутка варушацца.

— Вэк, нахаўз!— немец у акулярах паказвае на вёску. Я памагаю жанчыне ўстаць, і мы спяшаем пайсці, ідзём з ёю да гародаў.

Першы ланцуг карнікаў ужо наперадзе нас, рух яго замарудзіўся каля хлявоў. Другі ланцуг, радзейшы, даганяе. З гэтага да нас кіруецца немец з паліцаем. Паліцай, напэўна, гарадскі, апрануты ў чорны мундзір з шэрымі абшлагамі і такім самым каўняром. Абодва, і

немец і паліцай, маладыя і вельмі падобныя, хаця нямецкая галава накрыта стальным каўпаком каскі, а паліцэйская — чорнай пілоткай. Яны падштурхоўваюць мяне і старую і, перабіваючы адзін аднаго, тлумачаць, хто мы, чаму нас трэба гнаць.

— Шнэль, шнэль, рус!

— Давай, давай! Сталінскія бандыты!

Малады немец ідзе так, каб паліцай таксама быў у яго перад вачамі.

— Швайн!..

— Бандыты!..

Гэта не проста лаянка. У гэтых звычных мянушках усе іх перакананні, іх тлумачэнне таго, што адбываецца і ў чым яны ўдзельнічаюць. Зброя скарастрэльная, ідэі кароценькія — а дно даганяе другое!..

— Швайн... шнэль... сталінскія... рус... бандыты, шнэль... давай... шнэль! Шнэль! Давай! Давай!..

Дзіўна, што ўвесь час, пакуль мяне гналі, пакуль я ішоў да вёскі, я помніў хлеў і флегматычнага паліцая, на якога скінуў зверху гранату. Спачатку вісела нада мной боязь, што, яны выявяць гэта. Потым на змену другое пачуццё ўсплыло, мне ўжо знаёмае. Мы аднойчы абстралялі з рэдкага сасонніку каля самага горада нямецкіх веласіпедыстаў. Яшчэ сонечна круцілася кола над целам забітага мною салдата, а мы ўжо ўскочылі на ногі, каб бегчы. Нечакана з'явіліся немцы на машынах. Нас глушылі, даганялі блізкія разрыўныя кулі, немцы ўжо акружалі нас, а пад нагамі сухі, сыпкі, як мука, пясок: не бяжыш, а абяссілена буксуеш на месцы! І, галоўнае, зрабілася раптам усё роўна, з'явілася тупая абыякавасць да самога сябе. Тое, што я нядаўна забіў, адыгрывала ў гэтым нейкую ролю, спрашчала ўсё, і блізкую смерць маю таксама.

Першы ланцуг карнікаў ужо на гародах. Раптам заспяшаліся яны, закрычалі. Нямецкія каманды, паліцэйскія вокрыкі, сабачае выццё, жаночыя і дзіцячыя крыкі і плач, як полымя, ускінуліся над вёскай. Карнікі зазіраюць у кожныя дзверы, у кожную яму, шчыліну, раскідаюць жытнія бабкі, якімі застаўлены гароды. І тут я зноў убачыў жанчыну ў ружовай кофце. Яна ўстала на калені каля плота, сама паказала сябе, калі немец падышоў да лазні і пачаў шнырыць ствалом вінтоўкі пад развешаным бульбоўнікам. Немец убачыў жанчыну, што ўстала з зямлі, і накіраваўся да яе. Але другі карнік (гэты не ў касцы і не ў пілотцы, на галаве ў яго зялёная фуражка з вельмі доўгім брылём) упэўнена падышоў да лазні і скінуў на зямлю жэрдку з бульбоўнікам. Дзеці, двое старэйшых, стаяць на каленях,

прыціснуліся тварамі да сцяны і закрылі вочы рукамі, а хлопчык гадоў трох здзіўлена і непаразумела, як пасля сну, глядзіць на чалавека ў дзіўнай фуражцы.

Жанчына закрычала і папаўзла, а потым пабегла да лазні.

— Швайн! — штурхнуў мяне аўтаматам немец.

— Бандыты! — спахапіўся, растлумачыў (сабе і мне) паліцай і таксама мяне штурхнуў.

Крык, плач і выццё выбухнулі ў нейкі міг, пакаціліся праз вёску, як пажар, і ўжо не спыняліся ўвесь дзень, да самага да таго апошняга імгнення...

Нас выпіхнулі на вясковую вуліцу — мяне са старой і жанчыну ў ружовай кофце, у якой не хапала рук, каб сабраць, трымаць каля сябе малых. Таксама, як у нейкі міг выбухнулі і ўжо не спыняліся плач і крык, так з гэтага моманту пачаўся той шалёны гон, бег. Нас выгналі на вуліцу, дзе ўжо мітусіліся людзі, і ўсё новых і новых жанчын з дзецьмі, мужчын выдзіралі з хат, з двароў, выпіхвалі з брамак, выкідвалі на вуліцу і гналі, гналі наперад, некуды ў канец вёскі. З крыкам, хрыпам, ударамі прыкладаў, палак, з вышчэрваннем і кіданнем аўчарак некуды прапіхвалі разбухлы натоўп. Спачатку працэсія сунулася марудна, толькі ўнутры яе быў бесперапынны, як крык і плач, рух, мітусня, спалоханае шараханне ад сабак, якіх карнікі разпораз кідалі з павадкамі ў натоўп, *кусалі* яго. Але ўсё прарэзлівей каманды, вокрыкі, удары, кіданне, выццё і чалавечы плач, і ўсё хутчэй коціцца разбухлы натоўп да нечага апошняга, што чакае ў канцы вуліцы. І чым больш хуткі, шалёны бег, тым больш лютым і робяцца карнікі, тым часцей штурхаюць, б'юць, равуць, гыркаюць.

І ўсё больш пакрыўджанымі становяцца чырвоныя спацелыя морды катаў. Нават пакута на іх фізіяноміях, мука, крыўда. Мы ж такія недысцыплінаваныя. Ніяк не хочам зразумець, чаго яны ад нас дабіваюцца, такія мы крыклівыя, супраціўляемся, не жадаем верыць у аўсвайсы, у праверку дакументаў, у звычайнасць і неабходнасць таго, што адбываецца.

Асабліва да дзяцей цягнуцца карнікі з палкамі і аўчаркамі. А калі хлопчык гадоў дзесяці з-пад рук маці кінуўся ў жыта, немец аж застагнаў ад крыўды і пусціў аўчарку. Жанчына кінулася за імі, а на яе наскочыў другі. О, якім гняўлівым ён быў, як пакрыўдзіўся за непарадак, у якой пакуце скрывіўся яго твар!

Я яшчэ раз убачыў белага старога, якога заўважыў раней з хлява. Ен паспеў ужо прайсці ўсю вёску і зараз стаяў, нібы чакаў нас, каля нечага чорнага, што вісела на сцяне вялікага калгаснага свірна. Каля гэтай вялікай, чорнай, не тутэйшай, не вясковай анучы — ней-

кага злавеснага знаку для карнікаў — сабралі людзей, якіх прыгналі раней. (Толькі потым, калі ўспамінаў усё, я зразумеў, чаму так стаяў каля чорнага палотнішча, так трымаў галаву белы стары,— ён быў сляпы.)

З боку хлява тоўпяцца немцы ў афіцэрскіх фуражках, стаяць машыны, матацыклы. І два станковыя кулямёты, нацэленыя на свіран.

Каля расчыненых варот нас чакае калідор з аўчарак і карнікаў. Спакойна, дзелавіта стаяць дзве шарэнгі людзей з аўчаркамі, нібы тое, што яны робяць,— самы просты, зразумелы ў жыцці занятак. Усё гэта (таксама, як і чырвоную супрацьпажарную дошку на сцяне свірна) я разгледзеў потым, праз шмат дзён, калі зноў і зноў перабіраў усё ў запалёнай памяці.

А ў той момант было толькі адчуванне, што нас, мяне спіхваюць са смяротнай кручы і я чапляюся рукамі, нагамі, жыватом, не даюся і не жадаю верыць, што гэта канец, але ў той жа час да жаху ясна ўсведамляю, што гэта здарыцца. Мог, мог жа я вось у гэты самы час быць зусім у іншым месцы, не тут! Але няўжо ёсць яшчэ нешта іншае на зямлі, калі тут вось гэта?..

Жывая, звілістая кішка з карнікаў і аўчарак стала заглытваць натоўп і прапіхваць да чорнай адтуліны расчыненых варот порцыямі па пяць, па дзесяць чалавек.

Нехта з карнікаў, якія штурхаюць, б'юць нас у спіну, па локцях, па галовах, выкрыквае:

— Падрыхтуйце дакументы, пашпарты, метрыкі, школьный даведкі, падрыхтуйце дакументы!..

Але ніхто ніякіх дакументаў не глядзіць, не пытае, напэўна, план, сцэнарый жудаснага спектакля зменены на хаду чыімсьці распараджэннем і той, што выкрыквае, выконвае ўжо неабавязковую, лішнюю ролю.

— Падрыхтуйце даведкі!..

Рухавая кішка з эсэсаўцаў і сабак то пашыраецца, то сціскае нас, захоплівае ўсё новыя і новыя партыі людзей, адрывае іх ад акружанага, здушанага з усіх бакоў натоўпу, прапіхвае да свірна, да расчыненых варот. Твары ў тых, хто нас штурхае, шпурляе, б'е, кусае, раз'ятраныя, злосна сляпыя і абавязкова пакрыўджаныя. Мы гэтак дрэнна, гэтак тупа паводзім сябе, не жадаем зразумець, чаго ад нас хочуць, патрабуюць, мы аглушаем іх такім жаночым крыкам, такім дзіцячым плачам і выццём, гэтак нялёгка з намі, а трэба ўсяго толькі зайсці ў свіран і трэба падрыхтаваць пашпарты і метрыкі!..

Двое карнікаў занадта адпусцілі сабачыя павадкі на высокага маладога мужчыну, які вельмі ўпінаецца. Аўчаркі спачатку рвалі яго, але, дацягнуўшыся, нечакана ўчапіліся ў глотку адна адной. Мужчыну ўжо прыстрэлілі і кінулі да сцяны свірна і яшчэ шчыльней сціснулі натоўп, але эсэсаўскую кішку ў гэтым месцы скруціла, карнікам усё не ўдаецца разарваць сабак. Яны замкнулі клыкі на глотцы адна адной і соладка замерлі, раскірэчыўшы дужыя ногі. Іх штурхаюць, б'юць ботамі, валакуць. А другія карнікі валакуць, шпурляюць да варот нас...

Непрыгожы чалавек, калі яго забіваюць! Гэта заўсёды прачытваецца на пакрыўджаных тварах катаў. О, як я помню і гэтыя фізіяноміі і помслівае пачуццё таго, каго забіваюць: вось вам, вось жа вам? Я выкручваюся, кусаюся, вішчу, я гатоў тхарыны смурод пусціць у гэтыя морды.

Уразіла мяне аднойчы фатаграфія ў Бялградскім партызанскім музеі. Напэўна, і зараз яна там. Да яе здалёку пачынаеш ісці, абы зірнуў — як на святло. Дзіўная прыгажосць чалавечай усмешкі! Але падыходзіш і раптам бачыш, што на шыі ў шчаслівага юнака пятля! А ззаду, за спіной яго, стаіць фашыст, падрыхтаваўся выбіць з-пад ног асуджанага апору. Каму ён усміхаецца, гэты юнак з белым адкладным каўняром вакол чыстай тонкай шыі, з такім адкрытым тварам студэнта? Каму такая усмешка? На злосць катам?! Але ні ценю выкліку, пагарды, ніякага напружання! Нібы нявеста перад вачамі ў яго, а не яго забойцы. Не было б за спіной у юнака той дзелавітай фігуры ў мундзіры, можна было б надумаць, што проста на самадзейнай сцэне забаўляюцца студэнты, паказваюць пакаранне смерцю па-маладому неразумна і весела, як нешта немагчымае. І «асуджаны на смерць» бачыць вакол сябе ўсмешлівыя твары сяброў. А не морды забойцаў...

Каму ж гэта чалавечая усмешка? Апошнім людзям, якіх ён бачыць? Бо другіх ужо не будзе, лепшых, жаданых. Гэта ўсё-ткі апошнія. Не, не!.. Я не мог з гэтым згадзіцца. І не мог адысці ад вясёлага партызана. І нарэшце зразумеў. Чалавек заўважыў вока фотаапарата і скрозь яго зірнуў за спіны забойцаў — на сяброў, магчыма, на нявесту. Ён бачыць людзей, якіх пакідае жыць замест сябе! Каты самі далі яму гэту магчымасць...

Мы ж бачылі толькі катаў, толькі іх, хто хацеў нас загнаць у свіран, каб зручней было ператварыць нас у трупы, спакойныя, дысцыплінаваныя. І я кідаўся разам з усімі паўз сцяну з мордаў аўчарак і катаў, злы, бездапаможны.

Аднойчы, калі ўжо студэнтам быў, убачыў у кнізе групу людзей, звязаных, аблытаных змеямі — Лаакаон. (Памяць мая ўсё ўцякае ад свірна, нават памяць доўга не можа там прабыць!..) Тоўстыя скруткі змей на чалавечых руках, нагах, напружаных у халодным жаху, адкінутыя твары, галовы... Стол, за якім я сядзеў, пахіліўся, вокны перакасіліся, я ледзьве дабег да памыйнага вядра. Аднакурснікам маім смешна было, што ў Гайшуна такая рэакцыя на мастацтва. А я проста ўбачыў тое, што ўжо бачыў аднойчы, але толькі не на рэпрадукцыі. Было гэта ў самым пачатку маёй партызаншчыны. Немцы і ўласаўцы злавілі нашага разведчыка, а мы потым хадзілі забіраць кінутае на могілках цела. Партызан доўга адстрэльваўся ад немцаў з-за камянёў і загародак, але яго ўсё-ткі схапілі жывога. Рука, шыя чалавека былі абматаны сінімі жахлівымі скруткамі з яго ж вантробаў. І на мёртвым відаць было, як чалавек сам ірваў іх ад сляпой жудасці і болю...

Натоўп, сціснуты, звязаны, абматаны шарэнгамі-змеямі салдатаў з аўчаркамі, звіваўся ў жаху, адчаі, гневе, а воддаль застылі непраўдападобна спакойныя фігуры афіцэраў у высокіх фуражках. Я іх заўважыў, а потым убачыў зноў ужо з акенца свірна. У гэтага немагчыма халоднага, пільнага спакою быў свой цэнтр, і гэта быў *ён*, мой самы галоўны вораг. Але яго я разгледзеў, вылучыў пазней.

Калі людзей усё-ткі пазапіхвалі, пазакідвалі ў свіран і нас глынула злавесная цемра, я апынуўся каля самых дзвярэй, іх зачынілі і зараз забівалі глухімі, як на могілках, ударамі. І я зноў з упартасцю вар'ята стаў шукаць, у чым яшчэ можа быць выратаванне, апошні шанец. Гэта было ва мне звыклае, партызанскае, Але я быў часткай і таго, што крычала, ірвалася, кідалася пад высокай страхой свірна, скрэсленай, парэзанай вузкімі палосамі сонечнага святла. (Значыць, у той дзень і нават у тыя гадзіны, хвіліны ярка і шырока свяціла сонца!..)

Сонечныя палосы, слупы святла, якія падаюць зверху, дымяцца пылам. І ўжо дзіцячыя крыкі па ўсім свірне:

— Мамачка, дым.

— Ой, запалілі!

— Мамка, гэта будзе балюча, мамка, гэта будзе балюча?..

У гэтым жахлівым натоўпе мне ўжо бачацца ўмольныя вочы, тварыкі маіх сястрычак-блізнят. Усе твары, усе вочы дзіцячыя тут аднолькавыя. І я ўжо шукаю і баюся пазнаць маці (мне пачынае здавацца, што гэта адбываецца ў тым хляве, дзе іх палілі). Яна ўбачыць, што і я тут, што сын яе таксама тут...

Святла болей каля дзвярэй — з дзвюх вузкіх, высока прарэзаных дзірак-аконцаў. Яны прыцягваюць да сябе, тут асабліва цесна. Нейкі мужчына не вытрымаў, падцягнуўся на руках, зірнуў. І адразу рэзка адкінула яго галаву — чалавек упаў на нас. (Крык стаіць такі, што аўтаматнай чаргі мы не пачулі.) Сонечныя палосы на тварах, на плячах людзей адразу афарбаваліся крывёю. Ліпкім і цёплым пырснула і мне на лоб. Але нельга руку падняць, каб выцерці, так сціснуты мы.

І тут мы ўбачылі, як мокра пачарнелі пазы паміж бёрнаў і дошкі дзвярэй, рэзка запахла бензінам.

Шматрукі, шматгаловы, шматгалосы Лаакаон з вялізнымі жаночымі, дзіцячымі вачамі варочаўся, ірваўся ў паўцемры, і часткай гэтага быў я.

А недзе ёсць поле, цішыня са строкатам конікаў, пустая палявая дарога, чалавек, што спакойна ідзе некуды...

Раптам вузкае акенца над намі засланілася знадворку. Нас разглядваюць нечыя вочы з-пад доўгага казырка. Нібы каго шукаюць. Стала цішэй. Толькі дзіцячы плач застаўся, як раўчукі, калі адхлыне прыбой.

— Без дзяцей — выходзь,— загучаў голас з акцэнтам.— Можна. Хто без дзяцей. Сюды вось, у акно. Дзяцей трэба пакінуць...

Стала зусім ціха, але ў гэтай цішыні зрушыўся з месца свет, як, напэўна, непрыкметна зрушвалася, нахілялася вось планеты перад абледзяненнем. Жанчыны першыя зразумелі сэнс сказанага. Такога чалавечага стогну я не чуў за ўвесь той жудасны дзень... Не, такой цішыні. Людзі замоўклі, быццам усё да канца зразумеўшы. Да гэтага моманту іх яшчэ нешта звязвала: людзей, сціснутых сценамі будыніны, і тых, што стаялі знадворку. А цяпер тыя, што знадворку, не ўспрымаліся ўжо як чалавечыя істоты. Стала ціха, ціха. А ў цішыні той, вось ужо чвэрць стагоддзя, не заціхае раптоўны голас жанчыны:

— Сынок, нашто ж ты боцікі рызінавыя надзеў? Твае ж ножкі доўга гарэць будуць. У рызіне.

Нейкі агульны рух, страшны, маўклівы: людзі скідаюць з сябе, зрываюць адзенне — быццам ужо тлее, пячэцца.

А нехта падцягнуўся ўжо да вызваленага акенца, зірнуў. Яго падсаджваюць, яму памагаюць. Чалавек адхіляе твар, галаву ад святла, як ад нясцерпнай гарачыні,— чакае аўтаматнай чаргі. Не вытрымаў, задрыгаў нагамі, споўз уніз. Тады я паказаў, што хачу падцягнуцца, і мяне адразу ўзнялі нечыя рукі, плечы. Перад хлявом наўкола салдаты ў насунутых на вочы касках, з аўтаматамі напагатове. Ужо не твар мой, а калені, ногі на ўзроўні акенца. Я прасунуў

у дзірку адну нагу, асядлаў сцяну, сагнуў галаву, працІснуў плячо. Мяне схапілі і адкінулі ад хлява гэтак жа злосна і рэзка, як перад гэтым шпурлялі ў дзверы. Піхнулі яшчэ і яшчэ раз, і я апынуўся каля самых машын.

І тут я зблізку ўбачыў яго, галоўнага свайго ворага. Лысы, паголены да бляску (ён адзін сярод афіцэраў з непакрытай галавой), у залатых акулярах, назірае за ўсім нібы збоку, ён падобны на ўрача ці чыноўніка, апранутага ў ваеннае.

Магчыма, я таму адразу стаў глядзець на яго, што на яго плячы круціцца доўгі, як у пацука, і тоўсты хвост, грымаснічае невялікая малпа з круглымі белымі плямамі вакол вачэй. Ён яе ласкава дастае, пагладжвае рукой. Вочы нашы сустрэліся: мае, яго, малпы. Ён разглядвае мяне цікаўна (так мне здалося), у малпы выгляд быццам засмучоны.

Каля мяне аказаўся той самы малады паліцай, які гнаў мяне да вёскі. Але я пазнаў яго не адразу, такі ў яго сцёрты, бледны, не ранейшы твар. Такое, напэўна, упершыню бачыць, удзельнічае ў такім.

А ў дзіркі акенцаў ужо працІскаюцца: у адным мужчына засеў, завіс, дрыгае нагой, не можа прасунуць плячо і галаву; у другой дзірцы то з'яўляецца, то знікае сцяты ад жудасці жаночы твар. Потым дзіцячая галоўка з'явілася і зноў скажоны пакутай твар маці. Ён страшэнна, нема крычыць. Але вось у акенцы дзяўчына, амаль дзяўчынка, тоненькія яе рукі, ногі разам з галавой прасунуліся на вуліцу, аголена і бездапаможна як бы крыкнулі. Яна звалілася на салому. Але адразу ўскочыла, каб узяць дзіця, якое прапіхваюць, падаюць ёй адразу чатыры ці больш рукі. І адначасова, нібы адбылося нешта невыноснае для іх усіх, уздрыгнулі афіцэрскія фуражкі, абурана калыхнулася ўся шарэнга салдат і аўчарак. Двое ці трое з аўтаматамі кінуліся да дзяўчынкі і сталі адрываць яе ад дзіцяці і дзіця ад яе. Свіран жудасна, да самага неба, крычыць. Толькі зараз мяне працялі халодныя дрыжыкі. Гэтак жа дрыжыць і малады паліцай, які мяне гнаў да вёскі. Але там, дзе стаіць мой самы галоўны вораг, зноў нерухомасць, а побач — шалёныя кіданні белавокай маленькай малпы, што пераскаквае з пляча на плячо, зіркае то з-за фуражкі, то з-за паголенай галавы.

Дзяўчынку і дзіця разарвалі на два целы, і меншае, ужо зусім раздзетае, голенькае, сталі запіхваць у акно. Дзяўчынку шпурнулі да машын, яна дабегла да калодзежа, дзе вартуюць мяне. Ніхто ніколі не бачыў такіх бяздонных жаночых вачэй, як у гэтай дзяўчынкі, калі яна бегла да нас, нібы за дапамогай. Дабегла, упала тварам на зямлю і не стала паднімацца.

А той, з малпай, цяпер дзяўчынку, як нядаўна мяне, правёў цікаўным позіркам, здаецца, яму ўсё было зразумела. І тым, што навокал яго, было ўсё зразумела. Непаразумелы чалавечы выраз быў на бела-чорнай валасатай мордачцы малпы з вырачанымі сумнымі вачамі.

Тых, хто выкідваўся з аконцаў, гналі да машын, да калодзежа, нас станавілася ўсё больш, і чым менш людзей заставалася ў свірне, тым больш нясцерпным, гучным быў іхні крык, выццё.

Валіўся хлопчык, устаў, спалоханы, да яго рванулся людзі ў касках, схапілі. Распята трымаюць за абедзве рукі і глядзяць на лысага афіцэра з малпай. Ён памарудзіў, але махнуў у бок калодзежа: дазволіў лічыць не дзіцем. Ужо старая праціскваецца ў дзірку, доўга, нязграбна, жах і непаразуменне на чорным ад маршчын твары...

Нешта адбываецца, зразумелае людзям у фуражках, людзям у касках і асабліва брытагаловаму. Ён спакойна, дапытліва глядзіць на тое, што адбываецца, але сам больш заняты малпай, чакае, калі з чужога пляча вернецца да яго, пагладжвае яе, торгае за хвост.

Зноў выкінулі ў дзірку хлопчыка. На гэты раз брытагаловы зморшчыўся, як ад непрыемнасці, зробленай асабіста яму. І адразу абурана завылі людзі з аўчаркамі, да іх падбег афіцэр. Хлопчык вырываўся з салдацкіх рук, якія лавілі яго і не неслі, а перакідвалі назад да акенца-дзіркі. Жанчына, напэўна, яго маці, спяшае вылезці сюды, яна ціснецца ў дзірку, а сама глядзіць на хлопчыка: дзе ён, што з ім? Але яго ўжо прыцягнулі пад другое акенца і пхнуць назад, у свіран. Жанчына хоча таксама назад у свіран вярнуцца, але яе пхнуць адтуль рукі, думаючы, што памагаюць ёй. Упала на дол, а хлопчык ужо знік у чорнай дзірцы. Жанчына ўскочыла на ногі, падбегла да яе, цёмная, вялізная ад жаху і пакуты, яе схапілі і павалаклі, стрэлілі... І шпурнулі пад сцяну на салому.

Брытагаловы з грымасай незадаволення і гідлівасці рушыў да адкрытай легкавой машыны. Зараз я бачыў яго старэчую сутулую спіну, па якой кідаўся, матляўся, як маятнік, тоўсты доўгі хвост...

Гэта быў знак — канчаць. Маладзенькі афіцэр падбег да свірна, немцы, што ляжалі за кулямётамі, падрыхтаваліся, шарэнга карнікаў адступіла ад сцен свірна. Выбухнула ад саломы па сцяне — як крыкнула! — полымя. Яно ўдарыла па вачах, як тады на «востраве». Але я ўсё глядзеў, як з акенцаў выкідваюць дзяцей і яны падаюць проста ў агонь...

Іосіф Іосіфавіч Камінскі (в. Хатынь Лагойскага раёна Мінскай вобласці):

«І мяне павялі ў той хлеў... Дачка, і сын, і жонка — ужо там. І людзей столькі. Я кажу дачцэ: «Чаму вы не адзеліся?» — «Дык сарвалі з нас адзежу,— кажа дачка.— З мяне і даху з плеч сарвалі, раздзелі нас...» Ну, прыгоняць у хлеў і зачыняць, прыгоняць і зачыняць. Столькі людзей нагналі, што і не прадыхнуць ужо, руку не падымеш. Людзі крычаць, дзеці гэтыя; ведама, столькі людзей і строях гэтакі. Сена там было, салома, кармілі яшчэ, трымалі кароў. Зверху і падпалілі. Падпалілі зверху, гарыць страха, агонь на людзей сыплецца, сена, салома загарэліся, душацца гэтыя людзі, так сціснулі, што і дыхаць ужо няма як. Няма як дыхнуць. Я сыну кажу: «Упірайся ў сцяну рукамі і нагамі, упірайся...» А тут дзверы расчыніліся. Расчыніліся, а людзі не выходзяць. Што такое? Аж там страляюць, страляюць там, кажуць. Але крык такі, што стрэлу таго, што стуку таго і не чуваць. Ведама ж, гараць людзі, агонь на галовы, ды дзеці — такі крык, што... Я сыну кажу... «Праз галовы, праз галовы трэба!» Падсадзіў яго. А сам па нізе, паўз ногі. А на, мяне бітыя і наваліліся. Наваліліся на мяне бітыя тыя, і прадыхнуць нельга. Але паварушыў плячыма — тады я здаравейшы яшчэ быў,— стаў паўзці. Толькі да парога дапоўз, а страха і абвалілася, агонь на ўсіх... А сын выскачыў таксама, толькі голаў яму трохі абсмаліла, валасы абгарэлі. Адбег метраў пяць — яго і палажылі. На ім людзі пабітыя — з кулямёта ўсіх...

«...Уставай, кажу, яны паехалі, паехалі ўжо!» Стаў яго выцягваць, аж з яго і кішкі ўжо... Спытаў яшчэ толькі, ці мама жывая... Не дай бог нікому, хто на зямлі жыве, каб не бачылі і не чулі гора такога...»

Аўдоцця Іванаўна Грыцэвіч (в. Капачы Салігорскага раёна Мінскай вобласці):

«Схавалася на гарышчы за лежаком, пад кучай сухога лыку. А лесвіца скрып-скрып — паднімаецца нехта. Чую, ён, ужо тут, побач, дыхацельны нехта. Шагі —ідзе да мяне. Адкрыла вочы, а ён на мяне глядзіць, глядзім адзін на аднаго. А там ужо другі ўзлазіць. Дык ён узяў вязку лыку і паклаў мне на твар, закрыў...»

Марыя Фёдараўна Кот (в. Вялікія Прусы Капыльскага раёна Мінскай вобласці):

«Забілі нас, а ўсё чую, як за печкай дабіваюць суседзяў. Мы, як упалі, дык і раскаціліся кожны сваёй сям'ёй. Бачу, як жанчына цалуе руку і не дае адсунуць краваць — там дзеці яе, а ён б'е яе наганам па галаве. Тоўкуць краваццямі тых дзяцей, а яны пішчаць, госпадзі! А другі ўбачыў, што я гляджу, падбег і трах, трах, трах, я як цяпер бачу сіні наган, сіні-сіні, і агнём мяне — па твары, па твары. Адцягнуў

мяне за нагу ад маіх дзяцей. А я ўсё жывая,.. Чую — зноў ходзяць. Думаю, зноў немцы. А гэта сын, мой, Жора, у крыві ўвесь, нічога не бачыць, ідзе да дзвярэй. «Сынок!» А ён: «Я думаў, мама, што вас ужо няма, няхай і мяне заб'юць».— «Лажыся, кажу, сынок, на тое самае месца, можа, яно шчаслівае!»

Не ведаю, ці пачулі там, ці што, але забягае адзін. «Уставай!» Пачакаў, пастаяў. Потым гранату кінуў — пад печ. А ўжо дым, ужо глінабітку паляць, аблілі нечым. Столь над намі гарыць, агонь трашчыць. Не забілі яны нас, дык яшчэ горш — жывымі згарым. А дзяўчатак забілі, дык яшчэ і спаляць. Ускочыла я, кравацць ля акна стаяла, я раму выламала, заву Жору: «Памажы ж мне выцягнуць іх! Дзяўчатак нашых». Усцягнула меншанькую — ёй куля во сюды, проста ў пераноссе папала, — на кравацць яе, на падаконнік і неяк на двор. Потым старшанькую, ёй ужо шаснаццаць было. Падняла — дык яно такое маладое, мяккае!..»

Якаў Сяргеевіч Стрынатка (в. Шалаёўка Кіраўскага раёна Магілёўскай вобласці):

«У сорак другім, летам гэта было, партызанаў тут не вельмі яшчэ чуваць было. У Борках паліцыя была. А тут немцы раптам акружылі Боркі. Каго на полі ці ў кустах сустрэнуць, не забіваюць, а гоняць перад сабой — у вёску. А я якраз ехаў у Боркі, ячменю абяцалі прадаць. Чэрці мяне пагналі якраз пад гэта! Хацеў назад каня завярнуць — не дазволілі. Не білі, што праўда, то праўда, толькі паказалі, каб ехаў у Боркі. Я пагнаў каня, каб скарэй ад іх, заехаў у двор, там сястра ў мяне была. Яны таксама бачаць, што немцы з усіх бакоў, а чаму, што здарылася, не ведаюць. Дзед хлопцаў боркаўскіх лае за тое, што ноччу да дзевак бегаюць у суседнія вёскі: немцы, можа, падумалі, што да партызанаў! Мы з пляменнікам з хаты выйшлі, дровы сталі пілаваць: не так страшна, калі што-небудзь робіш. Сястра не вытрымала, хацела да суседкі забегчы, а немцы ўжо не пускаюць: «Нахаўз, матка!» Нікога на вуліцы не чапалі, не забівалі, што праўда, то праўда. Толькі — «нахаўз», дамоў каб ішлі. Пляменніцу з сяброўкай, каторыя па вуліцы пайшлі, загналі ў чужую хату. Стаім каля вокан, глядзім, як немцы па ўсёй вёсцы і па агародах. А Боркі вялікія, некалькі пасёлкаў... Пляменнік гаворыць маці: «Ану іх, давай нам снедаць!» — «Паедуць, тады і сядзеце, і выпіць ёсць»,— кажа маці. А тут і застукала ў дварэ. Зайшоў з аўтаматам, адразу адштурхнуў сястру маю ад парога і адразу перасек яе. А я як адскочу ад стала, калі пачуў іх у дварэ, як сеў на кравацць, так і сяджу — толькі цёмна-цёмна ў вачах... Пляменнік з-за стала падняўся — немец і яго! Паспеў я яшчэ ўбачыць, як з другой

камнаты старога піхалі. Тут ужо і па мне разанулі — я адкінуўся на кравать. Калі адкрыў вочы зноў — дзед ужо мёртвы ляжыць каля парога, і нешта чаўкае — гэта свінні зайшлі і кроў гаспадароў хлабышчуць...»

Ганна Мікітаўна Сініца (в. Боркі Кіраўскага раёна Магілёўскай вобласці):

«Зайшлі ў хату і, не гаворачы ні слова, стрэлілі ў маму. Перад гэтым мы чулі: «Пак-пак-пак!» — стралялі ў суседзяў. Мама сказала: «Курэй ловяць». Нават не падумалі, а на вуліцу баяліся выйсці. Хто выйдзе, яны прасілі: «Нахаўз, матка». Як стрэлілі ў маму, яна яшчэ змагла ў нашу комнату забегчы: «Дзеткі!» Я адразу на печ узляцела, і сестры за мной. Я ля сценкі ляжала, таму і асталася. Адзін на кравать стаў, каб вышэй, і страляў з вінтоўкі. Раз! Зарадзіць і зноў — бах! Сястрычкі і суседка з краю і на мне ляжалі: «Ой!», «Мамачка!» — а кроў на мяне. Потым я чула, як немцы гаварылі, смяяліся. Патэфон быў, дык яны завялі, нашы пласцінкі слухаюць. «Полюшко-поле»... Пайгралі і пайшлі. Я спаўзла з печы, а мел красны, і мама на падлозе, а ў акне гарыць школа, і мы гарым... У той школе яны паліцаяў спалілі. Нас дык хоць забілі, а іх жыўём, з сем'ямі. Чаму паліцаяў? А ліха яго ведае, чаму. У нас сяло вялікае, памятнік там бачылі — 1800 чалавек жыло. Калі немцы акружылі Боркі, дык паліцаям сказалі, каб яны сабралі свае сем'і, толькі сваіх узялі каб і прыйшлі, дзе школа. І каб нікога чужога. Мы чулі як сусед прасіў: «Косцік, скажы, што і мы твае!» А яны ідуць міма нас, як на сваё свята, і не глянуць. А іх там накармілі, вінтоўкі забралі і спалілі жыўцом, з усімі. Нас дык хоць пабілі...»

Таццяна Фёдараўна Краўчонак (в. Брыцалавічы Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці):

«Сталі яны нас гнаць. З школы ў хлеў калгасны. Спачатку партыямі гналі, а потым сем'ямі. Мяне апошнюю, я апошняй была. І чацвёра дзетак маіх са мной. Майго старшага дык на самым парозе паклалі. Упала я на ўбітых, і дзеткі са мной. Вось сюды, у шыю мне трапіла. Толькі чула, як немец сеў на мае ногі і страляе з гэтага... аўтамата. Дым такі, чад такі, няможна!.. А калі паднялася, паглядзела на ўсіх, то думаю: «Гэта усе будуць уставаць ці адна я?..»

Юліян Рудовіч (в. Доры Валожынскага раёна Мінскай вобласці):

«Сказалі ўсім ісці ў царкву, памаліцца богу, і нас адпусцяць дамоў. У царкве немец падышоў да мяне: «Аддай кіндэр матцы, а сам — вэк». Узяў за каўнер і выкінуў на двор. І усіх, хто не з дзецьмі,— выходзь! І хто кіне дзіця, у царкве кіне — можа выходзіць. Пушчалі, пушчалі, хто кіне... Але ж не кожная маці так можа здзелаць. Ну,

мая не кінула, не кінула... Не знаю... Але нехта павінен у жывых астацца, калі так, праўда ці не? Калі так, нехта павінен жыць астацца! А мая не захацела, асталася з малым. Немцы царкву падпалілі, мы ўсе, каторыя на двары, чуем, як людзі там лётаюць. З кулямётаў усіх перарэзалі — агонь толькі...»

Надзея Аляксандраўна Няглюй з былой вёскі Лявішчы, жыве ў Краснай Старонцы Слуцкага раёна Мінскай вобласці:

«Некалькі разоў яны прыязджалі, але мы, асабліва каторыя партызанскія сем'і, у лесе хаваліся. Тады яны прыехалі і засталіся. Нікога не трогаюць, нічога, сваё ядзяць, а самы іхні галоўны, начальнік іхні з вучыцелькіным сынам у шахматы гуляе. А на плячы ў яго малпа — у штанах, жывая. Ну і сталі некаторыя дадому з лесу прыходзіць. Не трымаюць і назад адпускаюць, ідзі. А мароз, а адзежа вядома якая да вайны ў людзей была, ну і пацягнуліся дамоў. А яны вечарам палічылі, колькі вакон свеціцца, і — раз! — ужо нікога не выпускаюць з вёскі...»

Яўхіма Баланцэвіч (в. Боркі Маларыцкага раёна Брэсцкай вобласці):

«Ужо ж пайшла мая сястра замужняя і дзяўчынка, і маці адыходзіць, яшчэ дзяўчына была, чатырнаццаць год, зноў браціха з двума хлопчыкамі, аднаму — чатыры, другому — два... Ужо і пагнаў іх, параздзяваў іх. Я гляджу так во, як яны раздзяваюцца. І параздзяваліся і пайшлі туды. Вось так туды, за могілкі. Бо па гэты бок могілак раздзяваў, а той біў людзей, дык не было відно тых рвоў... Бо то могілкі абгароджаны такія былі.

Немцы ў адных сарочках крамных і без шапкі. З пісталетамі. А гарэлку пілі, знаеце, а гарэлку пілі! Па чыкушцы бярэ, з кармана вымае, чыкушку раскалыхае і глытком — адразу... Ен, мусіць, затым, каб смеласць тая была...»

СПРАВАЗДАЧА (7)

Знішчэнне вёскі Боркі з 22.IX да 23.IX 1942.

«22.9.42. Рота атрымала заданне знішчыць вёску Боркі, размешчаную ў 7 км ад Макран[1]

...Аперацыя праходзіла планамерна, за выключэннем зрухаў пэўных яе этапаў у часе. Асноўная іх прычына была наступная: на карце населены пункт Боркі паказаны як кампактна размешчанае сяло. У

---

[1] Маларыцкі раён.

сапраўднасці аказалася, што гэта паселішча расцягваецца на 6-7 кіламетраў у даўжыню і шырыню.

Калі на світанні гэта было мною ўстаноўлена, я расшырыў ачапленне з усходняга боку і арганізаваў ахват сяла ў форме клешчаў пры адначасным павелічэнні дыстанцыі паміж пастамі. У выніку мне ўдалося захапіць і даставіць да месца збору ўсіх жыхароў сяла без выключэння. Спрыяльным аказалася тое, што мэта, для якой зганялася насельніцтва, да апошняга моманту была яму невядома. Каманда магільшчыкаў атрымала рыдлёўкі толькі на месцы. расстрэлу, дзякуючы чаму насельніцтва аставалася ў няведанні таго, што будзе. Непрыкметна ўстаноўленыя лёгкія кулямёты задушылі ў самым пачатку ўзнятую паніку, калі прагучалі першыя стрэлы з месца экзекуцыі, якое ляжала ў 700 метрах ад сяла. Двое мужчын спрабавалі ўцякаць, але праз некалькі крокаў упалі, скошаныя кулямётным агнём. Расстрэл пачаўся ў 9 гадз. 00 мін. і закончыўся ў 18 гадз. 00 мін. Ен праходзіў без ніякіх ускладненняў, падрыхтаваныя мерапрыемствы аказаліся надзвычай мэтазгоднымі.

Прыводжу колькасны вынік расстрэлу. Расстраляны 705 чалавек, з іх мужчын — 203, жанчын — 372, дзяцей — 130.

...Пры правядзенні аперацыі ў Борках выдаткавана: вінтовачных патронаў — 786 шт., патронаў для аўтаматаў — 2496 шт.

Страт у роце не было. Адзін вахмістр з падазрэннем на жаўтуху адпраўлены ў шпіталь у Брэст».

М ю л е р
Падпісана: обер-лейтэнант, выконваючы абавязкі
камандзіра роты.

«Рота атрымала заданне знішчыць размешчаную на паўночны ўсход ад Макран вёску Забалоцце і расстраляць насельніцтва. Да роты былі прыкамандзіраваны: узвод Фрона з 9-й роты і 10 чал. бронеаўтамабільнага падраздзялення 10 палка. 22 верасня 1942 г. каля 18 гадз. 00 мін. 1, 2 і 3 узводы на сваіх машынах былі каля заходняга выхаду з Макран і злучыліся там з падраздзяленнямі, прысланымі для падмацавання. Пасля кароткага растлумачэння абстаноўкі і размеркавання сіл у 23 гадз. 00 мін. рота выступіла ў напрамку Забалоцця... 23 верасня 1942 г. каля 02 гадз. 00 мін. рота падышла да першых, паасобных двароў Забалоцця. У той час як галоўныя сілы рушылі далей у глыб вёскі да тэрыторыі ачаплення, асобныя двары былі акружаны выдзеленай для гэтага камандай і жыхары выведзены з дамоў. Такім чынам, яшчэ да ўступлення ў вёску было затрымана каля 25 мужчын і жанчын. Старасту, які

жыў на хутары, загадана было ў 5 гадз. 30 мін. быць у камандзіра роты, які знаходзіўся каля ўвахода ў вёску. К гэтаму часу ўсё знешняе ачапленне было праведзена без асаблівых здарэнняў.

Усё насельніцтва пад кіраўніцтвам старасты было сагнана ў школу, а адна каманда адразу ж адправілася на выселкі за 7 км ад вёскі, каб забраць жыхароў... Усе жыхары былі падзелены на 3 групы і расстраляны на месцы пакарання...

Вынікі аперацыі наступныя: расстраляна 289 чалавек, спалены 151 двор, узята 700 галоў рагатай жывёлы, 400 свіней, 400 авечак і 70 коней...»

Капітан Пельс.

«На світанні староста ў Барысаўцы[2] *сабраў усё насельніцтва. Пасля праверкі насельніцтва пры садзеянні паліцыі бяспекі з Дзівіна 5 сямей былі пераселены ў Дзівін. Астатнія былі расстраляны асоба выдзеленай камандай і пахаваны за 500 м на паўночны ўсход ад Барысаўкі. Усяго было расстраляна 169 чал., з іх: 49 мужчын, 97 жанчын і 23 дзіцяці... Усяго было знішчана: у самім населеным пункце — 12 вясковых двароў і 8 гумнаў, па-за вёскай — 67 хутароў.*

Прысуды аб расстрэле былі выкананы толькі апоўдні к 1 гадзіне дня, з-за падрыхтоўкі (капанне магіл).

...Пакаранне было праведзена планамерна і без асаблівых здарэнняў, калі не лічыць адной спробы ўцёкаў. Большасць жыхароў вёскі захоўвала прысутнасць духу, ішла насустрач лёсу, які поўнасцю заслужыла і які па прычыне іх нячыстага сумлення не з'яўляўся для іх нечаканасцю».

Капітан Каспер.

...Нас штурхаюць, адціскаюць кудысьці да калодзежа, а ззаду, каля палаючага свірна, гулка б'юць кулямёты, але нават яны не заглушаюць чалавечага крыку.

Нешта са мной робіцца, я ўсё цягнуся, незразумела і шалёна, да адкрытай машыны, дзе нерухомая старэчая спіна і гладкая, голеная галава майго ворага і дзе ўсё кідаецца, гойсаецца, грымаснічаючы і дражнячы, белавокая малпа з пацучыным і тоўстым хвастом. Паліцай мяне штурхае, але ён і сам быццам загіпнатызаваны. Я ўжо амаль дабраўся да машыны, калі яна раптам сарвалася з месца і памчала. Што я хацеў рабіць і што я мог, не ведаю. Магчыма, цягнула мяне да яго нясцерпная патрэба глянуць і помсліва запомніць. І ўбачыць, што

---

[2] Маларыцкі раён.

закрывае сваім хвастатым задам, хаваючы і клічучы паглядзець, ашалелая малпа.

Не ведаю чаму, але гэта ў маёй памяці наслойвасцца на тое, як у Луўры, у зале сярэдневяковых надмагільных помнікаў я заглядваў у твары каменных бабуль-манашак, што нясуць мёртвага рыцара. (Я ўсё ездзіў, усё глядзеў, назапашваў нешта, як бы ведаючы, што хутка застануся сам-насам з цемрай.) Рыцар каменна выцягнуўся ўздоўж доўгага мяча з дзяржаннем-крыжам, падэшвамі ног ён кранаецца льва, пакорліва маленькага, а чорныя манашкі па-жывому сагнуты пад цяжарам мёртвага цела, і твары іхнія схаваны ў глыбокіх раструбах капюшонаў.

Нясцерпна цягне нахіліцца і глянуць пад чорныя капюшоны, усё здаецца, што там нямыя задаволеныя грымасы смеху.

Я не ведаю, што закрывала, хавала сутулая спіна майго ворага, пакорліва схіленая над неспакойнай малпай, і якая грымаса была на яго твары, калі легкавушка скранулася, паехала. Усё тое ж: жорсткая, халодная цікаўнасць? Унэўненасць чарговага пераможцы, што так і назаўжды застанецца: «яны» — пад намі, «мы» — над імі? І самая кароценькая, але і жывучая наркатычная ідэя, што сіла — гэта і ёсць права, мэта, справядлівасць. І абавязкова — грымаса людаедскай пагарды да «некультурнасці» ахвяры, аблічча якой скажона нечалавечай пакутай!

Думаю толькі, што ён ад'язджаў ад ахопленай полымем і жудасным галашэннем будыніны без думкі, што ўжо сёння ўсё пераменіцца. І сонца яшчэ не схаваецца, як усё яму здасца другім і будзе другім.

...— Фларыян Пятровіч, я вось слухаю вас заўсёды... А нядаўна Іосіфа Камінскага ў кіно бачыў, ён расказваў, як нішчылі іх вёску, Хатынь. І вось думаю, як людзі паклёпнічаюць на жывёл! «Жывёльныя інстынкты», тое ды сёе... Добра ж, каб якраз жывёльныя! Я ў гэтым годзе амаль месяц пражыў у Белавежскай пушчы. Як проста, я сказаў бы, маральнымі сродкамі зубр і нават дзік сцвярджаюць першынство над сваімі. Нават самы крыважэрны звер рэдка, хіба што выпадкова, заб'е суродзіча. Ва ўсякім разе барацьба з прадстаўнікамі аднаго віду ў іх не набывае знішчальнага характару. Гэта і ёсць інстынкт самы жывёльны — захаванне віду! Вось пішуць, і не надакучыць ім пра адно і тое ж! (Бокій пастукаў далонню па ліпкай скуры партфеля.) Маўляў, прырода вінаватая, што чалавек агрэсіўны, што жорсткі да людзей. Калі і ёсць віна маці-прыроды, дык толькі тая, што занадта далёка адпусціла яго ад сябе. І чалавек занадта вызваліўся ад яе —

амаль страціў асноўны інстынкт, так, той самы жывёльны інстынкт захавання віду!

— Вось-вось, калега! А далей пачынаецца «другая прырода» — культура. І пытанне цяпер — якая яна. Наколькі гуманная, чалавечная і чалавечая. Ну, а фашызм — гэта паклёп на прыроду чалавечую і на культуру яго. Самы злосны ў гісторыі паклёп!

— А сама гісторыя — таксама паклёп? Войны, інквізіцыі, крыжовыя паходы, варфаламееўскія і ўсякія іншыя «ночы», смярдзючыя «розы», незлічоныя аціілы, тамерланы, багдыханы, што натхнёна ўпрыгожваюць планету манументамі з мільёнаў чалавечых чарапоў?!

— І ўсё ж фашызм — гэта паклёп на чалавека. Нават дагістарычны наш «прашчур» у звярынай скуры, Нават ён не заслугоўвае такой абразы — быць продкам фашыста. Не, вы добра ўявіце яго сабе, нашага беднага «прашчура»: без клыкоў і хуткіх ног, і зусім не асілак сярод звяроў, аблыселы ад намаганняў выжыць! Адзіная смяротная істота, такая адзінокая ў свеце: ніхто ж, акрамя яе, не ўсведамляе, не ведае, што ёсць смерць! Добра, калі ад звера памёр, на паляванні загінуў. А калі без прычыны, гэта значыць ад хваробы? Як тут не жахнуцца, не ўбачыць у гэтым чараўніцтва? Жывёльнае пачуццё бессмяротнасці сутыкалася з чалавечым вопытам, усведамленнем, што смерць можа цябе дастаць. Дастаць бессмяротнага? Не інакш, як чараўніцтва нечае! Памёр «наш» — шукай суседа-«чараўніка» і забі! І не помста гэта нават, а прафілактыка — тагачасная медыцына. Ён не люты, не злы, ён расчульвае, гэты наш продак, сваёй дзіцячай бездапаможнасцю перад клыкастым і незразумелым светам...

— Ну вось бачыце, ужо тады чалавечая свядомасць разышлася, як нажніцы, з інстынктам захавання віду. Свядомасць абмежавала гэты інстынкт, звузіла да маштабу племені: іншае племя — ужо не «мы», можаш забіць, можаш зжэрці! Ну, а калі чужога «чараўніка» можна забіць, чаму ж, калі да яго далёка, но пашукаць бліжэй, сярод суродзічаў? Так нават хутчэй і зручней. «Шукай чараўніка! Шукай не нашага!» — хіба не гэтым просценькім спосабам, Фларыян Пятровіч, дзейнічалі маніпулятары ўсіх часоў і народаў? І атрымлівалася, заўважце, спраўна. «Мы» — арыйцы, «мы» — белыя, «мы» — каляровыя, у «нас» — самы-самы, «мы», «мы», «мы!»...

— Так, але без «мы» няма і супраціўлення ўсяму гэтаму. «Мы» — рэвалюцыя! «Мы» — людзі працы. «Мы» — чалавецтва! Менавіта такое «мы» ўзмацняе чалавечую здольнасць усведамляць, адчуваць чужыя пакуты, боль як свае ўласныя. І нават вастрэй, чым свае. Што і казаць, пасля ўсяго, што плыло па рацэ гісторыі, нізоўі забруджаны

добра, і чым толькі не запаскуджана рэчышча. І ўсё ж выток, першая крынічка заўсёды чыстыя. Толькі трэба, каб як мага больш людзей зразумелі нарэшце смяртэльную пагрозу забруджвання, атручвання не аднаго толькі прыроднага асяроддзя, але таксама і чалавечых душ. Вядома, вельмі ж проста гэта, прывыклі — спускаць атруту, бруд у рэкі і азёры. Хутка і танна! І яшчэ больш звучна мецць не грамадзян, не людзей, а налітых фанатычнай бурдою крыжаносцаў, штурмавікоў, хунвэйбінаў, суперменаў. Хутка, найкарацейшым шляхам, танна з іх дапамогай вырашаюцца справы дзяржаўныя і ўсякія іншыя. Ды толькі вельмі дорага можа гэта абысціся чалавецтву, планеце сёння, заўтра. Прыйдзецца зразумець і гэта, калі свет не хоча загінуць. Як там у паэта: «Асцярожна, чалавецтва! Слова «нянавісць» уключана!»

— Хэ, калі не хоча загінуць! Чаго захацелі! Ды ў вашага свету вока, як у курыцы: бачыць толькі зерне і якое бліжэй. І наогул не вельмі спадзявайцеся на маю доўгацярплівасць. Гэта пры цяперашняй Бомбе?! Не сназніцеся, Фларыян Пятровіч!

...Гарэла і выла, як у гарачай трубе. Нас гналі па вуліцы палаючай вёскі, а мы гналі кароў. Дзеля гэтай, відавочна, работы нам дазволілі выратавацца, выбрацца са свірна, пакінулі нас пакуль што жыць. Ці, можа, таму фюрэру з малпай захацелася паглядзець, як людзі палезуць у пакінутую для іх шчыліну?

Кіёў нам не далі, мы рукамі, далонямі, кулакамі б'ём кароў па баках, па клубах, хапаем за рогі. Штурхаем, прапіхваем ашалелую скаціну скрозь вогненны калідор.

А за намі ідуць карнікі з кіямі і прыкладамі. Некаторыя з іх у дзіўным, незнаёмым адзенні: жоўта-зялёныя мундзіры, а на галовах круглыя зялёныя фуражкі з вельмі доўгімі брылямі. Крычаць на нас і на скаціну не па-нямецку, хаця таксама незразумела.

Цяпер і я пайду па той клятай гравійцы — на яе мы выходзім. Палаючая веска нема і жудасна варушыцца ў нас за спіной, як нешта жывое ў шэрым мяшку дыму, што цягнецца пад неба шырокім слупам.

Я прагна гляджу на лес наперадзе: там гэта здарыцца. Нават дзіўна, што немцы і гэтыя пад доўгімі брылямі ўсё такія ж упэўненыя, злыя, крыклівыя, заклапочаныя тым, каб не адстала якая-небудзь карова і не звалілася з калёс сялянская барана, плуг, мяшок з зернем — гэтым заклапочаны, а не тым, што ў тым вунь лесе яны памруць, захлынуцца сваёю крывёю! Я так добра бачу тое, што робіцца зараз у лесе: як бягуць людзі да гравійкі, як ставяць кулямёты і глядзяць з-за пнёў і дрэваў на лясную паляну, на якую выедуць нямецкія машыны,

абоз, выйдуць карнікі. Немцы ўсё не рассаджваюцца па машынах, кожная група, каманда ідзе за сваёй машынай расцягнутым строем. Гэта дрэнна. Але, значыць, баіцёся, ведаеце, што так гэта не абыдзецца вам, ведаеце! Я ўсё азіраюся, гляджу, дзе зараз легкавая машына з маім галоўным ворагам. Я так гэта бачу, усё, што зараз адбудзецца! Нават вочы іх бачу, партызанаў. І я малю іх, я патрабую, каб яны былі, каб з'явіліся. Пасля ўсяго, што здарылася, яны не маюць права не быць, яны павінны быць! Я хаваю вочы ад паліцаяў, каб не выдаць таго, што ведаю, бегаю больш за ўсіх за каровамі, падняў сцябло ад ссечанага сланечніку і ганю кароў на дарогу, моцна крычу на іх. За мной бегае хлопчык, якога жаночыя рукі выпіхнулі ў акенца. Я яму сказаў: «Трымайся за мной!», і ён цяпер, як прывязаны, а сам усё азіраецца на вялізны, шэры, варухлівы, быццам жывое там, дымавы мяшок над вёскай. З намі яшчэ і дзяўчынка, якая тады так падхапіла дзіця са свірна, так не аддавала. Па бледным, строгім твары яе ўсё цякуць слёзы, яна нікога і нічога не заўважае і толькі плача, ідучы сярод статка кароў. І старая тут, аказваецца, тая самая, з якой я ішоў ад хлява да вёскі. Яна ўсё падносіць да рота чорныя, высахлыя рукі, адну, другую па чарзе, ці то кусаючы іх, ці то стараючыся стрымаць, каб не дрыжэлі зморшчаныя вусны.

У мужчын, мужыкоў, якія выратаваліся (іх не больш як пяцьшэсць), у вачах, у руках бяссэнсавая паспешлівасць і нейкае агульнае непаразуменне: навошта яны, куды яны, як апынуліся тут?..

Карнікі раптам занепакоіліся, загучалі нямецкія каманды, ад машын бягуць да нас. Я нават спалохаўся, што здагадаліся, даведаліся пра тое, што вядома мне. Але самую іх трывогу, непакой бачыць хочацца: ага, баіцёся, значыць, гэта сапраўды будзе!

Зараз немцы таксама памагаюць нам і паліцаям збіраць статак на дарогу. Мін баяцца, рашылі нагамі кароў дарогу правяраць? Я непрыкметна азіраюся, шукаю вачамі: дзе там адкрытая легкавушка?

Нарэшце на хаду перастроіліся, як хацелася немцам: наперадзе статак кароў, потым мы, паганятыя, за намі паліцаі і тыя, з доўгімі брылямі, а ўжо за імі немцы — пешыя, потым на машынах, абоз. Паліцаі ўсё азіраюцца на немцаў, як на гаспадара сабака, што пачуў мядзведзя. А, бобікі! Зараз вам, зараз!.. Лес ужо зусім побач. Зноў убачыў маладога паліцая, які так сярдзіта гнаў мяне і старую ў вёску. Я раптам гукнуў яму: «Чаго адстаеш, давай!» Здзівіўся ён да жаху: быццам дрэва на яго гаркнула ці мёртвы. Тут, паблізу лесу, мы непрыкметна мяняемся месцамі, хаця вінтоўка ўсё яшчэ ў руках у яго. Вінтоўка, здаецца, французская, доўгая, як граблі, нязручная.

Лепей бы аўтамат. У паліцая толькі боты добрыя: не цвёрдыя і кароткія, як у немцаў, а нашы, армейскія...

Нас зноў бягом даганяюць немцы. Паліцаі адразу пасмялелі, падбадзёрыліся.

Але я ўжо бачу, я ўжо гавару з тымі, хто іх чакае, хто наперадзе — хвілін на дзесяць, на дваццаць наперадзе...

Дарога звузілася, сціснутая з двух бакоў лесам, глыбокія канавы па абодва бакі забіты алешнікам. Каровы надыхаліся дыму, крыві, усё збіваюцца ў кучу, рыкаюць, нюхаюць зямлю, бадуцца. Немцы, падасланыя на падмогу паліцаям, рашылі, здаецца, хавацца ад партызанскіх куль сярод статка, за спіны, бакі кароў. І іх зараз круціць, носіць гэты рыклівы, бадлівы вір кароў.

Нас усіх ён засмактаў, кідае аднаго да другога і адразу раскідвае. Нават весела робіцца ад такой бязглуздай бездапаможнасці. Аднаму немцу мой твар здаўся нейкім абразлівым.

— Бандыт? — пытае ён. Немец вельмі нізенькі, нават гаршчок-каска не дадае яму росту.— Партызан?

— Швайн? — памог яму паліцай. У гэтым каровіным віры яны, здаецца, не заўважылі, як памяняліся языкамі, галовамі, сваімі кароценькімі ідэйкамі.

— Нікс! — крычу я, адцёрты ў другі бок.— Я ёсць шуле. Бандыты — там. (Я паказваю на блізкі алешнік.) Мы ёсць баўэр. Ну, ты, падла, пайшла!.. Шуле, баўэр-калектыў!..

Я сам бачу свой твар, урачыста-зларадны, ведаю, што я перасольваю, і не магу стрымацца. Здалёку, з-за п'яна апушчаных каровіных галоў, вочы нашы, мае і нізенькага немца, сустрэліся, счапіліся: ён спрабуе прабіцца да мяне, я ведаю, што ён стрэліў бы, каб не баяўся падняць трывогу, мне б адвесці вочы, але я нічога не магу з сабою зрабіць. Зараз, куды б мяне ні адносіла, я адчуваю злоснага карантыша: ён, стукаючы аўтаматам па рагах кароў, усё прабіваецца да мяне бліжэй, а я адступаю ад яго па рыклівым, бадлівым крузе. Кінуцца ў лес? Ці дачакацца першага стрэлу, панікі? Нават дзіўна, наколькі я ўпэўнены, што засада чакае, нібы і на самай справе бачу яе. І зусім не думаю пра тое, што кулі разбірацца не будуць, хто які і чый. Але для мяне мала, каб гэта здарылася, мне трэба быць пры гэтым, у гэтым — толькі так і можа завяршыцца такі дзень, а інакш яно і не скончыцца для мяне ніколі...

Што такое? Лес канчаецца? Нібы самую зямлю з-пад мяне выхапілі.

А злы карантыш пад гаршком-каскай ужо вырваўся са статка, ужо адступіў на паляну, заходзіць збоку, шукае мяне вачамі. Не, гэта

ўсяго толькі вялікая паляна, якая з аднаго боку пераходзіць у поле, а наперадзе зноў лес. Той самы, дзе чакаюць, адкуль ударацъ? Карантыш зноў хаваецца ў статак, усё-ткі няўтульна, зябка яму там, на адкрытым. Затое я зараз магу выбрацца вонкі, ісці збоку, ведаючы, што ён да мяне не выйдзе.

Статак ашалелых, здзічэлых ад дыму і паху крыві кароў, як рачны вір, нясе на сабе плечы, галовы, каскі, пілоткі немцаў і паліцаяў, ужо вырваўся на паляну, ужо распаўзаецца па ёй. Я і некалькі мужчын з Пераходаў ды паліцаі палкамі, крыкамі гонім кароў на дарогу зноў у лес. Ужо і машыны з'явіліся, паўзуць па паляне, я бачу адкрытую легкавушку і нават мітуслівую малпу...

Я ведаю, помню, як бачыцца з засады вось такая калона (двойчы сам ляжаў у засадзе), і я зараз гляджу на паляну нібы ўздоўж ствала вінтоўкі, лаўлю мушкай, вяду на сябе голеную галаву, над якой носіцца малпа. (Я ўсё азіраюся на легкавую машыну, нават забываюся сачыць, дзе зараз небяспечны карантыш.)

Машыны і немцы ўжо на паляне, статак і дазорныя паліцаі зусім блізка да вузкай пашчы лясной дарогі, што чакае нас,— зараз, зараз! Я паклікаў да сябе хлапчанё з Пераходаў, трымаю яго за плячо, каб у час штурхнуць на зямлю... Я не іду далей, прапускаю міма сябе статак і чакаю легкавушкі, каб быць бліжэй да яе, калі пачнецца. Падганяю палкай кароў, гатоў і карнікаў і машыны падганяць — хутчэй, хутчэй, зараз, зараз!..

— Адразу падай! — шапчу я хлопцу, які нічога не разумее, але таксама ўздрыгвае.— Дзе тая дзяўчынка, трэба яе сюды.

Але нічога не адбылося. Рыклівы, бадлівы статак занёс на сабе вартавых паліцаяў, немцаў у лес, заглыбіўся, уцягваецца, і нічога не здарылася. Лясная цішыня не пераламалася з громам, не расчынілася гучнай прорвай пад нагамі ў карнікаў.

Не, адбылося! Самае страшнае адбылося! Ніхто не бег, не спяшаўся сюды, калі пад сцяну свірна, у палаючую салому падалі з рук матак дзеці і звар'яцелыя рукі гэтыя цягнуліся, крычалі, малілі, клікалі... О, як я ненавідзеў сябе за тое, што нікога няма, ніхто не бег, не прыбег хаця б зараз, каб сцерці з твару зямлі гэтых, гэтых, гэтых!.. Я луплю палкай па спінах быццам вінаватых у чымсьці кароў, ганю іх на дарогу, нейкую лаянку абрынаю на самога сябе, зусім не думаючы ўжо і пра злога немчыка, які, напэўна, зноў падпільноўвае мяне...

— Ага, ага вам!

Помсліва, аглушальна завылі раптам кулямёты — не наперадзе, а ззаду калоны. Вогненныя посвісты куль густа, шырока прашываюць паляну. Там, дзе машыны, ужо бухае, гарыць, а над лесам (ці гэта ва

мне?) крычыць, рагоча, плача ад злога, помслівага шчасця шырокае, як цэлы свет, рэха. Ага, ага вам! Вось вам, вось вам! Я налятаю на бакі, на рогі, на морды, на кароў, на карнікаў, якім непаваротлівыя каровы перашкаджаюць залегчы і страляць. Я бачу, як бягуць у лес паліцаі. Дзе ж мой хлопец і тая строгая, заплаканая дзяўчынка з Пераходаў?.. І дзе легкавушка?

І тут я ўбачыў яе. Легкавушка імчалася проста на мяне, спалохана падскоквала на купінах і калдобінах. Не разумеючы яшчэ, што я магу, што збіраюся рабіць, я кінууся ёй насустрач. Яшчэ паспеў разгледзець, як трэслася, нібы адрывалася, лялечная цёмна-глянцавая галава майго ворага, вялікія, на ўсё шкло залатых акуляраў, яго вочы, убачыў і жах на белай мордачцы малпы. Машына амаль наляцела на выбух.

І я таксама... Лес, як крылы вялізнай птушкі, аглушальным чорным узмахам разламаўся над дарогай, над падпаленымі машынамі, падняў і нанёс з сабою ўсё. Ва ўсім свеце засталося вельмі простае і вельмі спакойнае здзіўленне: «Гэта смерць? Гэта і ёсць смерць?»

...Зварот, святло я адчуў спачатку, як рэзкі боль у вачах. Я ляжу, апушчаны ў роўную з посвістам цішыню, а на твар мне падаюць кроплі, цвёрдыя, халодныя. І жоўтыя. Я іх бачу — жоўтыя. Не, гэта бяроза нада мной, спакойная, мокрая, асенняя. І нейкія людзі побач. Вочы мае наліты болем, слязьмі... Я ляжу не на зямлі, а на нечым высокім. Белае нешта, так, гэта конь. Я на калёсах. І нейкія людзі. Балюча скошаныя вочы мае злавілі шырокі твар мужчыны — расплываецца ў вясёлцы, а побач жаночы твар. Як даўно я гэтага не бачыў, па-добраму вясёлага чалавечага твару. І як гэта дзіўна — ціхія, спакойныя галасы...

— А ўсё-ткі здрадніца ты, Наташа.

— Гэта чаму ж?

— Калі б я ведаў, чаму?

— Занадта мала ўсім вам ад мяне трэба. Вось так, Алёша.

— Ды я...

— Чакай!.. Ой, хлопчык, зваліўся!

А я ўжо зваліўся, на зямлі ляжу. Так лёгка падняўся з калёсаў, нібы ўзляцеў, а вось жа, стаяць на магах не магу! Ногі як анучы. І нешта з вачамі.

— Ой, як цябе? — зусім блізка плыве, то з'яўляецца, то знікае ў вясёлцы жаночы твар. Мне памагаюць устаць. Не, нічога, ногі цвярдзеюць, толькі вельмі дрыжаць.

— Дай я прамыю. Падай, Алёша, сумку. Сумку! А рукі прымі. Я не ўцякаю, Аляксейка. Нічога, міленькі, цэленькія вочы, трохі ўда-

рыла, засыпала. Ты з вёскі гэтай? Твае пайшлі, назад пабеглі ў вёску, Чаму ж яны не сказалі, забыліся пра цябе?

— Не... ага... Немцаў пабілі? Там быў такі ў акулярах, галоўны, з малпай.

— Каго пабілі, а хто вырваўся. І захапілі нейкіх. Цэлую кучу ўзялі жыўцом. Пачакай, пацярпі! Баліць?

Жаночыя рукі кранаюць мае вочы нечым пахучым, аптэчным, прыемна халодным.

— Пакуль жаніцца...

— Дзе яны? Такі ў акулярах, з малпай!

— Ды пачакай! Куды ты? На вось хоць анучку, прымочку, прыкладвай...

Адпіхваючы дрэвы, што нечакана ўзнікаюць перада мной, я бягу па лесе, потым па лясной прасецы, застаўленай вазамі, на якіх сядзяць і ляжаць параненыя партызаны, навалена зброя, нямецкія коўдры.

— Дзе яны? Дзе жывыя?— пытаю ў партызанаў: нібы працягваецца мой перарваны выбухам бег да імклівай спалоханай легкавушкі.

— Немцы? Там яны!

— Малпу хочаш паглядзець?

Зноў вясёлка плыве перад вачамі, іх зноў залівае сляза, згубіў анучку і зараз ірву шурпатыя, мокрыя, халаднаватыя лісты арэшніку, спрабуючы імі сцерці боль.

Вось яны, немцы! Збітай кучкай, у такіх недарэчных тут касках сядзяць на зямлі на прасецы, а над імі стаяць партызаны — вялікі натоўп. Я адразу заўважыў злога карантыша. Толькі зусім ён не злы: які ён злы, ён самы добры, ціхі, самы спакойны на зямлі чалавек! І ростам ён такі маленькі. І мундзір на ім такі не свой, такі гаматны. І каску на галаву яму нехта надзеў, як гаршчок, на здзек...

З пукам арэхавых лістоў у кулаку я кінуўся да яго, да іх і, як каменні, высыпаў на карантыша іх жа словы.

— Рус, швайн, бандыты, цурук, люс!.. Ах вы!..

Ніхто не зразумеў. Партызаны на мяне глядзяць здзіўлена. А карантыш быццам не помніць, што гэта яго словы, што зусім нядаўна яны выказвалі ўсё, што ён думаў, што рабіў. З-пад каскі-гаршка на мяне глядзіць з неразуменнем і жахам зусім не той, зусім другі чалавек.

— Гэта яны, яны!— закрычаў я, спалохаўшыся, што гэтым іх здзіўлена-засмучаным і рахманым вачам, тварам паверылі ўжо.—

Яны! — крычу я і сціраю бруднымі рукамі плыткую вясёлку, боль, што перашкаджае мне.

Нарэшце я разглядзеў і яго. На яго ўсе глядзяць. Не, не на яго, а на малпу, якая на ім. Малады партызан-«весялун» (у кожным атрадзе, у кожным узводзе ёсць такая нікім не вызначаная пасада), абвешаны рамянямі і зброяй, робіць выгляд, што хоча ўзяць малпу, кратае яе за хвост: кіданне, павіскванне, спалох на фізіяноміі малпы, зусім дзіцячы.

— Не даецца, зараза! — задаволены, смяецца партызан, і другія таксама ўсміхаюцца. А ворага майго нібы і не заўважаюць, нібы ён і сапраўды ўсяго толькі падстаўка пад малпай. Тая ж паголеная галава, толькі брудная і спацелая, тыя ж вялікія вушы, той жа мундзір, толькі залатых акуляраў няма. І няма ранейшых вачэй, погляду, няма ранейшага твару. Твар, позірк іншай істоты, зусім іншай. Схіляе галаву, каб малпа не магла хавацца за яе ад рукі «веселуна»-партызана і каб самому знізу паглядзець, ці добра ён трымае, ці падабаецца партызанам. Вочы без акуляраў сляпыя, устрывожаныя і бяссэнсавыя, як у нованароджанага. Жах — у вачах, на фізіяноміі малпы. На яго ж твары — па-ідыёцку рахманая, дысцыплінаваная, сумна-паслужлівая ўсмешка, якая крычыць усім і насуперак усяму: «Гэта я і ёсць, вось гэты, гэты, што хочаце са мной рабіце, вы маеце права, вы самі вырашыце, але,— вось гэты ціхі, усмешлівы, пакорлівы стары — гэта я, ён — гэта я, вось гэты — гэта я!..»

Яны з малпай нібы месцамі, ролямі памяняліся: не яна пры ім, а ён пры ёй. На ім так і напісана: «Я добра трымаю? Усім відаць? Ці вось так лепш? Ці як яшчэ трэба трымаць?»

— Гэта ён! — кажу я, ужо не крычу, а кажу, майго крыку нібы не чуюць, не разумеюць: —Галоўны іхні. Гэта ён там, у Пераходах...

Неяк дзіўна пазіраюць на мяне партызаны: адчужана і нават здзіўлена. Нібы і сапраўды не разумеюць ці не хочуць разумець сэнсу маіх слоў.

Потым дык і я адчуў, убачыў, што ўласнай нянавісці можна баяцца, як закамянелага ў табе болю: чалавек пачынае аддаляць, стрымліваць яе, сціскаць у сабе, чакаючы і баючыся імгнення, калі ўжо не стрымаць яе будзе. Але спачатку я, як на сцяну, наскочыў на гэту глухату, на непаразуменне, неахвотныя позіркі.

Не, я ведаў, што карнікаў заб'юць, таксама, як ведалі гэта партызаны і самі карнікі. Мяне спалохала, што ім дазволяць памерці, пайсці вось такімі — добранькімі, здзіўлена-сумнымі, рахманымі, нібы пераклаўшы нешта на нас. Нібы падставілі нам некага замест сябе! Не, расплаціцца павінны тыя, іменна тыя!..

З адзінаццаці палонных карнікаў толькі два ці тры з закарэлымі ад крыві валасамі і тварамі, астатнія нават не параненыя. І сярод іх чацвёра не ў касках, а ў фуражках з доўгімі-доўгімі брылямі. Гэтыя, пад доўгімі брылямі, сядзяць хоць і шчыльна каля немцаў, але ўсім выглядам сваім паказваюць, што яны тут — самі па сабе і іх нельга змешваць з астатнімі. Асабліва адчужана і нават пагардліва на суседзяў-немцаў зіркае самы доўгі з усіх, з шыяй, зламанай вялізным кадыком,

— Малады чалавек правільна сказаў,— нечакана вымавіў ён, ловячы позіркам мае вочы,— ён сказаў праўду. Гэта нямецкі камандзір усёй каманды. Ён даваў загад.

І павярнуўся ў бок майго ворага, і тры суседы яго таксама павярнуліся. Немцы, не разумеючы, аб чым гаворыць кадыкасты, з трывогай глядзяць, сцяліся. А брыты нават малпу прытрымаў, нібы ўхапіўся за яе!

Але ці не гэты голас (такі ж пранізлівы, тонкі, з акцэнтам) выкрыкваў каля свірна: «Падрыхтуйце дакументы, аўсвайсы, пашпарты!»

— Э, дык ты па-руску шпрэхаеш!— здзівіўся партызан-«весялун», забыўшыся пра малпу, павярнуўся да кадыкастага: — Ну як, добра мы вас па патыліцы? Што ж вы ходзіце і не азіраецеся? Здаецца, не дома?

— О так, добра! Немцы ідуць, як на шпацыр, а вы іх — здорава!

— А ты сам — хто?

— Мы не немцы! — кадыкасты нават пакрыўдзіўся.

Тут я ўбачыў Касача. У ваеннай фуражцы і ў сваёй абшытай футрам зялёнай «венгерцы», трымаючы аўтамат пад локцем, ідзе па прасецы, а за ім — нашы, наш атрад! Такія ж партызаны, як і іншыя, як і гэтыя, што навокал мяне. Такія ж — для староннягa. Для мяне ж — асаблівыя: гэта набліжаецца, гэта вяртаецца мой свет, без якога і мяне ўжо няма ўсяго. Я сарваўся з месца, гатовы бегчы насустрач: убачыць усіх, вярнуць сябе ў той свет, дзе было ўсё так трывала, надзейна!.. Але наперадзе атрада па вузкай зарослай прасецы ідзе Касач. І хаця мне трэба іменна Касачу сказаць вельмі важнае для яго, для нас абодвух важнае, я стрымаў сябе. Набегчы на Касача, наляцець невядома адкуль на яго непазнаюча-іранічны строгі позірк?.. Я гэтага так баюся зараз, пасля ўсяго, што са мной было. Ва мне і так усё дрыжыць анямелай ад напружання струной. Я вярнуўся ў натоўп.

А Касач, гаворачы з вусатым партызанам камандзірскага выгляду, спыніўся крокаў за сто ад нас. І атрад спыніўся. Не, не ўсе. Абыходзяць, абцякаюць Касача, па два, па тры хутка ідуць сюды. Ім

насустрач аднекуль выскачыла, пабегла дзяўчынка, якая са мной ішла з Пераходаў і ўсё плакала,— з той хвіліны, як каля свірна з яе тоненькіх рук вырвалі дзіцятка.

Дзяўчынка адбегла, схапіла за руку, за локаць вялікага, цяжкага і рашучага з выгляду партызана ў нягнуткім брызентавым плашчы, і я пазнаў гэтага партызана — Пераход. Гэта зноў вярнула мяне ад партызанаў да тых, што сядзелі каля нашых ног,— да карнікаў.

— Гэ, суседзі нашы! — усклікнуў партызан, што не стамляецца весці сваю добраахвотную ролю весялуна.— Ну, што выседзелі на той дарозе? А мы, на гравійцы — вось што! Малпу!

(Карнікі звычайна вяртаюцца дадому не той дарогай, якой прыходзяць, з'яўляюцца. Напэўна, таму і падзяліліся засады, і нашы сядзелі на другой дарозе. А партызан ва ўсім ваенным і з біноклем на грудзях — каля яго прыпыніўся, размаўляе Касач,— напэўпа, камандзір вось гэтага, незнаёмага атрада.)

Пераход, вялізны ад мокрага, што стаіць тырчком, плашча, хутка, рэзка падышоў да нас. Стаў здымаць з локця тоненькія рукі павіслай на ім дзяўчынкі, заплаканай і строгай. Пакуль ён няспрытна адрываў па адным яе ўчэпістыя худзенькія пальцы, падбег да немцаў і спыніўся другі Пераход — яго пляменнік. У Перахода-малодшага, вельмі бледнага і танкатварага, вочы нечым падобныя на вялікія вочы нашай заплаканай дзяўчынкі з Пераходаў.

Перад ім расступіліся, нібы адразу зразумелі, хто яны.

І зноў я ўбачыў, як крайняя сіла пачуцця раптам паралізуе чалавека, забірае адразу ўсю энергію, волю, скоўвае, як сутарга. Пераход-малодшы спыніўся за тры крокі ад карнікаў: спацелы лоб, бледныя скулы як заледзянелі, позірк нерухомы, а ўся ніжняя частка яго тонкага твару ўздрыгвае, перакошваецца, з горла вырываюцца гукі, якія здаліся б смехам, калі не бачыць яго твару.

Старэйшы Пераход нечым падобны на Касача, але больш вуглаваты, гламаздкі, ён, як у ваду, увайшоў у самую сярэдзіну карнікаў, што сядзяць на зямлі, распіхваючы іх каленьмі. Стаў над галовамі немцаў.

Здаецца, само набрынялае неба цяжка спусцілася, знізілася. Зрабілася душна. Зараз чуваць толькі дыханне, нібы мы сарваліся з месца і моўчкі, страшна некуды бяжым, імчымся.

— Ну,— ціха спытаў Пераход.—Дык гэта вы?

— Мы — не немцы,— паправіў яго кадыкасты перакладчык.

— Вось ты мне і патрэбны... Ану ўставай! Усе ўставайце!

Наўрад ці ведаў чалавек, што ён збіраецца рабіць. Як абпалены мітусіцца, кідаецца ў пошуках холаду, каб не так нясцерпна балела, кідаўся, біўся і гэты вялізны, моцны чалавек.

І ў іншых гэта прарвалася.

— Гані іх на паляну! Што тут глядзець!..

— Ану, вы!..

— Канчаць іх!..

— Сядзяць, як хрыстосікі!

Хутка, спяшаючы на крык, падышлі Касач і вусаты камандзір. Іх убачылі карнікі і, здаецца, зразумелі крыкі і штурхялі як патрабаванне выказаць воінскую павагу партызанскім камандзірам. Спалох адразу змяніўся стараннасцю, рукі выцягнуліся па швах. Толькі немец з малпай пакутуе ад нязручнасці, няўпэўненасці: ён не адважваецца скінуць з пляча, пакрыўдзіць малпу, якая спадабалася партызанам, а з ёй выцягвацца — нібы непавага, не па форме атрымліваецца. Як стараецца ён паказаць, прадэманстраваць камандзірам воінскую павагу! Тым больш што яны апрануты па форме. Як і ён. Яны заўважаць, успомняць, што на ім ваенная форма» Але малпа!.. І скінуць яе боязна: як з хованкі выйсці. А з малпай — якая ж форма, якая павага? Фюрэр карнікаў і выцягваецца, і сутуліцца, і дысцыплінавана, падцягнута глядзіць, і нясмела, нібы пытаючыся, схіляе голеную галаву: мажа, партызанскія камандзіры якраз малпай, а не ім зацікавяцца?

Касач разглядвае карнікаў з такой знаёмай жорстка-іранічнай усмешкай, але як яна зараз дарэчы! Як я разумею і люблю яе ў гэту хвіліну! Я таксама павінен быў не крычаць, а вось так падысці і глядзець на іх!

Вусаты камандзір стаяў побач з Касачом і любаваўся сваім трафеем — палоннымі — з прыкметнай задаволенасцю. Але Касач раптам убачыў мяне і, зусім нечакана, пазнаў. (Цяжка было не пазнаць, калі ўсё на мне крычала, што гэта я, што мне трэба яму сказаць, расказаць пра Глашу!)

— Ты? Ты што?

— Таварыш камандзір, яны на «востраве»,— я праціскаюся да Касача з-за спін,— там параненыя, мы з Рубяжом хадзілі на гаспадарчую аперацыю, яго забілі, і Скарахода, і каменданта «вострава» забілі...

Я ўсё не кажу: «Глаша», не называю гэта імя, сам не ведаю чаму.

— Ты як тут апынуўся? Што ў цябе з вачамі? Ідзі да Філіпава.

Філіпаў — наш атрадны медык.

Мне ўсё здаецца, што Касач ведае пра тое, што я быў з Глашай, але таксама не хоча называць яе імя, таму што *пры ўсіх*...

— Камандзір, хочаце на памяць? — партызан-«весялун» падае вусачу пачку фатаграфій.— Знайшлі вось у гэтых.

З рук дабрадушнага вусатага камандзіра фатаграфіі пайшлі па крузе (толькі Касач не бярэ). Мне трапілася салдацкая, адзіночная. Нехта з гэтых: у чорным плашчы, рукі на аўтамаце, а ствол скіраваны проста ў аб'ектыў, у твар таму, хто будзе глядзець. Я разглядваю жывых карнікаў, каб угадаць, чыя фатаграфія. Але ні ў кога няма такога твару, такога позірку. На фатаграфіі спыніўся міг, калі не было нават думкі, нават намёку на думку, што можа быць становішча, калі ён сам будзе не разумець, не будзе помніць, як яму магло хацецца нечага іншага, а не гэтага: каб не было настаўленага яму ў галаву аўтамата, каб не забівалі яго, каб жыць, жыць!..

— Што з імі рабіць будзем? — пытае пажылы партызан, мусіць, з тых, каго прызначылі ахоўваць палонных карнікаў.— Хутка на забеспячэнне папросяцца. Гляджу я, нібы і людзі, калі не ведаеш.

— Самі ведаюць, чаго яны заслужылі,— спакойна сказаў вусаты камандзір.— Па-руску... тут ёсць хто?

— Во гэты, доўгі.

— Ну дык што? Навошта здаваліся? Няўжо спадзяваліся, што пасля ўсяго зямля вас насіць будзе? — вусаты гаворыць цвёрда і ўсё гэтак жа спакойна. Напэўна, усё вельмі проста каля такога камандзіра. Да яго партызаны звяртаюцца з абавязковай усмешкай, і гэта ўсмешка міжвольная.

— Мы — не немцы. Немцы — вось,— упарта паўтарыў кадыкасты перакладчык.

— Больш нічога ў сваё апраўданне?

— Што? Забіць?!— раптам усклікнуў Пераход-старэйшы. З пратэстам, з нязгодай усклікнуў: — Ды іх трэба! Ды іх!..

У гэтым амаль бяссэнсавым, але адразу зразумелым намі пратэсце супраць таго, што яны знікнуць, схаваюцца ў смерць, а вёска Пераходы, а тое, што там адбылося, застанецца з намі — у гэтым, мабыць, тлумачэнне, чаму мы іх пагналі далей, павялі з сабою жывых. Яны для нашай нянавісці былі замест таго холаду, які я некалі шукаў, хапаў на хаду, нёс у пачырванелай, апухлай далоні...

...Ужо праз дзве гадзіны нас цяснілі браневікі, ланцугі аўтаматчыкаў. Над узлессем праносіліся самалёты. Мы адыходзілі на балоты — на Чортава Калена, ведучы з сабой злоўленых карнікаў.

Па сляпым злым артабстрэле, па самалётах адчувалася, што немцы, якія сціскалі кола блакады, моцна занепакоіліся, выявіўшы

партызанаў у сябе за спіной. (Касачоўцы і атрад вусатага камандзіра дзён за пяць да Пераходаў вырваліся з блакаднага мяшка.)

Пакуль нашы засады стрымліваюць немцаў, абодва атрады адыходзяць, несучы параненых. Параненых шмат, і амаль усе — нядаўнія, «блакадныя», людзей, рук не хапае для насілак, хоць нас нямала ідзе, сотні з тры. Злоўленых карнікаў таксама прымусілі бегчы з ношай (з коўдраў і жэрдак насілкі). Яны цягнуць старанна і вельмі палохаюцца, калі паранены ад трасяніны пачынае стагнаць.

Каля самага балота нас сустрэла ноч. Немцы спыніліся, іх ракеты скачуць кіламетры за тры ад нас. Час ад часу немцы кідаюць снарады ў балота, лічачы, што мы ўжо там. Пад нагамі мокра, насілкі трэба трымаць навісу, падстаўляючы калені, і людзі збіраюцца групамі, ціха размаўляюць, кураць.

А я шукаю Касача. Некалькі разоў я прайшоў каля карнікаў, што сядзелі на кукішках. Партызаны, якія вартуюць іх, прыкметна нервуюцца, злуюцца: у такой цемры, ды калі нас саміх акружылі, нас саміх вартуюць нямецкія дывізіі, вядома ж, карнікі прыкідваюць, каб уцячы.

Нарэшце я ўбачыў яго. Касач з кімсьці гучна гаворыць каля белай, нібы яна святло выпраменьвае, бярозы ці асіны.

Я дачакаўся, калі ён застанецца адзін, і падышоў. Касач сядзіць на пні і стомлена курыць. Я вымавіў: «Таварыш камандзір» і зноў заспяшаўся: «востраў»... параненыя... Рубеж... туды можна прайсці, выйсці праз гэта ж балота... Глаша...

— Якая Глаша? Чакай! Глаша?! Як яна туды трапіла? Дык ты адтуль, з ёй быў?

— Бой як пачаўся, я быў на паляне. «Герынга» шукаў, Глашу сустрэў, у лагер не змаглі прабіцца...

— Як яна?

— Нічога,— я адгукнуўся, як злоўлены.

Што такое, што адбылося? Чаму я не магу пра Глашу з ім гаварыць? І з Глашай апошні час пра яго — таксама не атрымлівалася. Я зноў пра тое, што адсюль, праз балота, можна прайсці да «астравоў», хаця гэта і далека...

— Бачыш, падстаўляюць нам новы мяшок, яшчэ мацнейшы,— пасля нядоўгага маўчання сказаў Касач.

Мы глядзім на ракеты, зусім блізкія. Снарады ўсё падаюць у балота: стукне стрэл, рэха паўторыць яго, потым рване ў цемры, і зноў рэха пацвердзіць. Вельмі баляць і слязяцца мае вочы, усё навокал растае, расплываецца ў надакучлівай вясёлцы. А тут яшчэ рознакаляровыя ракеты скачуць: сіні, чырвоны, жоўты колер, мройлівы,

дрогкі сцякае з мёртвага белага цела асіны, з зарослага змрочнага твару Касача, з маіх рук... Я — нібы ў паўсне. І размова з Касачом, і гэта наша, на адзіноце, маўчанне — такое ўсё нерэальнае, несапраўднае, немагчымае. Мяне пачынае калаціць, хоць на мне зноў салдацкі кіцель і нават світэр, таксама нямецкі. (Знайшоў на возе, калі, пад абстрэлам ужо, разбіралі з калёсаў трафеі: захоплены ў немца ў абоз давялося кінуць.) Я нібы ў паўсне, адносіць мяне ад рэальнасці, і толькі помню, што трэба яшчэ сказаць пра «востраў». Мне ўсё здаецца, што дрэнна расказаў, растлумачыў і Касач не зразумеў...

— Страшна было?— нечакана пытае Касач. Сіні колер на яго стомленым, зарослым твары змяніўся белым, чырвоным, а я ўсё пра «востраў» тлумачу, не магу скеміць, што мяне пра Пераходы спыталі.

— У Пераходах,— вяртае мяне Касач да пытання.

— Жанчыны ў акенца выкідвалі дзяцей, а знізу пад сцяной салома гарыць, і туды падаюць дзеці... З акенца рукі — вось так рукі... мацяркі, жанчыны рукі цягнуць...

Я, як сляпы, сам выцягваю рукі з растапыранымі пальцамі, а з іх сцякае зменлівае, мройлівае святло. Касач глядзіць на мяне, на мае агніста пафарбаваныя пальцы, і ўпершыню на твары яго я бачу такое: нерашучасць, ніякаватасць.

— Трэба ж было мне іх паслухаць! Упрасілі, угаварылі не чапаць карнікаў у вёсцы. Каб людзей не спалілі. Самі ж Пераходы, і дзядзька, і пляменнік, прыйшлі прасіць. Спаляць сем'і, калі ў вёсцы атакуем! Вось табе і «калі»!

Ён нібы перада мной апраўдваецца — Касач!

— Гэта ў іх ужо вар'яцтва! Не іначай! Не проста забіць нават, а абавязкова жыўцом спаліць, замарозіць, голадам замарыць, Абрад такі прыдумалі, ці што? Ніводнаму небу не прыносілі такіх ахвяр, як прыносяць зараз зямным ідалам — якому-небудзь вусатаму яфрэйтару. Цябе яны палілі, а мяне, у сорак першым, вымаражвалі. Да апошняй, брат, слязінкі. Зямля, як жалеза, голае поле, абгароджанае калючкай, а пасярод — згарэлая цагляная каробка. Былы цагельны заводзік, ці што. Пабітыя печы, ямы. І нас шмат тысяч. Ляжаць, хто дзе скарчанеў. У ямах, у мёрзлых печах. Па два, па тры, кучамі: не падзелішся — не сагрэешся! А хто яшчэ мог поўзаць, нашыліся ў цагляную каробку. Набілася аж даверху. Хто пад нізам, той сагрэўся, а хто сагрэўся, той ужо задыхнуўся. У жывых, як і ў мёртвых — ледзяныя бароды ад апошняга дыхання. І апошняя сляза — таксама ледзяная. Так, брат, чалавека можна глыбока вымаразіць. Да апошняй слязінкі. Можна. Толькі самі потым не скугольце...

Ён нават устаў, калі вымавіў: «Самі не скугольце!» Устаў, здзіўлена зірнуў на мяне і раптам усміхнуўся, як закрыўся. Нібы засланіўся сваёй іранічнай усмешкай.

...І зараз яна на ім — тая заўсёдная бязадрасная ўсмешка? У голасе была, калі павітаўся. Мне б зірнуць на яго, толькі зірнуць. На Глашу. І ўбачыць, хаця б адзін раз, Сярожу. Сярожу свайго я помню блакітнавокім: шмат разоў бачыў такога ў сне. Блакітнавокага, светлагаловага. Ад Глашы ведаю, што ён чорненькі, і вочы таксама цёмныя. Убачыўшы сапраўднага, калі б мяне вылечылі, страціў бы таго блакітнавокага, светлага. Нават вось так можна страчваць!

Якія яны разам — Касач і Глаша? У іх свеце людзі старэюць. А для мяне яны ўсё тыя ж. (Здаецца, адзіная перавага мець такога мужа, як я.)

А мой жа Бокій нечым падобны на Касача! Мне гэта толькі зараз прыйшло ў галаву. Я ніколі не бачыў твару Бокія Барыса, але так і бачыцца на ім гэта заўсёдная, адрасаваная бог ведае каму касачоўская ўсмешка. Яна ў Барысавым голасе, у словах. Вось яно! Вось чаму мне ў гэтым аўтобусе ўсё ўспамінаюцца спрэчкі з Бокіем.

Глаша пасля вайны сустрэлася з Касачом. У сорак шостым, пасля звароту з Германіі. Касач працаваў у райвыканкоме, у тым жа раёне, дзе партызаніў.

Праз шмат гадоў, у пяцьдзесят трэцім, Глаша мне расказвала пра іх новую і апошнюю сустрэчу. Яна ніяк не магла вытлумачыць (і гэта яе мучыла, здзіўляла, нават злавала), чым так уразіў новы, пасляваенны Касач і што прымусіла яе паехаць, пайсці ад яго, ужо назаўсёды. Як у пушкінскай «Мяцеліцы»: «Гэта не ён! Не ён!» Імчалася да яго, столькі марыла пра дзень, калі ўбачацца, сустрэнуцца: і ў Азарыцкім канцлагеры, дзе валялася тыфозная на снезе, і ў Германіі, куды яе вывезлі немцы. А ўбачыла: «Не ён!»

Не, гэта іменна ён, Касач, якім і раней быў, але абставіны зусім іншыя, і перад ёй усё па-другому раскрылася. Адна справа, калі вайна, усё хістаецца, смерць, жорсткасць на кожным кроку, а сярод усяго — нехта самы цвёрды, упэўнены ў кожным слове і ўчынку, такі ўладны і трохі таямнічы, на ўсё пазірае з нейкай незразумелай, нават пагардлівай вышыні. На ўсё: і на дрэннае, і на добрае. На ўсіх: і на сябе таксама, бо і сябе ўсялякім бачыў, знае, помніць. І ў партызанах, і да партызанаў — у палоне, а магчыма, у даваенным. (Магчыма, я ўскладніў, ускладняю Касача. Вунь нават з Бокіем падабенства ўбачыў! Але Глаша — ёй было васемнаццаць, дзяўчынка, закаханая! — яна, вядома, яшчэ больш яго ўскладняла. Дзе было ёй зразумець яго, толькі кахала і пакутавала. Бегала на паляну плакаць. Выдумляла сабе

на пацеху, што толькі магла, фантазіравала: вунь нават «дзіцянятка» нафантазіравала на той паляне!

А потым — зусім іншае!— яны сустрэліся ў сорак шостым. Неаднолькава гэты час адгукнуўся ў розных мясцовасцях, хаця галодны ён быў усюды: паўкраіны зруйнавана, спалена, а тут яшчэ жудасная сухмень! Але ў былой партызанскай зоне, дзе пакінулі Касача працаваць, усё гэта мела асаблівую вастрыню. Ад вёсак засталіся толькі бярозы, ды клёны, ды лавачкі каля зарослых лебядой папялішчаў і рэдкія дзе-нідзе зямлянкі. Ні машын, ні коней. Людзі самі ўпрагаліся ў плуг, на сабе аралі і баранавалі.

Але да гэтага ўжо ўвыклі за вайну.

Да чаго людзі прывыкнуць не маглі, не хацелі, не чакалі, што трэба будзе прывыкаць, дык гэта да таго, што забудуць пра тое, што яны вынеслі, перацярпелі ў вайну.

Гэта потым, пазней сталі нанава прыгадваць усё: прыязджаць на сустрэчы, ставіць помнікі, пісаць, узнагароджваць.

У сорак шостым, беручы падатак, не пыталі, з якой вёскі. І ці ёсць, ці існуе вёска, ці ёсць хата. І атрымлівалася, як у прыказцы: муж любіць жонку здаровую, а сястру багатую. Вёскі, мясцовасці, што найбольш пацярпелі, тыя, што больш за ўсё партызанам памагалі,— якраз яны апынуліся ў становішчы «сястры нелюбімай».

Якім быў у гэтых абставінах Касач, калі ад яго ўжо не патрабавалася асабістай храбрасці, халоднай гатоўнасці на смяртэльную рызыку, але затое заставалася пры ім яго іранічная адчужанасць ад людзей з усімі іх пастаяннымі і жорсткімі клопатамі — пра гэта я магу толькі здагадвацца. Але іменна ў гэту мясцовасць і да гэтага Касача прыехала Глаша.

— Стаіць чалавек перада мной, сядзіць за сталом, размаўляе па тэлефоне або з заплаканай бабай, крычыць або ўсміхаецца, а ў мяне такое адчуванне, што я не туды, не да таго прыехала. Усё такое ж, як было: твар, рукі, моцныя плечы, нават кіцель той жа, толькі больш выцерся. Але нам абаім нязручна. Ну, уяўляеш: была ноч, і чалавеку здавалася адно, а тут раптам — дзень, светла!.. Я не магу гэта растлумачыць. Не ён, і ўсё! Але самае галоўнае і крыўднае: я не ведаю, я не помню, а які ж «сапраўдны» ён. І ў мінулым яго няма. Ёсць вялізны чужы чалавек. Гэта я помню. І пачуццё сваё помню. Але падзелена — тое і другое. Нешта ў самім паветры было разліта, акружала яго, нас, злучала. Знікла гэта паветра — і нічога... Ты вось усё тлумачыш пра чужы боль. Было б вельмі проста, калі б па-твойму. Калі б той, хто сам шмат перажыў, калі б такі заўсёды і другога чалавека бліжэй разумеў. А то ж бывае і наадварот, зусім наадварот! Робіцца чалавек — як

вымаражаны. Гэта Касач пра сябе добра сказаў, толькі дзіўна і мне нават зараз крыўдна, што са мной ён ні аб чым сур'ёзным не гутарыў, а з табой раптам, чамусьці... Вось бачыш, вось і зразумей нас, жанчын. Не, сапраўды, вымаражаны! Дом з выдранымі вокнамі і дзвярамі. У вайну і такі дом — шчасце, нібы нават грэе. Але ўсё жыццё ў такім?! Гэта ўжо страшнавата. Уцякла я. Не паглядзела і на тое, што вас, мужыкоў, так мала, а нас усё яшчэ так многа. Не скажу, што я абавязкова аб табе тады думала. Успамінала, паплакала, калі сказалі, прайшла чутка, што Флёра Гайшун памёр у нейкім шпіталі. І ў снах я цябе неаднойчы бачыла, як мы ратуемся, пажары. Але ўсё роўна галоўнае быў ён, вакол яго ўсё. А тут сабралася і паехала. Сказала, што мама хворая (гэта праўда, ногі ў яе адняло). Як ён зразумеў мой напамінак пра маму, не ведаю. І яна мне ніколі нічога не сказала... Не ведаю. І баюся ўсё ведаць... Такой старой сябе адчула, стомленай. Толькі і адпачывала, калі ўспамінала пра нашу з табой паляну, лячылася гэтымі ўспамінамі. А часам раптам хацелася яго ўбачыць, але самотнага, старога, нецікавага. Ну, але гэта глупствы жаночыя...

Чаму мне так хочацца пабачыць іх зараз побач — Глашу і Касача? У чым я хачу пераканацца? Што нічога не мінаецца ў жанчын? І наогул нічога. Дык хіба я гэта па сабе не ведаю! Вунь як усё, даўно адмерлае, адсохлае, адчуваеш. Пачынае балець. Так у цяпле пачынаюць шчымець адмарожаныя пальцы. І чым менш іх адчуваў да цяпла, тым мацней шчымяць, ажываючы.

Мяне Глаша так знайшла. У пяцьдзесят трэцім прыехала паступаць у інстытут на завочнае. Маці пасля доўгай пакутлівай хваробы памерла, і яна прыехала. Раптам бачыць каля дэканата — Флёра, жывы! Каб не думала яна, што я памёр у тым шпіталі, магчыма, і не ўсклікнула б так, на здзіўленне ўсяму калідору, не кінулася б на шыю радасна пачырванеламу маладому выкладчыку псіхалогіі. І не сцёрліся б так адразу гады, што прайшлі з таго дня, як я ішоў праз балота, а яна засталася на «востраве», сумная, нібы прадчувала. Што потым адбылося на «востраве», я ад яе дазнаўся ў тым жа інстытуцкім калідоры.

Праз пяць дзён карнікі дапялі і да другога «вострава». Калі ўспаўзлі, мокрыя, смярдзючыя, злыя, на бераг і пачалі страчыць па ўсім, што хавалася ці бегла за кустамі, Сцёпка-«фокуснік» (ён адзіны з партызанаў мог на мыліцы хадзіць) адстрэльваўся, а потым прыскакаў і сеў сярод параненых, падцягнуўшы да сябе рэчмяшок з толам. Глаша з трыма малымі ляжала ў балоце за вываратнем і бачыла, як гэта было. Ён прыбег, адкінуў мыліцу, пустую вінтоўку і сеў. І да яго папаўзлі параненыя, а ён іх укладваў галовамі да сябе, да

мяшка з толам, Глаша таксама хацела падбегчы: вось-вось з-за кустоў з'явяцца карнікі! Ужо галасы іх чула. Але не магла падняць сябе, так ёй зрабілася жудасна. Асабліва, калі папаўзлі да яго параненыя, нібы да збавіцеля, а ён акуратна ўкладваў іх галовы, Напаследак вочы Глашы і Сцёпкі-«фокусніка» сустрэліся. Ен глядзеў (Глаша тут кожны раз, калі расказвала, плакала) і неяк дзіўна ўсміхаўся.

— А мо мне здалося. Да яго паўзуць, а ён трымае гранату на мяшку з толам і глядзіць на мяне: нібы просіць памагчы, не хавацъ вачэй, не хавацца, а каб я не баялася, усміхаецца мне... Я не вытрымала, схавалася, і адразу — выбух!.. Калі немцы цягнулі нас праз «востраў», гналі ўсіх, каго не забілі, я яшчэ раз убачыла месца, дзе былі параненыя...

Перад самай нашай жаніцьбай былі мы з Глашай на Браслаўшчыне — паехалі на азёры. Пакуль я ставіў палатку, яна некуды знікла, а потым паклікала мяне незнаемым, нейкім чужым голасам. Я спалохана прыбег, а яна сядзіць спакойна, абхапіўшы загарэлыя калені, і глядзіць уніз — на застылую вячэрнюю прыгажосць возера, акружанага жоўтымі бярозамі, якія адбіваюцца ў вадзе і на якіх нібы гарыць яшчэ дзень, і цёмнымі, амаль чорнымі, амаль начнымі елкамі.

Я заўсёды зведваў ад прыгажосці бачнага свету пачуццё хутчэй пакутлівае, а не радаснае. Нібы ты вузкагорлая пасудзіна, у якую шырокім струменем льюць густы ліпкі мёд: нешта ў сярэдзіну трапляе, але больш — па сценках, звонку... (Затое зараз магу тоненькім, эканомным струменем цадзіць, зберагаючы кожную кроплю. Тое, што сабрана ў пасудзіне — цёмнай, назаўсёды закрытай,— толькі тое табе засталося і новага не будзе. Пералівай, цадзі — з сябе ў сябе...)

Глаша па-свойму ацаніла маю маўклівасць:

— Скажы: не перашкаджай мне, калі сама нічога не робіш.

І ўсміхнулася вінавата, радасна-пакорліва. Гэта ў яе было новае, незнаёмае, узніклае пасля вайны: гаварыць за мяне і прычым заўсёды мне на палёгку, а сабе на дакор («Скажы: не хапала мне яшчэ бабскіх слёз...», «Скажы: сама разбірайся са сваім Касачом...»).

А то раптам пачынала расказваць пра тое, што было з ёю пасля «вострава»: пра тыфозны прыфрантавы канцлагер каля палескіх Азарыч, пра пяцігадовага хлопчыка, які памёр на мокрым снезе:

— Ён усё суцяшаў мяне, я яго грэю, а ён абяцае: «Прыйду дамоў і зраблю тры печкі: мамцы, сабе і табе!» А яго мамка, застрэленая, ужо ляжыць каля калючага дроту: хацела сучча сабраць, каб сагрэцца... Ну вось, зноў я... Скажы: не бачыў я вайны!

Глашы ўсё здавалася, што яна навязвае мне свае ўспаміны, свае слёзы, сваё мінулае. А я прымушаў яе зразумець, паверыць, што гэта і мае мінулае, і мае ўспаміны,— усё гэта наша.

Паступова яна гэтаму паверыла, але, паверыўшы, як гэта бывае ў жанчын, адразу пайшла далей. Зараз ёй ужо здавалася, што любіла яна зусім не Касача, а мяне, але я сам, сваёй дурной улюбёнасцю ў камандзіра і сваёй пераконанасцю, што яна можа любіць толькі яго, толькі такога,— адным словам, гэта я перашкаджаў ёй разабрацца ў самой сабе. Дый наогул мог бы быць больш надобным на Касача! Толькі каб не такі вымаражаны...

Я не вытрымліваў — так шчыра яна папракала мяне, з такой упэўненасцю ў сваёй праваце і ў маёй віне,— і пачынаў рагатаць. Глаша злавалася і крыўдзілася яшчэ больш:

— Ну чаго ты, як Флёра з той паляны! З-за цябе я столькі папакутавала. А з-за каго ж?

— Ага, каб вочы Акуліны Іванаўны ды да фігуры Мікалая Фёдаравіча...

Што зараз яна адчувае, што ў ёй, калі абодва мы тут,— я і Касач? Першапачатковае напружанне, калі яна, бадай, сама не ведала, як успрыме гэту нечаканасць, прайшло. Яна па-другому ўжо і сядзіць і з Сярожам гаворыць. Звычайна, як дома. А на твары яе, хутчэй за усё, той наіўна-спакойны выраз, з якім яна тады, у час блакады, заснула, прыхіліўшыся да дрэва: а, самі разбірайцеся з гэтай вайной, з гэтай смерцю! Ёй надакучыла. Самі разбірайцеся, калі вы *такія*... Але якія мы — мы з Касачом,— калі глядзець яе вачамі? Я неаднойчы заўважаў у ёй злосць супраць нас абодвух. Ужо супраць абодвух. Так, Касача нібы не існуе для яе, нават здзіўлена, што было, магло нешта быць, але і маё, «Флёрава», яе часта раздражняе.

— Добра быць Флёрам, але ж у меру! Табе ўжо не семнаццаць. Колькі можна саступаць кожнаму? Так і будуць усё жыццё верхам на табе!

Ужо не да Касача, а да трэцяга кагосьці раўнуй: той — не такі, як Касач, але і не такі, як Флёра. Да яе будучага пачуцця раўнуй. У іх, жанчынах, яно заўсёды жыве — гэта «будучае пачуццё». Як заўтрашняя, а не толькі сённяшняя мера чалавека, чалавечага. І для гэтага самім жанчынам зусім не абавязкова быць лепшымі за нас. Проста ім аддадзена гэта на захаванне. І куды б жыццё ні накіроўвалася, вымяраем мы сябе, выв'яраем, любім або ненавідзім усё-ткі жаночым позіркам...

...Ноччу атрады рушылі ў глыбіню балота. Зарава запаленых лясоў, на якія перапаўзлі пажары, жоўта адбіваецца ад нізкіх, што нам

насустрач бягуць, хмар, кладзецца на ваду, пад ногі нам, надаючы ўсяму яшчэ больш імклівы, трывожны тэмп. Адстанеш — дагоняць, паспяшыш — напорашся! Мы адрываемся, адыходзім ад карнікаў — насустрач ім. І чым больш выразнае гэта пачуццё, тым больш упарта мы спяшаемся на другі край балота, дзе, напэўна, перасоўваюцца ўжо, расцягваюцца батальёны і засады, чакаючы нас. Хлюпанне па гразі, усплёскі, злыя ці недарэчна вясёлыя воклічы, цяжкае дыханне — усё здаецца несканчоным, невядома калі ўзніклым, бясконцым. Твае і нечыя рукі сустракаюцца, хапаюцца, счапляюцца ці спалохана адпіхваюць адна другую, і — наперад, наперад! Параненых нясём, тоўпячыся каля насілак і коўдраў па шэсць, па восем чалавек, да болю ўчэпіста трымаючы пальцамі, пазногцямі коўдру або брызент. Трэба як мага вышэй трымаць, але нечакана знікае ўсякае дно пад нагамі, і тады людзі кідаюцца ў адзін, у другі бок, трымаючы ношу і як бы чапляючыся за яе. На дапамогу кідаюцца, хто бліжэй, і пачынаецца нібы схватка, барацьба — з крэктам, воклічамі, стогнам, лаянкай.

Твары, вочы параненых сярод усяго гэтага ўражваюць нерухомасцю, нібы нават абыякавасцю, за якімі адчай і сорам, бездапаможнасць, крыўда на сваю няўдачу. Але і сярод параненых ёсць свае весялуны:

— Цягні, браткі, невад! Юшка будзе.

Мяне змянілі каля насілак-коўдры, але адразу ж у твар зазірнуў Косця-начштаба, не пазнаў, вядома, але загадаў:

— Памажы ахове. Валочым яшчэ фрыцаў для нечага! Чорт ведае!..

Мы іх, сапраўды, для нечага гонім перад сабой і нібы разумеем, для чаго, чаму, але па чарзе здзіўляемся: «Чорт ведае што!» Я знайшоў іх там, дзе галасы гучней, самыя рэзкія. Тут і Пераходы — дзядзька і пляменнік. Яны самыя маўклівыя ў ахове.

Дзіка назіраць, як карнікі стараюцца ўратавацца ад балота, як кідаюцца, цягнуцца да чэзлых дрэўцаў і купін, хапаюцца адзін за аднаго, за партызанаў, нават за Пераходаў, нібы не разумеюць, што ўжо мерцвякі. Але, мусіць, не верыць у гэта ніхто, пакуль жывы. І таму паводзіць сябе чалавек часам вельмі дзіўна, недарэчна, калі глядзець збоку.

Я не адразу пазнаў свайго брытагаловага ворага, так выматала карнікаў балота, а гэты яшчэ без акуляраў, як сляпы. (Малпы пры ім няма ўжо.) Некалькі разоў мы аказваліся побач. Але дзіўна, я нібы саромеюся чагосьці. Не хачу, каб ён пазнаў мяне зараз, калі мы адзін на адзін, а не ў натоўпе партызанаў, дзе я гучна дабіваўся, каб ён убачыў, разгледзеў, пазнаў мяне, уратаванага з забітай ім вёскі.

Недарэмна я так пратэставаў, так ненавідзеў з самага пачатку гэту іх бездапаможную пакорлівасць, паслухмяную стараннасць. Яны нібы загадзя ведалі мяне, чакалі, што ва мне з'явіцца гэта няёмкасць ад поўнай улады над нечым жыццём і смерцю. Няёмкасць, якой у іх саміх, помніцца, не было.

Я іду за сваім галоўным ворагам, як павязаны, вартую, як з засады, але блізка, вачамі сустракацца мне не хочацца.

Раптам пагрозліва ўскалыхнулася падманлівая паверхня, на якую ён стаў. І адразу ж, па-бабску ўсклікнуўшы і ўзмахнуўшы рукамі, ён праваліўся. Спачатку з'явіліся пальцы, растапыраныя, выцягнутыя, потым выкацілася галава і засталася, як адрэзаная, на дрогкай паверхні цвёрдага моху — без твару, без вачэй, аплеценая цінай, нібы нечакана аброслая ёю.

— Гэй, памажы таму, не бачыш! — гукнулі да мяне.

Няўстойліва трымаючыся за нізенькі корч, я падаў ствол вінтоўкі, крануў ім варухлівыя пальцы. Яны адразу кінуліся да маёй вінтоўкі: я ледзь не адхапіў. А ён ужо ўсім цяжарам павіс, сцягваючы і мяне з хісткай купіны.

Была б гэта палка, а не вінтоўка, я ўжо выпусціў бы яе з рук. А тут мы нібы змагаемся за вінтоўку, вырываем адзін у другога. Я падцягнуў да сябе аплеценую багавіннем, цінай галаву, дрыготкія плечы, рукі майго ворага, ён схапіўся за корч, за мяне — прагна, спалохана, слепа. Я ўжо адпіхваю яго, адрываю ад сябе, крычу раз'юшана:

— Ну што, так і будзеш? Пайшоў, гадзіна!

Гразь сплыла з голенай галавы, і ўжо бачны вочы — блізкія, шалёныя ад перажытага жаху. І нібы пазналі мяне.

І тады я рвануў вінтоўку ўбок, клацнуў затворам, але не ўтрымаўся і сам схапіўся за яго плячо. Схапіўся і, зверху гледзячы ў жоўтыя ад далёкага зарава вочы, крычу:

— Ты, фашыст, глядзіш, вылазіш, гадзіна, жыць, так, жыць?!

Я выкрыкваю яму прысуд і не магу прабіцца скрозь бяссэнсава спалоханы позірк старога з запэцканай галавой: перада мной гэтыя вочы, а мне трэба, калі мы ўжо так блізка і зараз я заб'ю яго, я хачу ўбачыць таго, хто стаяў каля машыны, сядзеў у машыне...

Ён, мусіць, зразумеўшы, што гэта смерць яго крычыць, ірвануўся ўбок і зноў праваліўся, па пояс. Я кінуўся за ім, проста на яго кінуўся. Цяпер я штурхаю, ганю яго, выціраючы свае балючыя вочы, іменна яго ганю, і ён ведае, што гэта я, што я ёсць, што я ўвесь час іду следам. Ён блізарука азіраецца, нібы шукае мяне. Зараз ён ведае, хто яго гаспадар, яго жыцця і смерці гаспадар, і гэта неяк дзіўна на

яго падзейнічала: ён яшчэ больш старанна, ужо нібы спецыяльна для мяне, ратуе ад балота сваё жыццё...

Нарэшце мы выбраліся на залітыя вадой узбалоткавыя лугі. Імжыць ранішні дождж на нашы разгарачаныя твары, распараныя шыі, рукі.

Спрабуем, не здымаючы ботаў, выліць з іх жоўтую ваду. Збоку гэта выглядала б, як дзіўная ранішняя зарадка: вялізны натоўп змучаных людзей сярод мокрага лугу, і кожны, хапаючыся за суседа, па-птушынаму падкурчвае назад нагу або выпроствае яе перад сабой. Тыя, у каго не боты, а сырамятныя пасталы ці, яшчэ лепш, лазовыя лапці, стомлена расхвальваюць свой абутак, у якім нічога не затрымліваецца — ты і абуты і босы адначасова. Налятай мяняцца! Але ахвочых мяняцца з імі і нават падтрымаць стомленую балбатню не знаходзіцца.

Чалавек з трыста стаяць сярод лугу ў неглыбокай вадзе, безнадзейна мокрыя, выматаныя, трымаюць насілкі.

Пазіраючы адзін на другога, як на свой адбітак, змываюць бруд з адзення, з твараў, палошчуць у вадзе кепкі, пілоткі. Спрабуюць сцерці чарнату з твараў параненых, калі тыя не могуць самі.

І карнікі мыюцца, нерашуча, моўчкі.

На вадзе, вялізнымі зялёнымі шарамі — кусты лазняку, падобнага на копы сена, хоць сядай на іх! І пакуль наперадзе нейкая затрымка, многія спрабуюць адпачыць, сесці, а не выходзіць, дык легчы — жыватом або спіной, пластом. Ужо смех чуецца, стомлены, невясёлы.

Карнікаў мы сабралі да аднаго вялікага лазовага куста, і яны таксама прытуліліся да яго, хісткага, пругкага. Ужо не як ноччу, а як раніцай, бачацца твары, а гэта зусім іншае. Раніца пасля цяжкай ночы падкрэслівае ў любым чалавеку стомленасць, але таксама і палёгку, што гэта скончылася, прамінула. Карнікі мыюцца ўжо смялей, старанней, было б чым — зубы чысцілі б: адной рукой, далонню зачэрпне ваду, яшчэ раз і яшчэ раз, і ўсё гэта нібы не так сабе. Яны рыхтуюцца жыць яшчэ адзін дзень — і быццам бы асцярожна пытаюцца ў тых, што стаяць са зброяй насупраць, ці пераконваюць іх...

Мой вораг акуратна абмывае галаву, зноў гладкую і заплямленую, як дрэнна пафарбаванае велікоднае яйка: блізарукія вочы яго некага шукаюць — усё здаецца, што мяне. І быццам бы з надзеяй нейкай. Сярод агульнай безаблічнай нянавісці ён учуў асабістую, маю, няхай таксама нянавісць, але за якой пэўны чалавек. Замест таго, каб баяцца мяне яшчэ мацней, ён — на табе! — шукае мяне! Усё-ткі ў яго тут знаёмыя! Я не дазваляю яго бездапаможна плаваючым вачам

зачапіцца за мой твар, прапускаю міма, не прызнаючы. Не хапала, каб я і сапраўды саромеўся вось так сурова, бязлітасна стаяць перад ім, брудным і рахманым! Не шукай, не знойдзеш, не дачакаешся!..

Сярод «не немцаў», якія трымаюцца падкрэслена асобна, найбольш вылучаецца кадыкасты перакладчык. І не толькі рост яго спыняе ўвагу, але і выраз нейкай заўсёднай бяссэнсавай хітрасці на твары. Ен згубіў сваю фуражку з доўгім брылём, што адрознівала яго ад немцаў, і гэта яго вельмі непакоіць, быў нават момант, калі ён зняў фуражку з галавы ў земляка-суседа, нібы для таго, каб пагрэць галаву, але той спахапіўся і забраў назад. Перакладчык усё спрабуе з намі гаварыць:

— У-ух, стаміліся! Якія тут балоты!

Паглядзеў з кароткім спалохам: ці не перастараўся? І тады паведаміў, што «дождж зараз — не патрэбны, самая ўборка, жніво».

— Але затое памые нас.

Як хітра ён падкрэсліў гэта агульнае «нас».

— Заткніся! Ты!— не вытрымаў нехта, і перакладчык спалохана сціснуўся, але адразу ж пераклаў сваім, падаў гэта, мусіць, як агульную каманду: карнікі паварушыліся, замерлі.

Падыходзяць яшчэ партызаны. Нешта прыцягвае сюды. У пабурэлай ад бруду «венгерцы» з залізаным мокрым футрам па бартах, трымаючы аўтамат пад локцем, падышоў Касач, змрочна ўсміхнуўся суседу — вусатаму камандзіру:

— Доўга трафей свой будзеш валачы?

— У цябе ёсць людзі з Пераходаў, вось і забірай, вырашайце.

Касач глядзіць на карнікаў нібы вельмі спакойна, неяк здалёку, але перакладчык не вытрымаў, напомніў:

— Мы — не немцы!

І паказаў на фуражкі (і на сваю непакрытую галаву таксама).

— Сур'ёзна?— здзівіўся Касач.— Ну, а з імі што рабіць? З тваімі гаспадарамі?

— Яны заслугоўваюць пакарання смерцю,— выразна і гучна сказаў перакладчык.

— Вы гэта і зробіце зараз. Калі ім служыце?!

Касач некалькі разоў мімаходзь пазіраў на Перахода-старэйшага, што нерухома стаяў перад карнікамі. Позірк быў такі, быццам Касач звяраў: ці так, ці тое ён, Касач, робіць, збіраецца зрабіць. І таму не па-касачоўску запытальны, нават няўпэўнены. Аднак было ў гэтым і нешта вельмі касачоўскае, з загадзя вядомым яму адказам:

— Ану дайце гэтым вінтоўкі!

І ўсё-ткі мы яго не зразумелі.

— Без затвораў,— нечакана раздражнёна растлумачыў камандзір.

Заклацалі затворы. Ад гэтых гукаў карнікі заварушыліся, аселі, куст за іх спіной задыхаў, затрашчаў. Але жах, сапраўдны жах перакасіў іхнія твары, вочы, калі карнікі-немцы ўбачылі, што вінтоўкі перадаюць іх суседзям у дзіўных фуражках.

Аднекуль прыбег Сталетаў, нібы баючыся спазніцца. Ён не бачыў, як і што тут адбывалася, вочы касавурацца спалохана і прагна. Ён не разумее, чаму вінтоўкі ў руках у карнікаў. Пераступае з нагі на нагу, прапіхваецца бліжэй да «не немцаў». А за спіной у яго рэчмяшок — варушлівы, дрыготкі, жывы. Я не адразу зразумеў, а зразумеў — адразу ж забыў і пра Сталетава і пра яго рэчмяшок, каб успомніць і доўга помніць потым, калі ўсё скончылася. Вось куды, аказваецца, пераскочыла малпа з пляча галоўнага забойцы! Сталетаву яе сунулі, каб нёс у мяшку. Нібы наўмысна. «Летапісцу» — акурат. Жывы, дрогкі мяшок, і сам Сталетаў таксама паторгваецца, пераступае з нагі на нагу...

Нехта гукнуў:

— Давай мясі, калі мяснікі!

Чацвёра «не немцаў», зачаравана слухаючы ціхія, напаўголаса, каманды свайго перакладчыка і беручы вінтоўкі за ствол, адступаюць ад другіх карнікаў, якія прысядаюць, уціскваюцца ў лазовы куст, а ён увесь ходзіць, дыхае, хістаецца. І гэтыя з вінтоўкамі-палкамі таксама ціхенька, сцеражліва хістаюцца, пераступаючы з нагі на нагу і ўзважваючы дубінны цяжар прыкладаў. Прымерваюцца і ўсё перагаворваюцца па-свойму, ціха і хутка пераклікаюцца. Перакладчык, рэзка ўскрыкнуўшы, нечакана кінуўся да майго ворага: ускінуты над брытай галавой прыклад, кароткі, пустагулкі хруст удару, адразу ж заглушаны зусім заячым крыкам немца-карантыша, на якога накінулася адразу двое!..

І аўтаматная чарга! Нечаканая, рэзкая, усё перакрэсліўшы, як палёгка, выратаванне.

Два карнікі з вінтоўкамі і некалькі немцаў, нязручна хапаючыся адзін за другога, за куст, асядаюць у ваду. Адгучала чарга, пранеслася рэха, а яны ўсё хапаюцца адзін за другога, усё падаюць. У перакладчыка твар незнаёма расслаблены, не лжывы: пастаяў, нізка абапёршыся на вінтоўку, і раптам крута баднуў галавой зямлю, гразь.

— К чорту! К чорту! — крычыць Пераход. Гэта ён страляў.— Усіх к чорту!

І тут адчайны стогн-крык за кустамі:

— Стой! Што робіце? Вы! Што робіце?

Мы кінуліся ўбок, за куст — такі гэта быў крык! Пераход-малодшы стаіць на каленях і нібы што шукае ў вадзе, разглядвае ў гразі: усё ніжэй і ніжэй схіляе галаву, твар. А партызан, што крычаў, ярасна глядзіць на нас і цягнецца да яго рукамі, ці то паказваючы на яго нам, ці то жадаючы падхапіць, падняць. У чарнаце, у гразі плавае, хутка разыходзячыся, цёмна-чырвоная пляма з сіняватым адлівам. Прыціснутая да фуфайкі, да жывата рука Перахода-малодшага страшэнна палымнее крывёю.

Пераход-старэйшы аглушана глядзіць на гэта. Зрабіў крок да карнікаў, схапіў двух — немца і «не немца»: ад яго цяжкіх рук яны зваліліся, але ён ускінуў іх на вялыя ногі і ўдарыў аднаго аб другога, і яшчэ, і яшчэ, з кожным разам слабей, але ўсё з большым адчаем і крыкам:

— Праклятыя! Праклятыя! Праклятыя!

...І мы пабеглі далей — насустрач ледзь бачным у ранішнім святле нямецкім ракетам. Мы ўсё яшчэ спадзяёмся праскочыць у вялікія лясы, дзе няма блакады. Гэта імкненне соцень людзей было таксама ўцёкамі ад таго (але і насустрач таму), што здарылася каля копаў-кустоў лазняку і нібы ўсё яшчэ працягвалася. Як толькі мы спынімся, зноў адбудзецца, вернецца гэта. А наперадзе нас чакаюць такія ж карнікі, як і тыя чацвёра ўцалелых, якіх мы гонім з сабой?.. «Рама» ўжо завісла над намі, то ўздымаецца, то падае ніжэй, рэдкія кусцікі не могуць нас схаваць. Мы зноў пад пільным вокам, яно зноў над намі. І ўжо адчуваем — нібы цені бачым — як наперадзе, куды мы бяжым, перасоўваюцца нямецкія батальёны, перамяшчаюцца засады, чакаючы нас.

Скончылася пад нагамі вада, потым чорная, як дзёгаць, старая падсохлая гразь, і нарэшце мы на сухім, на немагчыма сухім тарфяніку. Тут нібы і дажджу не было, толькі папырскала трохі, нібы дзеля сонечнага бляску ды васковага і вострага паху торфу і багуну. Не засталося сіл адмахвацца ад рудых куслівых аваднёў. Затое ўжо няма палескіх камарыных хмар: восень сагнала іх, хаця яшчэ і халадоў не было. Ляжыш на зямлі пластом і ўсім целам адчуваеш, якая яна мяккая, лёгкая, уся з траў і пахаў. Высокія высахлыя купіны смачна і прызыўна цямнеюць познімі ягадамі — вялізнымі сінімі буякамі. Людзі так выматаліся, што толькі глядзяць на ягады, аблізваючы перасохлыя вусны, неахвотна перамаўляюцца. («Галава ад гэтых буякоў баліць, калі шмат», «Ану падай!», «Бягу!».) Але ўжо прыстройваюцца да купін, нібы да стала падыходзяць, падпаўзаюць, а іншы, як бервяно, падкоціцца — і так яму добра і нават не трэба

ўставаць! Вось ужо разабралі-расхапалі самыя шыкоўныя купіны, з сумак галеты нямецкія дастаюць, пра ваду гавораць:

— А чаю не хочаш?

— Трэба было хлябаць, не зяваць, калі пад бараду было.

Ягадамі частуюць параненых.

Іх шмат, занадта шмат, параненых. Некаторыя беспрытомныя, трызняць, ускрыкваюць, а тыя, у каго вочы расплюшчаны, глядзяць у нізкае неба, дзе назольна шукае, гудзе «рама». Параненыя ведаюць, куды, насустрач чаму і да якіх баёў мы нясём іх, бездапаможных, цалкам залежных ад рук, ад ног, ад смеласці ці слабасці другіх...

Сярод іх Шардыка — наш камісар. Калі атрад вырываўся з блакады, яго секанула па поясе кулямётная чарга. Але ён усё яшчэ жывы, хаця і страціў прытомнасць. Некалькі разоў, я бачыў, падыходзілі да яго насілак Касач і Косця-начштаба ў суправаджэнні рухавага кругленькага Філіпава. Атрадны медык вінавата называе нейкія лекі, уколы, якія неабходны і якіх у яго няма.

На зямлю не садзіцца, не адпачывае, здаецца, адзін Пераход. Вялізны, у нягнуткім брызентавым плашчы, стаіць над насілкамі, на якіх цяжка дыхае смяртэльна белы яго пляменнік. Пераход глядзіць на параненага з недаўменным, адчужаным здзіўленнем. Нешта вельмі трывожнае ў яго паставе: вось-вось зробіць чалавек нечаканае і страшнае... Каля ног яго над непрытомным маладым Пераходам сядзіць дзяўчынка, рот яе напханы ягадамі, вымазаны, на шчоках слёзы. Яна зноў плача, дзяўчынка з Пераходаў.

У карніках, ацалелых, нешта змянілася. Яны сядзяць збітай кучкай, хаваючы вочы. Дакорлівае нешта ў іх паставах, у гэтых пакрыўджана апушчаных вачах. Іх дысцыплінаванасць, іх рахманасць не ацанілі партызаны — у гэтым яны пераканаліся ўжо. Але яны, нягледзячы ні на што, застануцца такімі ж. Нам у дакор. Можа, і не гэта ў іх у галовах было. Але пастава, выраз у іх такі. І цяпер яны не стараніліся адзін другога: два немцы і два «не немцы». Можа, таму, што іх засталося мала. Але ўсё-ткі дзіўна: тое, што адбылося каля куста, не развяло іх канчаткова, а нібы нават нанава зблізіла...

І вось паатрадна, паўзводна, адлучыўшы людзей, у якіх рукі звязаны параненымі (яны — асобна, ззаду), мы рухаемся высахлым балотам, гатовыя адразу разгарнуцца да бою. Старыя, зарослыя жоўта-бурай асакой канавы, кучы-барханы зляжалай тарфяной крошкі, іржава-чорныя і толькі дзе-нідзе пакрытыя травяной зелянінай — канца гэтаму няма. Да вайны тут торф нарыхтоўвалі. Зямля спружыніць пад нагамі, адчуванне, нібы па падвесным мосце ідзеш. Не сантыметры, а метры торфу ўглыб! Малады партызан (у Пераходы

не трапіў, вочы не баляць, не слязяцца, як у мяне!) раптам падскочыў, як уджалены, і гопнуў на зямлю каленьмі.

— Як сяннік, браткі-беларусы!

На яго глядзяць, адны са здзіўленнем, другія — з дакорам — на чалавека, якому яшчэ ахвота пагуляць. Разважаюць:

— Сюды агеньчык — паўгода тлець будзе.

— Там ужо гарыць, бачыце?..

Над далёкімі тарфянымі буртамі сапраўды вісіць тонкі блакітны дымок, мякка растаючы ў нізкім сырым небе.

Мы ўбачылі людзей. Спачатку дзяцей, што бегалі сярод тарфяных барханаў. Зусім блізка перад намі з-за чорна-зялёнай тарфяной кучы выйшла басаногая жанчына, прайшла колькі крокаў, але раптам заўважыла нас і хуценька назад, схавалася. Зніклі і дзеці.

За намі, здаецца, назіраюць. Але вось зноў выйшлі са сховішчаў жанчыны, дзеці. Іх усё больш. І толькі некалькі мужчынскіх, барадатых твараў. У тулавах аселых, парослых травой тарфяных узгоркаў чарнеюць дзіркі — уваходы. Цэлая веска напэўна, хаваецца ў гэтых норах.

— Хлопчыкі, так напалохалі вы нас, так напалохаліся мы! — загаварылі адразу некалькі жанчын нам насустрач.— Учора немцы ці гэтыя «дняпроўцы» іхнія праходзілі, толькі тым краем. Нас не заўважылі. А тут, думаем, ну, усё — проста на нас!

— Шмат ішло? — пытае вусаты камандзір.

— Ды шмат! Мо разоў у тры больш, чым вас тут.

Партызаны зазіраюць у неглыбокія тарфяныя норы: цёмна, валяюцца коўдры, посцілкі, каля ўваходаў — чыгункі, вёдры.

— Што, і не абвальваецца?

— За ноч — хоць адкапвай нас! І ў рот і ў вушы набярэш. Затое ад дажджу.

— Вы галодныя, хлопцы?

— А што ў вас, цёткі, ёсць?

— Вядома што! Печаная бульбачка. І шчаўе кісленькае. Яно ў нас замест солі.

— На гэты раз мы вас пачастуем. У немцаў пазычылі,— гаворыць вусаты камандзір.— Дзе там наш начхоз?

Але і ад печанай бульбы ніхто не адмаўляецца. А яна тут даходзіць хутка, і колькі хочаш засыпай у жар — у гарачую тарфяную яму. У зямлі нібы правал, белаваты, зольны, задымлены — прадаўгаватая пляма крокаў на пяць. Кожнаму цікава памераць глыбіню вогненнага торфу: сунуць шост, кій. Дым горкі, едкі, асабліва для маіх вачэй. Але і мне хочацца зірнуць: нібы звычайны агонь, жар, але

нешта ў ім пагрозлівае, злавеснае, у гэтым агні, што жарэ самую зямлю.

— Навошта вы так блізка распалілі, цяпер не патушыце,— гаворым мы гаспадарам,— папаўзе агонь пад вас.

— А бог яго ведае, хто падпаліў! Ляжыць, ляжыць — і загарыцца,— гавораць жанчыны.— Як порах, сухенькі! Вады тут не знойдзеш, да балота ходзім па ваду. А яшчэ міны гэтыя, ракеты страляюць, чаго ж хацець. Гарыць усё.

— А туды, пад лес, дзе з вясны гарыць, зусім не дасупіцца,— умяшаўся стары, што качагарыў каля ямы.— Учора дзеці ўбачылі дзіка, пабеглі нашы, пагналі яго на агонь. А падысці не змаглі. Не трымае. Дажджы ўсё былі, дык яно глыбей тлее, а зверху — кара. Стаў — і прапаў! Шухнуў кабан — толькі іскры. Можа, метр, а можа, і ўсе тры! Гатовая смажаніна, ды не дастанеш.

— Бабы, а можа, яно пад намі ўжо, сюды агонь дапоўз? А што, прачнёмся ранічкай, а ўжо сняклiся!

Смяюцца жанчыны. Ёсць мяжа бядзе чалавечай, за якой слёзы ўжо высыхаюць, калі чалавек і скардзіцца ўжо не можа...

Нам трэба іменна туды, дзе сцелецца над гарызонтам, зломаным тарфянымі горамі, злавесны блакітны дымок. Недзе трэба абысці гэты дымок, гэты земляны пажар.

Вусаты камандзір застаўся са сваім атрадам, са сваімі параненымі, не адважыўся ісці далей, пакідаць балота.

Касач з ім доўга пра нешта дамаўляўся ці спрачаўся. Я чуў, як сказаў Косцю-начштаба, калі ўжо рушылі:

— Хопіць, што я там іх паслухаў! У Пераходах.

Нават зараз цяжка сказаць, хто больш прадбачлівы быў: вусаты той ці наш камандзір. Але як заўжды бывае пры такіх трывожных і няпэўных сітуацыях, самы малы непакой камандзіра адразу памнажаецца на непакой многіх, ператвараецца ў сапраўдную, у вялікую трывогу. Галоўнае, што ў нас на руках амаль два дзесяткі параненых!

Гэты бой пачаўся незразумела, а таму злавесна...

Мы ўжо прайшлі кіламетры з чатыры, але ўсё ніяк не можам абмінуць дымную паласу торфу на гарызонце. Некалькі разоў набліжаліся да яе. Касач і сам хадзіў глядзець, што там робіцца. Вяртаюцца тыя, што хадзілі, узбуджаныя і трохі разгубленыя.

— Ну, браткі, ціхі вулкан!

— За паўкіламетра зямля цёплая!

Нарэшце далека наперадзе мы ўбачылі лес. За дымнай смугой не разгледзець, суцэльны ён ці гэта толькі шматок лесу, але ўсё роўна лес, а не гэтыя абрыдлыя зялёна-рыжыя барханы ды раскіданыя чэзлыя

хвоечкі. Людзі заходзяцца ад кашлю, параз'ядала ўсім горлы. Хапаюцца за вочы. А для маіх, засыпаных, дык і зусім бяда — гэты тарфяны ўчадлівы вецярок. Усё навокал мяне плыве, афарбавана гарачай вясёлкай. Моцна нудзіць.

Але наперадзе лес, сапраўдны, жывы, і хутка скончыцца гэтая агідная, мяккая, чорная, задымленая падушка, узыдзем, станем на сапраўдную зямлю: такое адчуванне, што наогул вернемся аднекуль на зямлю.

Параненыя ззаду. Ацалелыя карнікі ідуць з намі, з баявой групай,— усё яшчэ абараняе іх і скоўвае нас наша невыносная нянавісць.

Дазорныя падыходзілі ўжо да лесу, калі гахнулі першыя міны: перад намі, збоку, ззаду...

Усе заляглі, каб мінулі гэтыя няпэўныя першыя хвіліны бою, такога нечаканага. Зямля ўздрыгвае мякка, як жывая, а чорныя лапіны выбухаў адразу ж пачынаюць суха тлець, дыміцца.

Дзіўна, што ні кулямёты, ні аўтаматы не б'юць, адны толькі міны намацваюць нас. Адкуль жа нас накрылі?

Каманды ўсё няма, гэта ўсіх нервуе. Толькі б не сарваліся, не пабеглі! Вось ужо нехта ўскочыў, бяжыць. І яшчэ два ці тры. Нічога горш за гэта не бывае! Бягуць направа, да тарфяных куч, якія, калі ляжыш, з зямлі ўяўляюцца спінамі дапатопных звяругаў, затоеных, цёплых — паветра над імі дрыжыць, струменіць...

Пачуліся раптам стрэлы, чарга аўтаматная — адзін упаў, а тры пабеглі яшчэ хутчэй, сагнуўшыся, улукаткі. Гэта ж палонныя разбягаюцца! Карнікі!

Здалося спачатку, што яго мінай накрыла — самага першага. Слуп іскраў на тым месцы, дзе ён толькі што быў. І адразу ж знік, як праваліўся, яшчэ адзін, што бег апошнім. Ды гэта ж яны правальваюцца ў торф! У працятую жарам распаленую зямлю!..

Той, што быў пасярэдзіне, замёр на месцы, потым закруціўся, і мы пачулі, як ён — не закрычаў — завыў у нечалавечым жаху...

— Першая рота застаецца тут, першая рота! — крычыць Косцяначштаба, бегучы перад намі. І адразу ж гучны голас Касача, што прарываецца з-за выбухаў:

— Другая рота! Другая рота, за мной!

Ён бяжыць да кустоў, не азіраючыся.

Вось яно, тое імгненне, калі ўсё, што было, ёсць і будзе, зазірае ў вочы табе: «Гатовы?» Не прапусціць яго, не страціць!..

Я ўскокваю і бягу за Касачом, за Пераходам, за тымі, хто наперадзе мяне. Людзі ўздымаюцца з-пад выбухаў і бягуць на нябач-

нага ворага. Мяккая, спружыністая зямля, як жывая, дапамагае нам бегчы: яна нібы нахіляе нас наперад — мы нясёмся ў нізінку, паўз лазняк. Злева — няпэўны ў дыме, у блакітным чадзе, зломаны тарфянымі горамі гарызонт; справа — гэты зялёны, густы, як сцяна, лазняк. А наперадзе, недзе за краем лазняку — нябачныя яшчэ ворагі, якія нас закідваюць мінамі. На многіх тварах, разгарачаных ці стомлена шэрых,— недаверлівая і трывожная цікаўнасць да таго, што мы зараз робім. Мы бяжым, а не залеглі, не чакаем, калі немцы адкрыюць сябе, калі яны з'явяцца, не стараемся хоць выявіць, дзе яны і колькі іх, адкуль яны нас абстрэльваюць. Замест гэтага мы бяжым туды, дзе нас чакае, магчыма, засада або пастка. Але ж мы робім гэта, хоць і самі здзіўлены, а наш бег такі злосны, безаглядны — і на тварах нашых, у цяжкім дыханні, у бязгучным мільганні ног, у напружаных плячах, шыях, у разведзеных локцях — ва ўсім пераконанасць, што вось зараз мы навалімся, зломім ворага, які не чакаў, што так усляпую, рызыкоўна мы кінемся наперад.

Грузна, цяжка спераду ўсіх бяжыць Пераход-старэйшы. У яго бясформеннай і, як камень, шэрай ад брызенту спіне, у набычанай галаве, у густым дыханні — адно: дабегчы, дабрацца, нарэшце, вызваліцца ад самога сябе — невыносна злога, бяссільнага перад сваім закамянелым гневам.

Мы аббягаем гэты без канца і краю лазняк, і ўсё няма тых, да каго мы імкнёмся дарвацца.

І тут убачылі: дзве мінамётныя трубы, нахіленыя ў наш бок, стаяць каля кустоў. Пырснула аўтаматная чарга — гэта Касач. Мае вочы, заслоненыя болем, таксама выхапілі нешта мільгнуўшае спераду — я, не цэлячыся, стрэліў туды. Стрэлы ўдараюць, ірвуць паветра — ззаду, збоку. Здаецца, адзін Пераход бяжыць, не падымаючы аўтамат, не страляючы.

Кусты выраўняліся сцяной, і вось яны — пяцёра ці шасцёра ўцекачоў! Яны так паспешліва і бездапаможна спрабуюць забегчы за няблізкі край лазняку, асабліва адзін з іх, які адстаў, тоўсты, з адвіслым задам нямецкіх салдацкіх штаноў, што нам раптам робіцца жорстка весела. І самае недарэчнае: ад едкага гару, ад беганіны і яны і мы — кашляем. Бяжым, на хаду стукаюць паспешлівыя стрэлы, вось-вось пачнуць падаць забітыя, а яны, а мы не можам стрымацца ад самага простага — ад надрыўнага, апрыклага кашлю.

Яны чамусьці не кідаюцца ў кусты, усё бягуць перад намі, бачаць, напэўна, толькі край лазняку, які іх схавае ад нас, ад нашых стрэлаў. Чым бліжэй гэты край, тым хутчэйшая і больш паспешлівая стральба. І вось ужо, нібы разваліласся нешта, па адным падаюць:

направа, назад, налева. Два ўсё-ткі заскочылі за лазняк. А самы апошні з уцекачоў, старанны, нязграбны таўсцель, нібы адчуўшы, што цяпер за ім адным пагоня, яшчэ паспявае азірнуцца: вочы, перакрыўлены рот чалавека, які бачыць сваю смерць...

Касач прастрачыў па ім і таксама азірнуўся — папераджальна, строга, каб не затрымліваліся каля забітых. Пераход бяжыць, не зважаючы на тых, хто ўпаў. Тыя, хто яму патрэбны,— наперадзе, жывыя, яму патрэбны жывыя, жывыя...

І вось яны зноў астатнія два. Спачатку мы іх пачулі: іх надрыўны кашаль, як слабае рэха, адгукаецца на наш, у дзесятак глотак, кашаль. Зноў роўна пайшоў лазняк, і зноў яны перад намі — адкрытыя, асуджаныя. Азіраюцца.

Адзін адразу ж упусціў з рук вінтоўку і нарэшце нырнуў, уламаўся ў кустоўе. А другі ўсё бяжыць, хоць відаць, што сам ён адчувае, разумее, што гэта яго апошнія крокі.

Пераход перакрэсліў яго пагардліва-кароткай чаргой і пабег далей, нават не зірнуў на забітага. Не, параненага. Паранены заварушыўся і, не ўздымаючы твару, папоўз нам насустрач. А рукі, акрываўленыя пальцы, якія ён нібы разглядвае пільна, так дзіка падобныя на гусіныя лапы... Ён прапоўз і замёр за тры крокі ад мяне, пагадзіўся, што забіты!..

А мы бяжым следам за Пераходам, Касачом, аблітыя потам, і ніяк не можам вызваліцца ад недарэчнага кашлю, бяжым, нібы дакладна ведаем, што не гэтыя — галоўныя, што галоўнае — наперадзе.

— Уласаўцы, сволачы! — крыкнуў нехта пра забітых. Я азірнуўся і ўбачыў, як партызан, на міг затрымаўшыся, перавярнуў цела забітага і вырваў з-за пояса ў яго доўгую гранату. І сапраўды ж, вінтоўкі ў іх не нямецкія! Ды і мундзіры нібы жаўцейшыя...

Мы не спыняемся, бяжым далей, пакідаючы выбітую не намі сцяжынку лявей: яна пайшла з-пад ног у задымленыя тарфяныя далечы.

І тут мы ўбачылі: з-за лазняку нам насустрач выбеглі людзі ў зялёным, нямецкім. У касках, з аўтаматамі! І адначасова з лазовага гушчару вырваўся, вываліўся назад нядаўна знікшы ў ім уласавец і пабег насустрач немцам, перад намі. І ён, і мы нясёмся, як з гары і нібы над вострымі каменнямі: разумееш, як бывае ў сне, што трэба спыніцца, пакуль яшчэ не позна, але ўжо не маеш сілы зрабіць гэта, не можаш і нават баішся: пакуль бяжыш — усё існуе, доўжыцца, як толькі спынішся — пацягне цябе, пакоцішся па вострых каменнях, абліваючы іх крывёю...

Рыпнула аўтаматная чарга, наша, не наша, яшчэ і яшчэ. Немцаў выбегла з-за кустоў дзесяць, не больш, а мы адкрыты ўсе, уся сотня, калі не паўтары. І нешта неадольнае ёсць у гэтай нашай злой і цяжкай імклівасці (мы гэта самі адчуваем, разумеем: нібы бачым сябе!), таму што немцы, замест таго каб залегчы і расстрэльваць нас, кінуліся туды, сюды і раптам, павярнуўшыся таропкімі спінамі да нашых стрэлаў, пабеглі.

Я міжволі азірнуўся — на нас, на нашу сілу, якая так падзейнічала, так змяла гэтых немцаў. Мне і радасна і страшна. Гнаць іх, гнаць!.. Гэта нядоўгія, хуткія хвіліны (ты гэта разумееш, ведаеш), таму што надыдзе міг, калі скончыцца і гэтая пашня па спружыністай тарфяной зямлі, і гэтае пачуццё. Наш разгон будзе працягвацца, але ўжо як у скінутага з гары: па вострых, па ловячых цябе, тваё цела каменнях!..

Пераход усё бяжыць наперадзе. Астатніх я адчуваю — побач, ззаду, а яго бачу: вочы мае балюча ўчапіліся, трымаюцца за яго, як за нешта самае галоўнае і апошняе, што засталося ад мяне на ўсёй зямлі. Я міжволі паўтараю яго рухі (ці то на самай справе, ці толькі ў думках, толькі ў глыбіні сваіх мышцаў), усё больш зліваючыся з гэтым цяжкім, вялізным чалавекам, закаваным у бясформенны, каменнага колеру брызент.

Марудна-марудна Пераход паднімае аўтамат, дзвюма рукамі, як цяжкі молат, над каскай невысокага немца, што бяжыць проста перад ім. Марудна ўздымаюцца локці, рукі... Але нечая куля выбіла немца з-пад Пераходавага аўтамата, адкінула ўбок. Пераход, не зірнуўшы туды, даганяе ўжо наступнага: здаецца, што ён (што ты) не здольны спыніцца, пакуль жывы, пакуль сам не ўпаў — будзеш вось так бегчы вакол лесу, пакуль нехта ёсць наперадзе.

Немцы, якіх мы даганяем і расстрэльваем на хаду, усё спрабуюць абагнуць лазняк, закрыцца ім, а мы не ведаем, што, хто там наперадзе, магчыма, ляжаць, ужо чакаюць нас з кулямётамі...

Вочы мае зусім плывуць у гарачай вясёлцы — сіняе, аранжавае, чырвонае! Усё змазана, расплываецца, і я трымаюся ўчэпістым позіркам за цёмную фігуру Пераходa, як за самую рэальнасць.

Я не ведаю, колькі працягваўся наш бег, колькі часу сціскалася спружына пад нашым нечаканым напорам. Але помніцца дзікая, неразумная палёгка (як у таго, хто пакінуў бегчы, усё разганяючыся, з каменнай стромы і, нарэшце, пакаціўся!), якая вострым холадам паласнула душу, калі мы выбеглі на адкрытае месца і адразу ўбачылі перад сабой у чаканні немцаў — залеглы за тарфянымі купінамі нерухомы ланцуг. Каскі, каскі, каскі...

Але Пераход не спыняецца, не падае, і гэта мяне ўтрымлівае на нагах, хаця ўсё ва мне адразу каменна пацяжэла.

— Лажыся! — крыкнуў Касач, але таксама не падае: яму таксама перашкаджае зрабіць гэта Пераход. А Пераход яшчэ хутчэй пабег, адрываючыся ад нас, ад партызанаў, якія падаюць адзін за адным. Ні страляніны, ні голасу чалавечага — нямая цішыня, што падае ў нябачную (але яна побач!) прорву.

Ужо на зямлі, лежачы, я адчуў, як нешта пранеслася над намі, нібы цягнік, зрываючы з нас паветра, зрываючы мяне з зямлі, прымушаючы ціснуцца да яе. Цягнік усё нясецца, бясконцы, нізкі, шырокі, над самай галавой, над маімі плячамі; вось-вось захопіць, павалачэ, растрыбушыць — кулямёты і аўтаматы проста выюць! Калі я адарваў галаву ад прапахлага гарам торфу і зірнуў скрозь плыткую вясёлку, Пераход усё яшчэ быў, хаця, здавалася, цэлая вечнасць пранеслася. Але ён ужо не бег, ён стаяў і марудна паварочваўся тварам да нас, нібы яго паварочвае той кулямёт (здаецца, я ўбачыў і ўсплёскі полымя на дуле кулямёта і нават самі рукі немца). Пераход марудна павярнуўся да нас тварам: ён быў непраўдападобна спакойны, нібы прыслухоўваўся. Чалавек усё не падае, але над ім нясуцца нізкія лёгкія хмары, і здаецца, што там ён падае,— як вяршаліна ссечанага, уздрыгануўшага, але ўсё яшчэ нерухомага знізу дрэва...

З моманту, калі ён упаў і мае вочы згубілі яго,— здаецца, што іменна з гэтага моманту — усё змянілася.

Мяккія тарфяныя купіны ўсё закіпаюць перад вачамі, яны дымяцца, пырскаюць, не закрываючы, а паказваючы шлях да тваёй галавы. Калі такія грымоты, суцэльны роў, здаецца, што і сэнсу мала — страляць. І трэба хутчэй выстраліць, каб адчуць, што ты можаш хоць на міг усё заглушыць.

Касач жывы, я бачу яго перад сабой: ён таксама прастрачыў з аўтамата і ўсё паварочваецца назад, шукае — мне здаецца, што мой позірк шукае. Я ўздымаю галаву, хаця нялёгка адарваць яе ад зямлі, ад крохкай купіны. Губы Касача нешта гавораць, крычаць нешта сярдзіта, а я не магу разабраць у громе і грымотах смерці. І нарэшце — праз нядоўгую цішыню:

— У абход... начштабу...

І рукой махнуў, круг апісаў, нібы абдымаючы лазняк.

Няма нічога паскудней, але і весялей — адыходзіць пад агнём: калі не бяжыш, не, не гоняць цябе, а сам — па справе, па загадзе. Ад блізкіх куль нешта ў табе сціснулася да кропкі, але не захопліваючы ўсё цела, якое, наадварот, зрабілася па-здрадніцку вялізным, нязруч-

ным, здалёк бачным. Кожны чалавек, міма якога прапаўзаеш — мяжа, табой пераадоленая і пакінутая: на ёй нечае жыццё, нечая смерць, але ўжо не твая смерць. І ва ўпор ці ўслед табе — трывожна-запытальныя вочы, позіркі («...Што? Адыходзім? Так дрэнна?») або гнеўнае, патрабавальна-пагардлівае («Адпаўзаеш! Хочаш, каб я тут, а ты...»). Адказваць, тлумачыць няма калі, ты павінен аблíччам, выглядам сваім паказваць, што не ўцякаеш, не спалохаўся, што цябе паслалі, табе загадалі паўзці назад.

Да лазняку яшчэ далёка. А вочы, чужыя вочы ўсё хапаюцца за мяне, пытаюць, патрабуюць, і трэба быць вясёлым, лёгкім, каб адразу зразумела было, хто і чаго паўзе. З такім тварам не ўцякаюць! Я дрэнна бачу і таму ўсміхаюся — на ўсякі выпадак — усім. І забітым таксама. Некалькі разоў мяне па-сабачаму рванула за рукаў, за плячо. Замíраю, чакаючы, што вось зараз усяму канец! І з'яўляецца, здаецца, неадольнае жаданне падхапіцца на ногі і бегчы, бегчы туды, дзе край лесу,— за яго. Туды адпаўзаюць параненыя, туды іх цягнуць: вочы ў параненых здзіўлена-дзіцячыя, нібы чалавека адразу адкінула далёка-далёка ад таго, чым яшчэ міг назад ён жыў.

За лазняком іх шмат, параненых, тут гучаць галасы, стогны, адсюль і бой чуецца інакш. Ужо не суцэльныя навіслыя грымоты, роў, а асобныя стрэлы, чэргі кулямётныя, аўтаматныя — яны то счэпліваюцца, то адна за адной коцяцца і раптам заціхаюць на момант. Такі бой надоўга — пакуль боепрыпасы ёсць. Толькі б хапіла ў нас патронаў. На тварах, на руках, пад падраным адзеннем людзей, што паўзуць некуды ці спакойна, мертва ляжаць — зыркія размытыя чырвоныя плямы. Я паўзу, я прабягаю міма, далей, а ў вачах гэта і ўсё не адыходзіць. Я паўтараю, магчыма, нават не ўголас, сам сабе:

— Камандзір мне загадаў. Я ў першую роту. Загадаў Касач...

Бягу ўжо на поўны рост, там, дзе нядаўна мы гналіся за немцамі. Вось і яны, забітыя. Зброі каля немцаў ужо няма, і ляжаць яны не так, як упалі. Адразу прыкметна: чапалі ці не чапалі забітага. Нават не ведаю, па якіх прыкметах, але заўважаеш. У забітым заўсёды застаецца апошні рух, апошняя спроба выратавацца. І заўсёды яны па-рознаму ляжаць. А гэтыя — усе аднолькава, на спіне. Я пранёсся над уважліва-нерухомымі вачыма мёртвых і нейкі час бег, нібы забыўся, куды, чаго. Не, я да начштаба, нічога яшчэ не скончылася, мы павінны, там трэба ў абход, ззаду зайсці, выручаць сваіх...

Наперадзе мяне чакаюць уласаўцы. Яны далей ад стральбы, ад бою, смерць дагнала іх раней. У целах, у паставе больш мёртвай распластанасці, цяжару... Як даўно ўсё гэта было: вось тут мы беглі, а яны перад намі, ратаваліся ад нашага гневу, ад смерці, а Пераход іх

даганяў — імчаўся насустрач сваёй смерці. Бой усё грыміць, цягнецца, невядома, што праз пятнаццаць хвілін, праз паўгадзіны будзе са мной таксама, а я ўжо ўспамінаю бой, як нешта даўняе і далёкае.

Я дамчаўся, убачыў сваіх: ляжаць, напружана падрыхтаваўшыся да бою, а некалькі чалавек тут жа стаяць, кураць, чакаюць. Як бывае на старых групавых фатаграфіях. А раненых, насілак не відаць, некуды іх занеслі, схавалі, магчыма, у кусты, але няма часу ўсё зразумець, я падбягаю да Косці-начштаба, які курыць, седзячы на рэчмяшку, я выкрыкваю яму загад Касача:

— Кругом лазняку!.. Абысці, бягом трэба! Бо самнуць нашых! Камандзір загадаў!..

Косця глядзіць на мяне ўсё так жа, не ўстаючы, але ў поглядзе, у вачах яго нешта рэзка і жорстка зрушылася. Нарэшце ён сунуў папяросу пад бот, яшчэ прыціснуў яе моцна, тады ўстаў:

— Усе, хто не каля раненых — сюды! За мной — бягом!

Цяпер лазняк у нас злева, мы бяжым, зноў абыходзячы яго, а бой ужо на супрацьлеглым баку лесу. Лес гэты, лазняк гэты, аказваецца, зусім не вялікі, і ён круглы. Толькі дзе-нідзе кусты, адрываючыся, адыходзяць, адбягаюць па тарфяніку да бурых і чорных куч, а ў адным месцы — зарослая канава, мы яе зараз прамінулі. Старая, цесная ад лазняку меліярацыйная канава, даўно высахлая, адпаўзае да тых жа тарфяных барханаў.

— Слухай, вярніся!— Косця-начштаба спыніўся, затрымаў аднаго партызана.— Вярніся да тых, хто застаўся, і скажы: параненых сюды, у гэту канаву. Зразумеў? Няхай нясуць і залягаюць тут. Вядзі іх сюды.

Партызан пабег назад, а мы зноў імчымся туды, дзе грыміць бой. Але нам ужо здаецца, што бой зрушваецца ўсё лявей, адыходзіць ад нас. На хаду я спрабую расказваць Косцю-начштаба, як мы гналіся за ўласаўцамі, за немцамі, як перад намі апынуўся ланцуг з кулямётамі, як Касач мне крычаў, паказаў, каб нашы ў абыход, з тылу ўдарылі… Косця напружана слухае: і мяне, і бой, які і сапраўды аддаляецца. Па тым жа крузе адыходзіць. Няўжо скранулі, збілі Касача, насядаюць?

Справа, за едка-сінім покрывам сухога тарфянога дыму мы ўбачылі далёкія прысадзістыя (напэўна, сад?) дрэвы і некалькі стрэх... І дарога відаць — туды, адтуль. Па ёй, па гэтай дарозе, прыйшлі немцы. Вось і сляды: тут і на конях ехалі. Хутка, зараз мы іх убачым, а яны — нас! Тарфянікі тлеюць, блакітны дым з'ядае далеч: стрэхі і дрэвы растаюць, плывуць. Вецер адтуль, і нас зноў душыць кашаль, перашкаджае, збівае з нагі.

Мы іх убачылі каля асядланых наўючаных коней і адразу кінуліся да іх: чэргі аўтаматныя спляліся, рэзка ўдарылі вінтоўкі! Людзі ў зялёным сталі ўскокваць з зямлі, адстрэльвацца. Коні, параненыя ці забітыя, вельмі ціха апускаюцца на зямлю. Спачатку на калені, потым кладуцца. Стаіць, нібы чакае, і раптам, як рабізна на вадзе, задрыжыць ад крыжа да шыі і падае на заднія, на пярэднія ногі...

Мы пагналі абозных немцаў у бок вялікага бою, услед яму. Яны раз'юшана адстрэльваюцца, і нам зноў і зноў даводзіцца падаць і ўставаць, паўзці, страляць.

Цяпер лазняк, невялікі гэты лес, нібы акальцаваны страляцінай. І гэты кальцавы бой марудна кружыць. Немцы адцяснілі, цясняць Касача, а мы цяснім іх. Косця-начштаба зноў паслаў сувязнога: зняць тых, што пакінуты ў канаве, каб адводзілі, неслі нашых параненых.

Што адбывалася і як гэта атрымлівалася (як на малюнку: круг, «кальцавы» бой!) добра відаць адсюль, здалёку — з аўтобуса, з памяці. Тады ж было толькі адчуванне непрадбачанасці, дзіўнасці таго, што адбываецца, і нават немагчымасці. Бадай, у такое і не паверыў бы, калі б не з намі гэта адбывалася.

Вось, здаецца, тое месца, дзе нас сустрэў ланцуг немцаў з кулямётамі. Зямля, торф тлеюць, усюды стрэляныя гільзы, іржавыя плямы крыві, чырвона-белыя бінты, шматкі адзення. Але забітых не відаць. Касач забраў нашых. І немцы таксама забралі сваіх.

Ляжаць засталіся на месцы трупы ўласаўцаў. Але іх зноў патрывожылі. Усе яны без рамянёў і падсумкаў, а адзін і без ботаў.

Трэба б спыніцца і дачакацца сваіх параненых (з той канавы), трэба хутчэй бегчы, каб дагнаць асноўных немцаў, якія цясняць Касача. Але чакаць — няма калі, і сіл ужо не застаецца — бегчы. Мы то рвёмся бегчы, то валачомся, задыхаючыся ад едкага чаду, кашлю.

Сонца — як чырвоная круглая ніша ў брудным, чорным, зменлівым ад дыму і воблакаў небе.

Кола бою кружыць вакол лесу, не здольнае разарвацца: ні мы, ні немцы не адважваемся кінуцца ўбок, дзе гараць тарфянікі, ці адысці па дарозе, адкрываючы сябе кулямётам. Аўтаматныя чэргі там, дзе немцы і Касач, гучаць усё радзей. Ужо не бой, а нібы папераджальнае рыканне. Гэта на супрацьлеглым баку круглага лесу. Хто каго зараз гоніць, хто адыходзіць, хто ззаду, а хто спераду? А сонца, вялікае, чырвонае на дымным неспакойным небе — быццам распаленае, накіраванае на людзей жэрла...

Вось зноў тая канава, дзе мы пакідалі сваіх параненых. Косцяначштаба загадаў затрымацца, чакаць. Залеглі на ўсякі выпадак. Чакаем сваіх, але хто з'явіцца на самай справе? Ад чаду, ад млоснасці

кружыцца галава, вочы зусім раз'ела дымам, а тут яшчэ і кашаль гоніць слёзы. Тыя, у каго вочы лепшыя, ужо бачаць нашых: ужо гавораць, абмяркоўваюць, пасмейваюцца нават. Гэта заўжды забаўна назіраць збоку, як знаёмыя людзі ідуць з асцярогай, з аглядкай, «на пальчыках». А я бачу толькі свае слёзы — вясёлкавае нешта, гарачае ад болю. Потым і для мяне нешта цёмнае замітусілася, з'явілася. Наперадзе ідуць дазорныя, а ўслед, па тры, па чатыры,— з насілкамі. Шмат іх у нас, параненых, хлопцы зусім выбіліся з сіл; пашарэлыя, мокрыя, апусцілі, паставілі на зямлю насілкі і лаюць нас:

— Уцякаеце, чэрці! Ад каго, ад нас?

Параненыя цяжка маўчаць, трывожна ўслухоўваюцца ў стральбу. Толькі тыя, хто страціў прытомнасць, нешта гавораць, гавораць. Просяць вады. Нам усім нясцерпна хочацца піць. А ад іх сухога, з гарачкі шэпту — яшчэ больш...

Але ў некаторых параненых вочы, погляд непраўдападобна спакойныя, засяроджаныя. Гэта — тыя, хто паміpae. Яны памруць незалежна ад таго, як скончыцца гэты дзіўны, неверагодны бой. Калі смерць прыйшла да чалавека, ён застаецца адзін. Колькі б і хто б ні быў побач. (Я бачыў аднойчы, як паміраў у лесе пажылы партызан. Каля яго стаялі два сыны, таксама партызаны, і старая. І ўсе мы, хто быў паблізу, падышлі да калёсаў, на якіх ён ляжаў. Чалавек, не чуючы ўжо сваіх ран, увесь белы ад бінтоў, глядзеў на нас ясным позіркам, але так, нібы нас і няма тут, і толькі ён і яшчэ нешта нам не бачнае. Старая ціха пахіствалася над ім, трымаючыся дзвюма рукамі за калёсы, а калі позірк канаючага аддаляўся, яна пачынала нараспеў гаварыць, галасіць:

— Ціхан, я плачу, бачыш, і дзеці плачуць, Ціхан, і твае таварышы тут, Ціхан, ты чуеш, мы плачам!..

Жанчына так наіўна, але і так зразумела спрабавала разарваць страшнае адзіноцтва смерці — адзіноцтва апошніх імгненняў чалавека. Мяне нехта пераконваў, што апошняя абавязковая слязінка мёртвага (пра яе і Касач гаварыў — пра апошнюю, пра вымаражаную) — гэта слязінка адзіноцтва, страшнай пакінутасці кожнага перад тварам смерці.)

Касач са сваімі зараз павінен з'явіцца. Калі толькі ўсё так, як нам уяўляецца,— калі яны сапраўды па крузе ідуць і адразу ўслед за намі. Косця рашыў чакаць, і мы, падрыхтаваўшыся да бою, глядзім, хто зараз з'явіцца.

З намі чацвёра забітых, іх паклалі збоку, але таксама на насілках. Ператасаваліся мы, і зараз ужо я каля насілак, мне несці.

Я пастараўся стаць так, каб несці не забітага, не мёртвага. Хадзіць па гэтым сляпым крузе, ды яшчэ з нябожчыкам на руках! Жывы лягчэйшы — гэта праверана: не так прыцягвае да зямлі...

— Глядзі, а ідуць як, адразу відаць касачоўцаў!

— І Касач, ды ён паранены! Бачыш, забінтавана плячо.

— Не Касач гэта. Ага, быццам...

— Спыніліся, заўважылі. Аб'явіцца, паклікаць трэба, а то яшчэ бой пачнуць. Таварыш начштаба!

— Ага, баішся касачоўцаў!

— Вер ім!

Нашы, некалькі чалавек, усталі, выйшлі з канавы, махаюць рукамі, сігналяць, паднімаючы і апускаючы вінтоўкі.

Трое дазорных патапталіся на месцы, таксама паказалі зброяй пароль і, ужо весялейшыя, рушылі да нас. З-за кустоўя выцягваецца ўвесь ланцуг касачоўцаў: пярэднія з вінтоўкамі, з аўтаматамі ў руках; у тых, што ідуць услед, купкамі (па чатыры, па шэсць чалавек), знаёмы нам выгляд людзей, якія нязручна, стомлена нясуць раненых, забітых. Мы, моўчкі і ўголас, лічым — колькі насілак. Так, той, у каго забінтавана правае плячо — Касач. Ён без курткі, у адной гімнасцёрцы і без знаёмай фуражкі. Аўтамат пад левай рукой.

Косця пайшоў яму насустрач, потым спыніўся, стаў чакаць.

І вось мы ідзём усе разам, і ўсе забітыя, раненыя з намі.

— Тут раўней, камандзір, тут ужо сцяжынку прабілі,— пачуў я, як Косця-начштаба сказаў Касачу.

А той адгукнуўся, коратка засмяяўшыся:

— Вось так, Косця, следу чалавечаму будзеш рады!

І загадаў:

— Пастраляй, начштаба, адгукніся. Чуеш, пытаюць? (Немцы на другім баку лесу час ад часу страляюць.) Мы дык свае дыскі разбазарылі. І скажы, каб падзяліліся патронамі.

— Патронамі? —Косця недаверліва ўсміхнуўся.

— Нічога, загадай.

Косця скіраваў у бок кустоў аўтамат, даў чаргу, другую. Немцы адгукнуліся адразу ж. Цэлым залпам чэргаў. Рады, што мы ёсць? Ці — што мы не блізка, далека?

І зноў — як мецііна на крузе — трупы коней. А два кані мірна ходзяць каля самых тарфяных гор. Узмахваюць галовамі, пераходзяць з месца на месца — дым, гар іх мучаць.

— Праваляцца ў агонь,— гаворыць барадаты, у гадах, партызан з перабітай нагой, якога мы нясём на коўдры. Ён натужна выцягвае галаву, выглядвае са свайго нязручнага гамака.

— Зараз збегаю, завярну,— сярдзіта адзываецца Вядзмедзь, учапіўшыся ў коўдру, у цяжкую ношу збялелымі пальцамі.

Пот есць яму вочы, залівае шкло акуляраў. Нізкаму Вядзмедзю асабліва блага: яму прыходзіцца не трымаць свой рог коўдры, а ўвесь час паднімаць, цягнуць яго ўверх.

— Ірвануў бы я па гэтай дарозе, адкуль немцы прыйшлі. Колькі можна так хадзіць? — скардзіцца Вядзмедзь.

Мы ўчатырох нясём свайго параненага. Трымаць за рагі коўдры прыходзіцца дзвюма рукамі, а вінтоўку таксама за спіну не закінеш, патрэбна пад рукой. Вінтоўка перашкаджае, б'е па каленях. І кожнаму здаецца, што сусед не так трымае, не так ідзе. І не тое, не так гаворыць.

— А ты знаеш, хто цябе чакае на той дарозе?

— Вось і дазнаемся.

— Лепш трымай як трэба! Адыходзіць — дык назад, на балота. На дарогу, па якой мы прыйшлі. Вусаты хітры, сядзіць зараз і бульбачку пячэ. А мы кружым, як сляпы конь.

— Сядзіць і ў вус не дзьме,— флегматычна пазайздросціў бялявы хлопец.

— Ідзі вось у ногу,— распараджаецца сярдзіты ад стомы таўсцяк Пухаў, які ўсіх нас усё папраўляе.— Што ты на куст прэшся? Ён хоча (гэта зноў Вядзмедзю) на дарогу выбегчы. А я цябе з кулямётаў і накрыю. Немцы толькі і чакаюць, каб мы адарваліся ад гэтага клятага лесу. Ды не цягні ты, падымі вышэй!.. Прыцісну ць на адкрытым — куды пабяжыш? У гарачыя ямы?

— Коней шкада — праваляцца,— зноў гаворыць паранены. Ён нас не чуе: аглушыла мінай. Галава, худая шыя барадатага дзядзькі па-птушынаму цягнецца ўверх з глыбокага гамака.

— Даруйце, хлопцы, цяжкі я,— просіць паранены.

— Нічога, баця,— гаворыць белабрысы флегматык.— Перахода ўшасцёх ледзь-ледзь! Толькі навошта — мёртвага?

Вядзмедзь раптам здзівіўся:

— Сапраўды! Такая вайна, што і за мёртвага баішся. Дзе ўжо там раненага пакідаць праціўніку.

Мы ўсё ідзём, несучы сваіх параненых, забітых, і нібы нават разумеем, чаму мы ходзім і немцы ходзяць, чаму яны не спыняцца, не залягуць і не навяжуць нам бой (у іх для гэтага патроны ёсць, у іх заўсёды ёсць патроны). Чакаем, што вось зараз наскочым на засаду. Ідзём ад іх, ідзём следам за імі, прыслухоўваючыся да пагрозлівай (а можа, папераджальнай?!) страляніны.

Усё-ткі першае тое адчуванне, калі мы наскочылі на іх, калі гналі, раз-пораз адкідалі, а яны ўцякалі — напэўна, працягвае дзейнічаць.

Немцы і самі, бадай, не знаюць пэўна: праследуюць яны нас ці ўцякаюць ад нас. Магчыма, таксама чакаюць і баяцца нашай засады. І можа, зараз думаюць пра тое, каб ад нас адарвацца, пайсці, пра тое, як ім сарвацца з гэтага заклятага круга, з гэтай бясконцай арбіты, не падстаўляючы сябе пад агонь і не правальваючыся ў ямы.

Пераход, абодва Пераходы — і паранены малодшы і забіты старэйшы — у нас за спіной. Спераду нясуць камісара Шардыку, кажуць, ужо мёртвага. Час ад часу мяняемся ролямі з тымі, хто ідзе напéрадзе атрада, і з тымі, хто прыкрывае атрад ззаду. Ці нясі забітых, ці чакай, калі з засады ўдараць па табе, пярэднім. Але стаміліся так, што любы ахвотней пойдзе наперадзе калоны. Пот едкі, горкі ад дыму, аблівае ўсё цела, яго проста сціраеш з твару — так ён залівае вусны. Цяпер я нясу Перахода-старэйшага, мы ўшасцёх нясём, і замест насілак — яго брызентавы плашч. Пазногцям балюча — такі ён цяжкі, так цягне мёртвае цела да зямлі. І самому хочацца ўпасці і не варушыцца, апусціцца ў стому без астатку, соладка замерці. Вочы мае плаваюць у вясёлцы, усё афарбавана ў розны колер, але ўсё часцей, як цень, наплывае чорная паласа. Раптам выйшла наверх усё, што назбіралася за гэтыя дні, злілося ў адно тупое пачуццё самай апошняй стомы, за якой ужо суцэльная абыякавасць — нават да самой смерці абыякавасць.

Немцы ўсё страляюць за лесам, а мы ўжо маўчым. Наша маўклівасць іх непакоіць, палохае, і стральба ўсё ўзмацняецца. Колькі прайшло з таго імгнення, як разарвалася першая міна і мы кінуліся на ўласаўцаў? Вось яны, ляжаць, вачамі ў неба,— для іх прайшла цэлая вечнасць. Нават секунда смерці — такая ж вечнасць, як і мільён гадоў. А над намі яшчэ ходзіць жывое сонца, яно прайшло большую частку свайго паўкруга, пакуль мы круцім свае жорны. Колькі разоў іх круцілі і да нас... Яшчэ шмат разоў мы абыдзем вакол лесу, пакуль сонца спусціцца за тыя дымныя ўзгоркі. А потым што? Што потым будзе — невядома, але толькі пра гэта і марыш: хутчэй бы яно звалілася з зыркага, пякучага неба і перастала сляпіць вочы, плавіць, паліць нас. Я нахіляюся да свайго локця, каб працерці вочы, і бачу блізкі твар Перахода. І нейк нехаця здзіўляюся таму, што ён зусім не спацелы. Пра што я, куды гэта саслізгвае мая ўвага?.. Здаецца, да ўсяго ўжо абыякавы і разам з тым заўважаеш якраз драбніцы.

Нешта заварожвае ў гэтай дзікай хадзьбе па сваім і па чужым следзе. Мы ўжо дарожку прабілі ў торфе — мы і немцы. Колькі ж мы

кружым? І колькі нам яшчэ хадзіць?.. Не, мы ўжо не ходзім: ногі соладка выцягнуліся, яны гудуць, як прапелер, а заплюшчыш вочы — дык і сапраўды здаецца, што цябе паднімае, што цела тваё, якое ные, дрыжыць кожнай мышцай, пакалыхваецца над зямлёй. Млосна ад такога пакалыхвання, спяшаешся расплюшчыць вочы. Мы ляжым у той самай, зарослай лазняком, канаве, нас тут пакінулі. Косця-начштаба прапанаваў Касачу: схаваць некалькі чалавек і паглядзець, як ідуць немцы, колькі іх, што ў іх і чаго чакаць ад іх? Начштаба сам застаўся з намі. Чацвёра нас ў гэтай канаве. Мы яшчэ бачым нашых касачоўцаў, глядзім, як яны знікаюць. Шмат насілак, занадта шмат. Людзі ледзь ногі пераастаўляюць, хістаюцца ад стомы, ад спёкі, ад чаду. Жывых душыць, б'е кашаль. Калі ляжыш спакойна, кашаль не так мучыць, але і нас ён не пакідае — асабліва тоўстага Пухава. Косця пытае час ад часу:

— Ну, не надакучыла?

Чалавек рукой, кепкай хоча заглушыць кашаль, прыпадае тварам да зямлі, глядзіць вінавата мокрымі, чырвонымі вачамі. Апраўдваецца:

— Вады б...

— Зараз прынясуць... немцы,— гаворыць Косця-начштаба,— слухай, паўзі ты, дзядзька, па канаве вунь туды, далей.

Але тут закашляўся Зуёнак, а потым і сам начштаба.

— Усё роўна паўзі,— гаворыць Косця,— хопіць тут і без цябе хрыпуноў.

Тоўсты партызан папоўз, душачыся кашлем, а мы яму паказваем: яшчэ чутно, далей, яшчэ далей!

Лежачы, можаш хоць вочы працерці. Калі не мог, калі занятыя былі рукі, здавалася, што толькі працерці іх трэба, зняць гэту казытлівую слязу — і стане лепш. Насоўкі ў мяне, зразумела, няма, усё на мне такое запэцканае граззю, сажай, што да вачэй не паднясеш. Я выцягнуў ніз спадняй сарочкі, жоўтай і салёнай — самае чыстае, што ў мяне ёсць,— і ёю тру вочы. А сонца плавіцца ў дыме, плыве, таксама запаленае: яно з нейкім злавесным сінявым адлівам. Сонца пячэ, паліць, а мяне калоціць нейкі холад. Здаецца, што і ў паветры, прапаленым, прадымленым, разліты гэты холад: спіны тарфяных узгоркаў-звяруг дрыжаць дробна, бесперастанку...

Вось яны — пярэднія немцы, дазор! Гэтае пачуццё заўсёды асаблівае: з засады глядзець, як паяўляюцца перад табой ворагі. Вось гэты... Вы ніколі адзін аднаго не бачылі, не ведалі, што другі ёсць на зямлі, але недзе нешта склалася так, а не інакш, і няма цяпер людзей

больш звязаных адзін з другім, чым вы: адно жыццё на дваіх, адна смерць на дваіх — дзяліце!

Але мы не засада, мы самі сябе пасадзілі ў пастку. Тут і застанёмся, нас заб'юць у гэтай канаве, калі немцы раптам уздумаюць агледзець яе ці мы выдадзім сябе кашлем, які пачынае раптам калаціць то мяне, то Зуёнка, то Косцю. У нас робяцца спалоханыя і вінаватыя твары, мы кідаемся тварам, ротам на руку, у зямлю і не кашляем ужо, а ціха гудзім, стогнем.

У зялёных мундзірах ці ў плямістых накідках, у касках — ідуць немцы. Па адным і групамі. І ўсё глядзяць на лазняк, насцярожана трымаюцца, адступаючы ад кустоў. Яны чакаюць нашага з'яўлення адтуль. Вось яно што! Немцы лічаць, што загналі нас у гэты лазняк (мы ўжо даўно не адгукаемся на іхнія стрэлы), што мы заселі ў лесе. Ходзяць і чакаюць, калі мы выбежым на адкрытае, пад іх кулямёты. Вось адзін спыніўся і застрачыў з аўтамата ў глыб лесу. І адразу другі, трэці стрэлілі — з вінтовак. Хмызняк абстрэльваюць. У наш бок яны і не глядзяць. Шмат іх, больш за сотню вываліла з-за лазняку, і ўсё новыя з'яўляюцца, ідуць у кірунку да нашай канавы. Тыя, што ўсярэдзіне калоны, не глядзяць на кусты, не страляюць: гэтыя нясуць параненых, забітых. І таксама, як мы,— на плашчах, на коўдрах: па чатыры, па шэсць чалавек каля ношы, спатыкаючыся, перашкаджаючы адзін аднаму. Водзіць іх у бакі. Чуваць вялыя галасы. Усё бліжэй падыходзяць немцы, і іх кашаль — выратавальны, гучны — чуваць нам. Свой мы зацiскаем у сабе — хто далонямі, хто рукавом. Вось ужо і апошнія немцы паказаліся з-за лазняку. Гэтыя збіліся ў цесную групу і не на кусты глядзяць, а назад азіраюцца: чакаюць нас ззаду. Увесь выгляд іх паказвае, што не яны нас, а мы іх гонім. Пярэднія перакананы, што загналі нас у кусты, а гэтым здаецца, што партызаны ціснуць, гоняць іх. Павернецца, пастрочыць з аўтамата назад і даганяе сваіх, на хаду выцягваючы з халявы ці з сумкі новы «ражок» з патронамі.

Спачатку мы ўсё чакалі, што нас адкрыюць. Але вось яны зусім побач: кашляюць, размаўляюць, страляюць — метраў за пяцьдзесят ад нас. Наша канава ўпіраецца проста ў лазняк, і немцам даводзіцца спускацца, перасякаючы яе. Усё надступіла ўсутыч, здаецца, што проста на нас яны ідуць, вось-вось на галаву стануць. І ў той жа час усё аддалілася: нібы не ты гэта ляжыш тут ці ты, але не цяперашні, а было гэта некалі з табой і ўжо прайшло, прамінула і толькі ўспамінаецца — да жаху рэальна...

Пайшлі немцы са сваімі параненымі, са сваімі забітымі — услед нашым пайшлі, і мы сталі чакаць зноў з'яўлення партызанаў, Касача.

Цяпер мы сваіх бачылі таксама збоку: і хаця другімі вачамі, па-другому, з радасным пачуццём звароту да самога сябе, але зноў здалося на міг, што і гэта толькі ўспамін аб нечым такім, што адбывалася з табой даўно-даўно... Падпоўз, далучыўся да нас і Пухаў: ён усё кашляе, але зараз адкрыта, вітаючы нас, жыццё, бяспеку сваёй радаснай, ужо шумнай дыхавіцай, кашлем. Косця-начштаба пастукаў кулаком па яго тоўстай спіне, але і сам закашляўся і засмяяўся.

Мы рушылі насустрач сваім: памахалі ім зброяй і зараз ідзём насустрач. Уклініліся ў калону, зліліся з ёю, з яе рухам. Цяпер нам весела расказваць, як блізка былі немцы, як мы іх разглядвалі і якія яны.

І зноў ідзём вакол лесу, несучы сваіх, даганяем ворагаў і ўцякаем ад іх, і ўжо не верыцца, што было што-небудзь, акрамя гэтага бясконцага блукання пад пякучым нелітасцівым сонцам, і што будзе, магчыма, нешта іншае. Становішся ўсё больш абыякавы, далёкі самому сабе: нас, жывых, быццам меншае, а тых, каго нясём — параненых, забітых,— становіцца больш: ужо няма падмены, ужо і шасцярым цяжка цягнуць мёртвага ці раненага.

Сонца амаль завяршыла свой паўкруг, пакідаючы нас адных. Спёка сышла, але стома большае, хаця, здаецца, і немагчыма стаміцца больш. Тарфяны дым гусцее, кашаль душыць усіх, параненых таксама. Толькі забітыя ціха ляжаць у правіслых гамаках-коўдрах, на якіх мы іх носім.

І ў той меры, як чырвонае, з дымным, сінявым абадком, сонца спускалася за пачарнелы край зямлі, за тарфяныя ўзгоркі, а неба ўздымалася да самых дробных зорак, з чорнай зямлі выступала, сачылася, пачынала трапятацца, дрыжаць сваё святло — злавеснае, нутраное. Яно таксама падсінена тарфяным дымам — гэта вырасла знізу паўзучае святло землянога пажару. Яно ўжо ўсюды, усё больш шырокім кальцом замыкае і нас, і лес, вакол якога мы ходзім, і нябачных (але мы іх чуем) немцаў. Ужо не знаеш, дзе яны, тыя сцежкі, якімі сюды прыйшлі і мы, і немцы і якімі можна вырвацца назад ці наперад. Агонь усюды, і ён наступае. Глянцавыя водбліскі яго на лазняку, на нашых тварах і тварах мёртвых. З кожным кругам тыя забітыя, якіх і мы, і немцы пакінулі на зямлі — уласаўцы,— быццам неяк змяняюцца, кожны раз яны нас сустракаюць інакшымі. Трупы бялеюць там і тут, і яны то бліжэй (пачынае здавацца) адзін да аднаго, то распаўзаюцца — пакуль мы і немцы робім наступны круг. Потым заўважаеш, што яны на тым жа самым месцы і ўсё тыя ж, адзначаеш гэта з бяссэнсавай, выпадковай зацікаўленасцю чалавека, стомленага смяртэльна. Мы ўсё часцей спыняемся: апускаем на зямлю

раненага і самі падаем каля яго, як забітыя. А потым ён, голасам, рукой, будзіць нас. Нехта там, спераду — Касач, Косця-начштаба,— нехта распараджаецца, але ўжо з дапамогай параненых: яны зараз самыя свежыя, жывыя, не змучаныя, яны нас будзяць, штурхаюць, і мы зноў нясём іх, нясём забітых, вяла і цяжка. Нешта ў гэты час робяць нашы ворагі, напэўна, такія ж выматаныя, робяць тое ж, што і мы — уцякаюць ад нас і даганяюць нас: і мы і яны занадта вытрыбушаны, выматаны, каб спыніцца і пачаць бой.

Недзе ёсць дарога, па якой мы прыйшлі, па якой прыйшлі нашы ворагі. Можна паспрабаваць адной з гэтых дарог вырвацца з цеснага кола землянога пажару. Але адразу адкрыеш сябе кулямётам другога: другі адразу ж скарыстае такую перавагу. Земляны агонь усё разгараецца пад пацямнелым небам, ён так шчыльна нас акружае, што ўжо не верыцца ў ацалелыя дарогі, сцежкі — дзе яны там?! Але яны ёсць: не мог за адзін дзень торф падгарэць кругом, усюды. Трэба толькі знайсці тую дарогу, але спачатку адарвацца ад немцаў.

А пакуль што спыніліся, услухоўваемся, дзе немцы, дзе страляюць. Можна ўпасці і ляжаць, ляжаць... Зноў нас будзяць раненыя, гукаюць: «Хлопцы, пад'ём, пад'ём!» Трэба ўставаць, але можна пабыць яшчэ міг у салодкім небыцці, пакуль не ўсе яшчэ ўсталі. Штурхаюць, трэба...

Ага, мы зараз на тым месцы, дзе пабілі коней. Сюды падыходзіць дарога, па якой немцы з'явіліся. Значыць, па ёй будзем адыходзіць: нам туды прарывацца. Значыць, будзем адыходзіць...

Адразу зляцела санлівасць, і нават пра стому нібы забыліся. Па ланцугу ідзе каманда, яе падхопліваюць, жывей і гучней, чым трэба, як бывае пасля сну.

— Раненых нясіце, другая рота нясе раненых,— мармыча з насілак малады партызан, у якога на лбе набраклы крывёй белы бінт, а твар закарэў, чорна зіхаціць ад засохлай крыві.

— Першая пойдзе, першая — насустрач немцам,— напружана слухаючы, зычна паўтарае каманду паранены, строга пазіраючы на нас з зямлі, нібы мы сапраўды спім ці самі не чуем.

Не, я пайду з першай, мы пойдзем насустрач немцам, а тым часам нашы панясуць параненых, адыдуцца як мага далей. Нарэшце і вось гэтак скончыцца — мы павернем, мы рушым назад, насустрач ворагу, і ўсё, што было за гэтыя дні, што збіралася на бясконцых кругах, разрадзіцца. Магчыма, смерцю, але разрадзіцца. Вочы мае ўсё слязяцца, але я нібы звыкся ўжо з гэтым — з тым, што ўсё расплываецца, растае, афарбоўваецца болем і вясёлкай...

Тым, хто пойдзе на немцаў, збіраюць і перадаюць патроны. У мяне нямецкая вінтоўка, мне патрэбны нямецкія... Ага, ужо ідзём, адыходзім,— ну, вось і добра! Мы азіраемся на сваіх, пакуль яшчэ можна бачыць: няспрытна, стомлена, ярасна ўчапіўшыся ў коўдры, у брызент, ці проста так, за рукі, за ногі нясуць параненых, забітых — расцягваюцца ў трывожную і таропкую працэсію, ідуць насустрач дымнаму зараву. Не, мы ўжо не вернемся на гэтую дарогу, мы гэта ведаем, нас мучыць туга гэтага ведання, і, каб заглушыць яе, задушыць яе ў сабе, мы ўсё паскараем крок. Плямамі зіхціць лістота лазняку, твары ў людзей афарбаваны злавесным земляным агнём, цені ад купін і калдобін, ад кустоў здаюцца чорнымі ямамі... Мы ўжо бяжым, аднекуль сіла ўзялася бегчы: мы растрачваем нейкі НЗ, апошні запас, які раней несвядома зберагалі. Зараз ужо няма патрэбы берагчы. Зробім менш, чым паўкруга, і тады знойдзем, сустрэнем тых, ад каго ўцякалі, каго праследавалі. Косця-начштаба з намі. Калі ён азіраецца на хаду, мне здаецца, што твар, што вочы ў яго ненатуральна вясёлыя. Зрэшты, я дрэнна бачу, мне шмат што толькі здаецца.

Мы ўжо стаміліся бегчы, дыхаць няма чым, перайшлі на таропкі крок. Ланцуг наш моцна перакасіла: крыло, што далей ад лесу, адстае. Як ваду ў нізінку, усіх зганяе да лесу, дзе і калдобін не столькі, і круг меншы.

Справа ад нас — няроўна падсветленая сцяна лазняку, злева — зламаны тарфянымі ўзгоркамі гарызонт, які палае агнём — чырвоным, жоўтым, сінім, нават чорным. Нават чарната нібы палае, плавіцца.

Мы ўбачылі людзей. Гэта мёртвая засада — уласаўцы. Знаёмымі плямамі бялеюць на зямлі трупы. Нешта помслівае, зларадпае ў іх нерухомасці, заспакоенасці.

Косця-начштаба ўсё азіраецца на нас, нібы прыкідвае, колькі часу гэтыя трыццаць ці сорак чалавек змогуць пратрымацца. Мы адбеглі, адышлі даволі далека ад сваіх, даўно ўжо не бачым іх, а немцаў няма. І не чуваць больш, каб яны стралялі.

А што калі і яны, адначасова з намі, наважыліся павярнуцца і ісці нам насустрач? І таму зноў адыходзяць ад нас і зараз наскочаць на нашых параненых. Косцю-начштаба відавочна непакоіць гэта: немцы нібы скрозь зямлю праваліліся. І не страляюць больш, а раней увесь час мы іх чулі.

— Вунь яны, глядзі!— крыкнуў нехта, узрадаваўшыся, з палёгкай. За кіламетр, калі не больш, ад лазняку — нейкі жывы рух, пад-

светлены дымным заравам. Так, яны пайшлі: дарогай, якая нас сюды прывяла.

Там іх сустрэнуць: вусаты камандзір, яго атрад.

А нас чакаюць другія немцы — знешняе кола блакады.

Мы завяршаем свой апошні круг, каб усё-ткі пераканацца, што немцы сапраўды пайшлі, што пайшлі ўсе.

Нам трэба даганяць сваіх.

...І ўсё ж чаму за Касачом мне бачыцца Барыс Бокій і наадварот — Касач за Бокіем? Я ж не вельмі разумею, што такое Касач, каб параўноўваць іх. А Бокія я і не бачыў ніколі, толькі чуў яго нязгодны голас. Бокій — увесь з кніг, з бібліятэкі, з радыё і газет, а ў Касача ўсё гэта — ад вайны. Што гэта — я, здаецца, і не сфармулюю дакладна. Горкая, бязрадасная, часам жорсткая думка пра людзей, пра чалавека? У аднаго — густа настоеная на ўласным жыцці, у другога — вырасла з вопыту іншых, але тым не менш вельмі асабістая, свая. Часам у Касача гэта прарываецца нейкай спыненай (як яго ўсмешка) думкай, выказанай абавязкова праз дзеянне, у другіх жа, як у Бокія, сама думка, пакутлівая, няспынная, і ёсць дзеянне. Бокій нагадвае мне чалавека, які не верыць у шчаслівы канец хваробы, бо звыш усякай меры балюча, страсна жадае такога шчаслівага выніку. Думку яго на ляту, як спазмай, перацінае нецярплівасцю, гаркотай, болем. Такая спазма, але якая пераходзіць ужо ці нават перайшла ў застыглую жорсткасць, часам адчувалася і ў Касачу. Асабліва гэта прарвалася пасля Пераходаў, на тым балоце. Бокій часам мне ўяўляецца Касачом, які раптам разгаварыўся...

Але ж і сапраўды, няма сёння спакойнага разумення. Калі яно спакойнае — значыць, чалавек не адчуў, не зразумеў усёй пагрозы. Я дэманструю перад Бокіем такое ўраўнаважанае разуменне, але ён, вядома, не верыць мне, бачыць у гэтым палемічна задзірлівы прыём і яшчэ рэфлекс сляпога, прывычку асцерагацца рэзкіх рухаў. А сам ён, мой пастаянны апанент, увесь з такіх рухаў! Часам ён так намацвае, адгадвае мае ўласныя сумненні, мой боль, што яго можна было б прыняць за сваё другое «я», тое, што называюць «апанентнае», без якога няма «стэрэаскапічнага», аб'ёмнага бачання падзей і самога сябе...

— Вось, палюбуйцеся, Фларыян Пятровіч, якое яны сабе свята зрабілі — патрыятычнае!— нават з суда над забойцамі Сангмі! Тысячы пісьмаў прыходзіць да лейтэнанта Уільяма Колі, які ўзяў на сябе нацыянальную ношу — забіваць. А ён драпіруецца, какетнічае: «Скажа мне большасць (учора гаварылі: «Фюрэр скажа!») забіць цэлую краіну — заб'ю! Я заўсёды ставіў волю Амерыкі вышэй за сваё сумленне!» Заўважце розніцу: Клод Ізэрлі, які скінуў на горад першую атам-

ную бомбу, сам лез у турму, прасіўся пад суд, покуль не схавалі «нацыянальнага героя» ў вар'яцкі дом. Там вайна ўсё-такі была супраць фашызму! А гэты толькі здзіўляецца: «Забойства? Смешна! Вы ж мяне паслалі, я выконваў абавязак! Самі ж казалі, што ў В'етнаме мы — «лепшыя з лепшых». Дык якога вам д'ябла!»— не смяшыце лейтэнанта. Сённяшнім ізэрлі смешны суд сумлення. Хоць у адрозненне ад Клода Ізэрлі яны будуць ведаць, які груз у чэраве іх самалёта ці ў зяпе ракеты... Вось так, Фларыян Пятровіч, а вы мяне ўсё ўгаворваеце! Усё яшчэ разлічваеце, на маю боскую цярплівасць? Усе знакі выстаўлены, паказаны. Выбірай, чалавек, куды ісці! Хіба мала знакаў: Бухенвальды, Хатыні ды Хірасімы... А дзесьці і апошні. Дабяжыш — звароту не будзе. Раней замест чалавека прырода старалася. Цяпер сам паклапаціся. Ёй ужо не саўладаць з тваімі бомбамі ды фашызмамі. Самому прыйдзецца.

І ўсё-такі! Так яно, дарагі Бокій, але і не так. Калісьці Гегель па-мефістофельску ўсміхаўся, што гісторыя адзіны дае ўрок, а іменна той, што яна нікога нічому не навучыла. Здавалася б, і сёння так: зноў Хатыні, зноў адольфы! Зноў знаходзяць прастакоў з кароткай памяццю, знаходзяць блізарукіх, знаходзяць жорсткіх — зноў пад рукамі сухое сучча для агню, які вось-вось папаўзе. Зноў кароценькія наркатычныя ідэі і наркотыкі замест ідэй.

Стрэлка скранулася, пастаяла, дрыжачы, і зноў нашчупвае тыя ж самыя рыскі...

Так і не навучыліся людзі нічому? Але ж мы не ведаем, так, Бокій, не ведаем, дзе б цяпер быў свет са сваімі бомбамі, калі б не пякельны вопыт трыццатых — саракавых гадоў!

І калі б не было ў чалавецтва тых пятнаццаці хвілін. Калі Нюрнбергскаму суду, журналістам, ахове, публіцы (і падсудным таксама) паказалі кінадакументы нацысцкіх зверстваў у Еўропе (у Беларусі, у Падмаскоўі, на Украіне, у Польшчы, у Югаславіі), паказалі Асвенцімы і Хатыні (яны яшчэ не называліся Хатынямі) і калі пасля гэтага зноў успыхнула святло ў зале, людзі, падняўшыся з месцаў, усе павярнуліся і сталі глядзець на галоўных забойцаў: пяць хвілін, дзесяць, пятнаццаць... Моўчкі глядзелі на чалавекападобных, якія такое тварылі.

Ужо не пятнаццаць хвілін, а дваццаць пяць гадоў доўжыцца ён,— той позірк... Так, дзе-нідзе фашызм ужо падняўся з той падсуднай лавы, размінае застоеныя мускулы, ужо не смірненька-здзіўленая міна на фізіяноміі, а нахабная ўхмылка. Ён ужо рыкае сытым баварскім голасам: «Сёння Германія дастаткова моцная. Мы маем права патрабаваць, каб усё мінулае было забыта». Але новыя фюрэры

нервуюцца, дзе б яны ні паявіліся. І даводзіцца нават першыя крокі рабіць пад позіркамі мільёнаў людзей, якія помняць...

Пятнаццаціхвілінны позірк той доўжыцца...

Сангмі... І адразу ўспыхвае, як у промні: Лідзіцэ, Арадур, Хатынь, Хатыні!

Малойчыкі, што лупяць па галовах за чытанне кніг... Адразу паўстае: вогнішчы з кніг на плошчах Берліна і Мюнхена!..

Штраус, Адольф фон Тадэн, Галдуотэр, Альмірантэ... І адразу праяўляюцца на твары вусікі, спаўзае на лоб касмыль...

Пра іх, пра новых фюрэраў, людзі памятаюць усё.

І яны самі памятаюць пра сябе... Хоць вельмі ж хацелася б забыць! Як сядзелі, злоўленыя, а людзі ў Нюрнбергу, у Мінску, у Кіеве, у Варшаве, у Бялградзе разглядвалі іх, а іхнія ахвяры з кінаэкранаў зноў глядзелі ў вочы... Помняць яны, цяперашнія, як раптам абмяклі пад гэтымі позіркамі, быццам і не было гэтага — дзесяцігоддзяў жорсткай улады над жыццём, над лесам мільёнаў... Помняць яны, як у іх (тады іх называлі герынгамі, кохамі, гесамі) расцягваліся ад паслухмянай усмешкі губы перад салдатам, канваірам, пераможцам. Як бездапаможна, непадобна выглядалі яны, нядаўнія дучэ, пад дулам партызанскага аўтамата (« — Я ведаю, мне не зробяць шкоды!»). Як вішчэлі, зажмурвалі вочы, страчвалі прытомнасць, як не хацелася ім, кальтэнбрунэрам і розенбергам, у пятлю, хоць чужыя смерці, мільёны, імі запланаваныя, абуджалі ў іх толькі прафесійную нудоту. І як у іх, што называліся тады Гітлерам, дрыжэлі губы і пальцы, калі ад усяго ў іх засталася толькі пацучыная атрута.

Як бы нахабна ні паводзілі сябе сёння пад абаронай новай сілы, улады, яны памятаюць, што тады была ў іх улада над паловай свету, а потым быццам прачнуліся, апынуўшыся сам-насам са сведкамі — суддзямі, якіх, здавалася, яны даўно спалілі ў крэматорыях...

Як гэта ў Піта Сігера — пявучага амерыканца?.. «Апошні цягнік у Нюрнберг! Апошні цягнік у Нюрнберг! Кожны займае сваё месца! Вы бачылі лейтэнанта Колі? Вы бачылі капітана Медыну? Вы бачылі генерала Костара? Вы бачылі Уастморленда? Адпраўляецца цягнік у Нюрнберг!»

Знакі сапраўды выстаўлены, асветлены, ва ўсіх перад вачамі, перад памяццю!..

Так, усялякае ашуканства, махлярства не можа цягнуцца бясконца: немагчыма ўсіх ашукваць вечна. Сёння гэта такая ж ісціна, як і ў даўнейшыя часы. Але гэта ўжо не суцяшае, як раней. Занадта небяспечны і нядоўгі падман многіх. Таму што ёсць Бомба, для якой такога часу дастаткова. На сабе спыні ланцуговую рэакцыю! У час

спыні homo sapiens, у сабе таксама абарві дроцік, які цягнецца да Бомбы!..

У армейскім лазарэце, памятаю, сусед — сапёр з выпаленымі вачамі, апавядаў пра тое, як тапіўся, а яго ратавалі, адкачвалі на беразе возера. Дык ён, аказваецца, увесь час чуў галасы людзей, якія стараліся над ім. А ў нейкі момант пачаў і разумець, пра што гавораць. І раптам — выразнае:

— Баста! Нашто яго мучыць? Сорак хвілін — і ніякай адзнакі! Безнадзейна.

Чалавеку хацелася крыкнуць, што ён жывы, хоць бы застагнаць, губамі паварушыць, а ён не мог. І памятае, які жах быў: а раптам і астатнія згодзяцца з гэтым: «Безнадзейна!»

Занадта многае залежыць ад сённяшніх намаганняў людзей,— якая б сітуацыя ні склалася — чалавек не мае права рашыць: «Баста! Безнадзейна!»

...— Паваротка на Хатынь,— сказалі ў аўтобусе. Нас хіснула, і гул машыны зрабіўся лясны, блізкі.

— Адзін... два... тры...

Сярожа ўголас чытае лічбы. Мабыць, на кіламетровых слупах. Зноў адкрытая прастора (гук адступіў далей). Спыняючыся, мы зрабілі круты разварот.

— Прыехалі, татка.

Дзень вельмі сонечны, цёплы. Гэта мая звычка: выходзячы з будынка ці машыны, перш-наперш пашукаць тварам, павекамі казытлівыя промні сонца. Агульная, так сказаць, арыенціроўка ў космасе.

Галасы навокал, шмат, прыглушаныя. І замежныя галасы. Іх цяпер і на вуліцы нашага несталічнага горада пачуеш. З тых часоў, як я перастаў бачыць, а асабліва ў апошнія гады іх з'яўляецца ўсё больш...

Шорганне ног па цэменце, шархаценне колаў і маторы машын. Ударыў — мне пад ногі — рэзкі металічны гук. Гэта мой алюмініевы кіёк, тут ён нязвыкла і непрыемна гучны. Я ўзяў яго, нясу пад локцем. Пачакаў, пакуль мяне знойдзе Глашына рука. Але металічны гук, як рэха, застаўся ў прасторы: ён здалёку прабіваецца да нас — праз галары і шорганне падэшваў. Гэта і ёсць хатынскія званы? На высокіх комінах, кажуць, вісяць званы — там, дзе стаялі хаты...

Мы ідзём насустрач гэтаму гуку, кволаму, быццам расколатаму. Прыпыніліся каля людскіх галасоў, што чытаюць лічбы:

— ...2 мільёны 230 тысяч... На Беларусі загінуў кожны чацвёрты.

— Гэта магільныя пліты? — ціха пытае Сярожа.

— Не, проста дарожка.

Глашына рука паказвае і падказвае, як ісці, як ставіць нагу, але сёння яна не тая, што звычайна — дома ці на вуліцы горада. Яна, як тады, у лесе, дзе грымела нямая (для мяне, аглушанага) страляніна, а Глаша віснула на маёй руцэ, паказвала, ці далека страляніна...

Гук ужо мацнейшы, бліжэй: тарганецца і цішэе, як заціснуты боль, каб тут жа раздвоіцца. Прагучыць, падвоены, патроены — надтрэснута, цымбальна — і таксама абрываецца, быццам на яго лягла нечая далонь. Але зноў і зноў паяўляецца ў свеце надтрэснуты, цымбальны звон, яго ўжо чакаеш, і з ім узнікае даль, яна імкліва пашыраецца. І ў табе таксама штосьці шырыцца: звон зноў і зноў шукае, абмацвае дно, кліча рэха. Пліты, мабыць, чорныя: Сярожа спытаў, ці не магільныя.

— Мамка, гэта гэты стары жывы застаўся? Які цяпер з каменя зроблены?

— Цішэй, Сярожа, паслухай, што цёця расказвае...

Малады, дзявочы голас тлумачыць, як тут было, што тут дзеелася чвэрць стагоддзя таму назад: як наляцелі карнікі, як сагналі ўсіх у хлеў і падпалілі, а людзі вырываліся, выбягалі на кулямёты, і як уцалеў гэты стары. А сям'я яго, як і астатнія, каго спалілі, запісана на бронзавай дошчачцы, прымацаванай да коміна-звона...

За дзявочым маладым голасам — як праўда, якую выказаць, перадаць немагчыма, але якая, тым не менш праўда — усё тое ж цымбальнае перакліканне званоў, пералік мёртвых комінаў.

«Дзіця з'ядае хлеба больш, чым дарослы» — гэта засела пад чэрапам маньяка ў адным канцы Еўропы, і праз некалькі гадоў сюды, у другі канец кантынента, прыйшлі, каб забіць дзяцей... Якія з'ядаюць больш...

У каменнага старога, што ўзняў, трымае забітага хлопчыка, далонь, пальцы прастрэлены. Я не ведаю, ці заўважаюць гэта відушчыя. Я бачыў не адзін раз — пасля вайны. Амаль ва ўсіх, каго расстрэльвалі разам з дзецьмі і хто выпадкова пры гэтым застаўся жывы, рука знявечана. Тая, якая закрывала, прыціскала да зямлі галаву дзіцяці. Чалавек упаў побач з забітымі, паспеў паваліцца жывы з жывым дзіцем, іх залівае жах, залівае кроў мёртвых: не дыхаць, не варушыцца, што б там ні тварылася!.. Але хлопчык, але дзяўчынка — яно хоча ўстаць, вось-вось заплача, закрычыць! І яго, яе трымае, прыціскае да зямлі рука маці ці бацькі, просіць, моліць маўчаць, не клікаць да сябе смерць. А смерць падышла ўжо, глядзіць у патыліцу,

цэліцца. Страляе ў галоўку дзіцяці — і ў руку, якая абараняе, хавае цёплую, як летняя зямля, галоўку...

Гук, ломячыся, пульсуючы, адскоквае ўдалячынь і ўсё лічыць, лічыць коміны... Я сярод неіснуючай вёскі, слухаю, як людскія галасы счытваюць з нябачных табліц імёны, прозвішчы спаленых людзей, назвы забітых вёсак. Назвы гарадоў і — зноў і зноў паўтораныя — лічбы тысяч закатаваных у канцлагерах: 80 тысяч... 180 тысяч... 250 тысяч...

Сонца казыча павекі, стараецца іх, не закрытыя, раскрыць. Калісьці я любіў глядзець на сонца заплюшчанымі вачамі: праз жывую расплаўленую чырвань павек. Сесці дзе-небудзь ці вось так стаяць ці ісці насупраць сонца і глядзець на сонца, афарбаванае маёй жывой крывёю і быццам ад крыві маёй цёплае.

Цяпер мае павекі чорныя, і толькі іскры болю паласуюць чорнае, заўсёды гарачае неба...

Гук хатынскіх званоў ужо за спіной у нас лічыць, пералічвае коміны, мы ідзём адсюль, а ён застаецца, ён зноў даганяе, крышыцца, пытае: «Вы — за-пом-ні-лі?.. Дык вы — пом-ні-це?.. пом-ні-це?.. пом-ні-це?»

Мы аддаляемся. Я ўжо апусціў палку, яна звініць аб пліты нязвыкла гучна, патрэбны час, каб гук гэты зноў стаў звычайны. Усяго толькі стук металічнай палкі аб камень. Я кудысьці іду — і нічога больш.

Але ці ёсць цяпер у свеце хоць што-небудзь, пра што можна сказаць: і нічога больш!

Гук ззаду робіцца слабейшы, а мой кіёк, нашы крокі, галасы людзей — гучаць больш упэўнена, звыкла.

— Ну, далей паехалі? — малады голас шафера.

1966, 1968—1971 гг.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

ДАДУМВАЦЬ ДА КАНЦА. АЎТАБІЯГРАФІЯ-85

Анкетныя звесткі адпаведна дакументам: год нараджэння — I927, месца нараджэння — вёска Канюхі Капыльскага раёна Мінскай вобласці; сям'я — з гадамі ўсё болей медыцынская: урачом быў бацька, а потым і маці скончыла фармацэўтычныя курсы, пазней і брат мой Яўген стаў хірургам (я і сам паступаў спачатку ў мединстытут); вялізная (калі лічыць і дзядзькоў, цётак, швагроў) сям'я наша амаль уся ваявала, але ніхто не загінуў, відаць, рэдкі выпадак сямейнай удачлівасці.

З 1928 года жылі ў рабочым пасёлку Глуша на Бабруйшчыне, там застала вайна, прайшлі праз падполле, якое на Беларусі было ў кожным, нават меншым за нашу Глушу, пасёлку, сялібе, калі там не стаялі партызаны, а з 3 сакавіка 1943-га і па пачатак 1944-га я праваяваў радавым партызанскага атрада імя Кірава; потым апынуўся за лініяй фронту (для нас гэта азначала — па той бок, дзе няма немцаў), паехаў на Алтай, там жыла яшчэ адна мая цётка, год вучыўся ў Ленінагорскім горна-металургічным тэхнікуме, паступіў таму, што была стыпендыя і інтэрнат, і яшчэ таму, што анынуўся раптам зусім адзін: маці і брат — засталіся ў партызанскім атрадзе, бацька — з першых дзён вайны недзе на фронце; а знайшліся ўсе, адшукалі мы адзін аднаго, я вярнуўся ў Беларусь, у сваю Глушу, паступіў у Мінскі універсітэт, закончыў аспірантуру, абараніў адну, а затым другую (доктарскую) дысертацыі (тым часам употай пісаў сваю партызанскую дылогію), стаў (з 1954 г.) працаваць у Інстытуце літаратуры імя Я. Купалы АН БССР, але нечакана для самога сябе паехаў вучыцца на Вышэйшыя сцэнарныя курсы, затрымаўся ў Маскве (1962-1966 гг.), таму што адначасова з вучобай на сцэнарных курсах узяўся чытаць беларускую літаратуру ў Маскоўскім універсітэце. Вярнуўся ў Мінск, у Інстытут.

Але акрамя стажу навукова-акадэмічнай працы, літаратуразнаўчай, немалы ўжо, як сам са здзіўленнем выяўляеш, набіраецца стаж працы ў самой літаратуры — раманы, потым аповесці, дакументальныя кнігі, а напаследак дык ужо і апавяданні (нейкі нетрадыцыйны, адваротны шлях жанравага руху, развіцця).

У маім чатырохтомніку (у які, зразумела, не ўвайшлі працы саа ўтарскія — «Я з вогненай вёскі...», «Блакадная кніга») не менш за два тамы — гэта крытыка, публіцыстыка. Палова! Рызыкоўная трата, размеркаванне пісьменніцкай энергіі, сілы. З пункту погляду выжывання ў часе. Тым не менш уключыў у Збор твораў і артыкулы, выс-

тупленні, крытычныя эсэ. Відавочна, з надзеяй, што гэта не так ці не зусім так. А раптам не ўсё ці не зусім памерла, яшчэ пажыве! Пісаў іх з тым жа напружаннем і бясконцым перапісваннем, як і прозу. Не, ніколі, здаецца, не пускаў артыкул, выступленне, як нешта «буфернае», папераджзе прозы, каб ёй затым прайсці, пражыць больш бяспечна. У вайну немцы (ды і мы таксама, калі перайшлі граніцу) наперадзе паравоза ставілі, пускалі платформы з пяском — на небяспечных участках дарогі. І ў нашай справе бывае спакуса: артыкул, выступленне нагрузіць мёртвым баластам. Затое, маўляў, у рамане, у паэме скажу, што думаю, як думаю, з усім наяўным сумленнем!

Памятаю, на адным з бурных маскоўскіх сходаў 60-х гадоў, калі пісьменніцкая грамадскасць прабірала самых гучных у той час паэтаў, сядзелі мы, некалькі чалавек, наводшыбе, перагаворваліся, назіралі, як наш брат, які выйшаў на трыбуну, імкнуўся выцягнуць туды ж «ахвяру». Зусім як у Цютчава:

...С какой отвагой благородной
Громите речью вы свободной
Всех тех, кому зажали рот.

Хто і ў чым правы ці не правы, быццам ужо і значэння не мае: галоўнае, нахіліць, нахіліць галаву ўпартаму! Нешта крыўднае і абразлівае, непрыстойнае ў нежаданні некага гаварыць словы, якія я, бач, рытуальна, гавару.

Раптам узняўся і пайшоў да трыбуны і наш сусед, з якім толькі што гаварылі пра ўсё гэта ў такім вось сэнсе (аказваецца, значыўся ў спісе прамоўцаў). Я нават здрыгануўся: зараз выдасць спаўна, не, да чаго ж адчайная галава!

Загаварыў... быццам і не сыходзіў з трыбуны папярэдні прамоўца. Вярнуўся, сеў зноў побач, я, малады яшчэ, пачынаючы, не адразу адважыўся зірнуць на яго, баючыся, што чалавеку няёмка. Нарэшце глянуў: нічога падобнага! Ён жа ведае, што і мы ўсё разумеем: не за выступленні ж, прамовы мы яго цэнім, а за раманы, аповесці, у якіх сапраўды і думка, і смеласць грамадзянская, і сумленне.

Але прыйдзе час, і свае выступленні, артыкулы збярэ і надрукуе (ці другія збяруць і надрукуюць), а нашчадкі гадай: дзе ж ён сапраўдны — у гэтым ці ў раманах? Глядзі, яшчэ і праблема аўтарства ўзнікне: ці ён пісаў свае раманы, калі вось такі быў, як у гэтых выступленнях, артыкулах? Ды ці не перабольшваем раманныя вартасці, ці не гучаць у раманах інтанацыі (і ўмоўчванні) яго прамоўніцкія?.. Нехта жорстка, але слушна сказаў: у косках, нават у кропках-косках скажацца!

Але нам і пашанцавала: не толькі вось такія сходы выпалі на наш час, а і зусім іншыя: шквал асвяжаючых ідэй, імкненняў, думак, слоў, учынкаў. Усё тое, што стаіць для нас за любым упамінаннем пра час пасля XX з'езда партыі.

У сваёй аўтабіяграфіі 1962 года я такое вось зрабіў назіранне, якое гатовы пацвердзіць: «Кожны, хто піша, ведае той галоўны штуршок у жыцці, які зрабіў яго літаратарам, Для адных гэта была рэвалюцыя, грамадзянская вайна... Для мяне і многіх маіх аднагодкаў — Айчынная вайна і XX з'езд. Два штуршкі — два «эпіцэнтры». Без другога і пра вайну расказвалі б інакш. Або наогул не расказвалі б.

Прозу сваю я пачаў пісаць, ствараць («запісваць» — так будзе больш дакладна) недзе ў 1948-1949-м. Але пакуль не спяшаючыся запісваў уласную ваенную памяць (з гэтага выраслі, узніклі раманы «Вайна пад стрэхамі» і «Сыны ідуць у бой»), увесь, са сваімі эмоцыямі, маладой нецярплівасцю рынуўся ў крытыку, якую сам час завострываў публіцыстычна. Чым яна была, у тыя 50-я, у пачатку 60-х, літаратурная крытыка, з якім пачуццём пісалася? А з тым жа, з якім у дзяцінстве мы ступалі на лёд, які запрашаў, патрэскваў, страляў пад нагамі, слізгалі, прагульваліся па ім: вось трымае, глядзіце, стаю, не правальваюся!..

Аглянуўся — два тоўстых тамы набралася! А ўласна прозы не вельмі многа. Ці ад таго, што крытыка-публіцыстыка энергію забірала? Выгаварышся ў артыкуле — не трэба аповесць пісаць, а калі ўжо пацягнула, сеў за аповесць, дык спяшацца няма чаго, думкі, пачуцці, якія «свярбяць», ты ўжо выказаў, пашукай што-небудзь глыбей!..

Склаўся, устанавіўся нейкі свой (як у кожнага) характер пісання аповесцей. Справа не толькі ў тым, што перапісваюцца шматразова, а што працэс выспявання, даспявання на паперы адбываецца быццам сам па сабе, па ўласных законах, паскорыць яго — быццам ужо не мая ўлада. Як немагчыма паскорыць стварэнне, рост сталагміта ці сталактыта, таму што менавіта ў павольна-пастаянным прасочванні вады скрозь зямныя нетры, тоўшчы, у кропляў уся справа. У кропляў, у павольным капанні і нарошчванні салявой масы.

«Хатынская аповесць» пісалася больш чым пяць гадоў (1965, 1968-1971), «Карнікі» — каля дзесяці (1971-1979), зараз вось пішу, з 1982-га, яшчэ адну аповесць — аб тым, аб чым і мае артыкулы, выступленні апошніх гадоў. Хацеў бы хутчэй напісаць, рабіць тую самую «звышлітаратуру», з якой у артыкулах прыстаю да іншых. Але, аказваецца, нават у такім выпадку не магу хутчэй, а толькі па кроплі...

Больш за дзесяць гадоў, пачынаючы з 1970-га, займаўся галоўнай, відавочна, справай свайго жыцця, прынамсі, ужо страчанага,— кнігамі народнай памяці: «Я з вогненнай вёскі...» і «Блакадная». Але гэтыя працы далёка выходзяць за рамкі, за межы маёй уласнай біяграфіі, не яны — частка мяне, хутчэй я — іх часцінка (як і сотні сааўтараў гэтых кніг).

Некалі я называў два «эпіцэнтры» свайго, нашага пісьменніцкага лёсу. У 80-я выявіла сябе, заявіла пра сябе, закруціла, пацягнула за сабою (па невядомых законах грамадска-духоўнай гравітацыі) новая магутная крыніца энергіі, яшчэ адзін «эпіцэнтр»,— не аднаго мяне, вядома, пацягнула. Там: Айчынная вайна, XX з'езд. Тут — нанава, з неспазнанай раней яснасцю і жорсткасцю выяўляемая праўда ядзернай эры — край бездані, які адкрыўся перад вачамі.

* * *

Але вярнуся і да чыста жыццёвай рэальнасці, без чаго, відаць, не абысціся ў жанры «Аўтабіяграфіі». Хаця гэта і не самае цікавае. А часам і дзіўна яго ўспамінаць, жыццё пражытае, глядзець адсюль — туды. Гэта калі ўзяць і, расставіўшы пальцы, глядзець на ўласную руку: няўжо маё? вось гэта? дзіўнае і страшнаватае, падобнае на нябачнага звярка ці нешта такое, што раптоўна вынырнула з-пад тоўшчы акіяна?!.

Няўжо я гэта, ля акна ў цёмнай хаце, усе некуды пайшлі, нікога каля мяне, а па шашы ідуць, едуць на конях салдаты з белымі дзідамі. Мне тры ці чатыры гады, і мне страшна... Хоць я ўжо разумею, што ёсць салдаты чужыя, а ёсць нашы і гэтыя з дзідамі — нашы.

Даваенная самая святочная радасць — кінафільмы, якія зацягваліся да 2 гадзін ночы (без канца псавалася апаратура), а калі гаснуў экран,— я радасна ўсхопліваўся з падлогі (наша, хлапчукоў, месца ў кіназале) і глядзеў, глядзеў у тую кропку прасторы, дзе, ведаў, сядзела Яна, маё Першае Каханне. Мае першыя вершы.

Колькі тады было першага, упершыню — у табе самім, у лёсе, у людзях, у птушках, звярках, нават у дрэвах каля хаты, звыкла знаёмых, якія ўспрымаліся амаль як хатнія жывёлы.

А потым быў першы дзень вайны. І ўжо праз шэсць дзён — першыя немцы, ворагі!

Разглядваеш сябе з далечыні часу, са здзіўленнем распазнаючы: і гэта таксама я, вось той, што жыве ў доме каля «варшаўкі» хлопец! Ненавіснаму немцу карніку з Берліна, самаму галоўнаму, каб мяне забіць, сцерці з твару зямлі, не трэба нават ведаць, падазраваць аб маім існаванні. Але яму, які ўсё можа, на Зямлі існаваць аставалася

не болей чым пяць гадоў, ведаў бы ён гэта і што хлопец той з Глушы будзе мець асалоду, пераджыўшы яго, выварочваць яго надзьмута-вялікасную ягомасць, як гаспадыня брудныя вантробы. Не, што ні кажы, добра пераджыць фюрэра!

А тады я існаваў пад ім, што закрываў сонца сваёй надзьмутай злосцю, і сам наліваўся нянавісцю да ўсіх, хто прыйшоў з яго імем. Маці жыве ў незвычайным напружанні, чаканні нечага самага жудаснага, чаму здаецца яшчэ больш спакойнай і як бы ледзь-ледзь наводдаль ад нас, уласных дзяцей: гэта каб не хныкалі, не напрошваліся ў яе справы.

З верасня 41-га яна працуе на партызан: прывозіць з Бабруйска медыкаменты (за партызанскія грошы, харчы), сама носіць іх у лес. А мы, а мы?

— Не дурыце галавы! Для вас усё гэта гульня! Я і так хутка звар'яцею!..

Але без старэйшага ёй ужо не абысціся ў гэтых справах, а малодшага можна і праігнараваць. Але ў яго даўно ўжо свая вайна з немцамі і з іх фюрэрам: што-небудзь сказануць афіцэру-пастаяльцу, напомніць пра лёс Напалеона, перахаваць кімсьці закапаныя ў яме каля шашы гранаты (і зараз ёсць тое месца, дзе іх закапваў, усякі раз, калі бываю ў Глушы, праходзячы міма, глядзіш, глядзіш здзіўлена: няўжо ўсё было? Вось жа яно, тое месца, тут!).

А, урэзалі!— услухоўваемся ў сваёй хаце ў радасна грозную страляніну на шашы, недзе ў баку Старых Дарог. Але мне мала слухаць партызанскую страляніну, хапаю вядро (ваду — у балею!) і з пустым выскокваю на вуліцу. Хутка паявяцца, калі праскочылі... Вось яны, адна, другая машыны — з разбітым лабавым шклом, пашчапанымі бартамі! Выскачылі немцы з камендатуры (яна зусім побач з нашым домам), зносяць забітых, параненых. Праходзячы міма, я, здаецца, самы асцярожны позірк кінуў у прыцягальную цемнату кузава, залітага крывёю, але нешта выдала — твар? вочы? — Жорсткую зларадн-асць, якая клекатала ва мне. Адзін з немцаў рэзка да мяне павярнуўся і, як бы пазнаўшы, кінуўся, закрычаў, схапіў мяне за плячо, я спалохана рвануўся, збег у канаву і, паказваючы вядро (вось, вось, я па ваду!), накіраваўся да калодзежа.

Спужаўся вельмі моцна: не ведаў, вядома, што фюрэр з самага пачатку распарадзіўся, як са мной абыходзіцца: «Страляй, калі коса зірнуў!» — але што робяць менавіта так, мы ўжо ведалі, пераканаліся. Ды як было саўладаць з тым, што ва мне клекатала?..

Так, гэта быў я, былі яны. Потым быў лес, атрад, і гэта таксама я — што цэліцца з вінтоўкі ў немца. Не, чаму гэты, у гэтага? Пераеў

мушку (прыйшлося правесці ствалом вінтоўкі па ўсмешлівым твары жанчыны, што сядзіць на козлах паміж старым жандарам і маладым), цэлюся ў маладога, ён больш небяспечны, а коні, пара біцюгоў, вось-вось наедуць на нас у засадзе каля вёскі Усцерхі, з якой нас пазаўчора немцы і ўласаўцы выбілі. Праехалі ўлева — першая падвода з тымі, каго я збіраўся, прыцэльваўся забіць, другая наязджае на мяне, зноў прымерыўся: у гэтага раней? а чаму ў гэтага, а не ў гэтага?.. Сігнальны стрэл, і я таксама выстраліў — у аднаго, потым у другога — і яшчэ па разу паўтарыў, яны так і засталіся сядзець, адваліўшыся...

І тут — удар, як бы зверху, па галаве! Палкай, хто ўдарыў мяне палкай? (Нават па датычнай, калі ў галаву, удар кулі бывае страшны.)

Нашы ўжо бягуць спалохана-весела, засада ўсётакі ўдалася, хоць і па нас урэзалі! І толькі я нясу, адчуваю ў сабе дзіўную абыякавасць да ўсяго, уключаючы і ўласнае жыццё. Ці таму, што мяне ледзь не забіла. Ці што я забіў, вось толькі што. Нас могуць яшчэ перахапіць на папярэчнай дарозе, па якой курсіруюць браневікі, але мяне гэта не цікавіць, не хвалюе нікольку. Быццам і няма ўжо мяне...

У выпадку смяротнай небяспекі, гавораць псіхолагі, уключаецца адна з форм паводзін, уласцівых наогул жывым істотам,— інстынкт: «пачынаю бойку!», «ратуюся ўцёкамі!» ці: «я ўжо мёртвы, вам не цікавы!». У апошнім выпадку прыкідваецца мёртвым, а то і на самой справе засынае.

Але гэта звяркі, а ў чалавека за гэтым і яшчэ нешта, што назваць можна зрывам маральна-псіхалагічным. Не, мае рацыю Віталь Сёмін у сваёй «Плаціне»: паміж «забіць» і «быць забітым» адносіны не толькі разнапалюснасці, але і прыцяжэння.

Напярэдадні Новага, 1985, года мне прыслалі стэнаграму абмеркавання аповесці «Карнікі» ў бібліятэках ГДР. У адным з выступленняў, для мяне вельмі цікавых, я сустрэў упамінанне аб маім артыкуле «Вялікая сіла любові», надрукаваным у шматмоўным «Новом времени» (1984, № 32). У артыкуле гэтым я ўжо выходзіў да пытання, да якога звярнуцца хачу і тут, цяпер. Так, нянавісць была вялікая. І зразумела чаму. Але што было больш моцным, якое пачуццё, і чым мы моцныя былі раней за ўсё?

Сам я быў, улічваючы, можа быць, мой узрост, якраз выражэннем раней за ўсё пачуцця нянавісці. Але вось маці сваю я не запомніў з гэтым пачуццём у вачах, на твары, у паводзінах — ні ў адным выпадку, ні разу! Хоць здавалася б: мала таго, што прыйшлі, каб пазбавіць усякай будучыні яе дзяцей ці забіць, але і яе самую прымусілі (у канчатковым выніку яны ж) займацца справай, якая наклікае на дом, на дзяцей смяротную небяспеку і, можа быць, страшэнную пакуту.

Не, ніякая нянавісць не нрымусіла б яе рабіць, паводзіць сябе так. Калі дайшлі чуткі (на шчасце, памылковыя), што старэйшага яе сына (брата майго Жэню) немцы схапілі пры аблаве ў Бабруйску, як яна страшэнна выла, як вар'ятка, бегала па шашы, не сароменючыся нікога,— і гэта яна, заўсёды такая стрыманая, спакойная. Так, што сыну малодшаму нават сорамна было за яе. А калі, ужо ў атрадзе, сына параніла, а яна рашыла — забіты, як умомант уся яна перамянілася!..

Так, інстынкт маці у ёй быў крайне моцны. І вось сама стала рабіць тое, за што і яе і дзяцей маглі схапіць, катаваць, пакараць смерцю. Не, ніякая нянавісць яе не прымусіла б.

Значыць, любоў. Сіла куды большая. Праз думку і боль аб чужых дзецях, якіх ужо забілі ці забіваюць, праз многае, у чым праяўляецца сам наказ жыцця і покліч будучыні, маці можа, маці здольная рабіць тое, што і рабілі, выконвалі тысячы і тысячы іх,— рызыкаваць уласнымі дзецьмі. Неадольней за нянавісць у нашых людзях было гэта — любоў.

Любоўю свет уратуецца. Прыгажосцю свет уратуецца...

Колькі разоў чытаў, чуў словы гэтыя, успрымаючы досыць адцягнена, хаця жыццё столькі прыкладаў і ўрокаў падносіць, нават дамашніх.

У 1984 годзе прыйшло пісьмо ад жанчыны, таксама былой жыхаркі Глушы, і вось у ім такі ўспамін: на вялікіх перапынках яны, школьніцы-старшакласніцы, бегалі ў аптэку «паглядзець на Ганну Мітрафанаўну, Вашу маму». А каб растлумачыць сваё пастаяннае паяўленне ў аптэцы, куплялі «сен-сен», даваенны сродак заглушыць пах спіртнога і тытуню. Настаўнікі нават насцярожыліся, чаму так пахне клас падазроным зеллем...

Калі ў нас не зрабілі вобыск, калі прыйшлі па даносе, не знайшлі тое, за што і катавалі б, і пастралялі б ці павесілі, дык толькі цудам. І цуд гэты — наша мама. Немец стаяў у дзвярах, а па пакоі радасна прагульваўся, проста лятаў ад усведамлення сваёй улады над жыццём і смерцю нашай, ад нашага здранцвення паліцай Гузікаў, «пан Гузікаў», ледзь не кранаючы ботам кош для бялізны пад ложкам, дзе схаваны былі гранаты (лістоўкі з вясёлымі беларускімі рыфмамі з нагоды «крывой восі» Гітлера-Мусаліні перад гэтым таропка сунулі пад сяннік у суседнім пакоі). Паратунку не было, і я, нядаўна такі адчайны ваяка, глядзеў толькі на маці — з зусім дзіцячай мальбой-упэўненасцю, якая раптам вярнулася: яна выратуе, мама, самая разумная, самая надзейная, самая прыгожая!.. Раптам яна, што моўчкі і строга глядзела на захопленага сваёй уладай хама, упала на стол

рукамі, галавой, тварам і зарыдала. Хай будзе што будзе, але чаму так, чаму так!.. О, колькі святой шчырасці і жаночага жаху перад тым, што адбываецца, перад будучыняй было ў тым плачы. І яшчэ — беспамылковы інстынкт маці, якая ратуе гняздо!..

Ужо праз дзень паліцай апамятаўся і, відаць, раззлаваўся на насланне, якое яго тады прымусіла сказаць: «Ад мяне ўсё залежыць, не стану я наносіць знявагу сям'і доктара, вам, мадам Адамовіч». І ён сапраўды пайшоў, павёўшы балвана-немца. Назаўтра к вечару з'явіўся зноў, п'яны, нахабны,— паведаміць, якая ў глушанскага доктара прыгажуня-жонка. Мама слухала, паспрабавала абудзіць у ім яго п'янае сумленне, сорам, але паліцай усё пагражаў, патрабаваў «павагі» да сябе, да сваёй вінтоўкі-дзесяцізарадкі, гранаты-«лімонкі». («Вось так — і хаты вашай няма!»)

— Хопіць! Заўтра ж пайду ў камендатуру!— не вытрымала гаспадыня, прыгразіла.

— Пойдзеш!— наліўся гневам на няўдзячную паліцай.— Не сама пойдзеш, цябе павядуць. Як міленькую.

І вываліўся ў цемру.

А яна сапраўды пайшла ў камендатуру, разумеючы, што спыніцца ўжо немагчыма. («Загубіць ён нас, загубіць!..»)

Раніцай, прадбачліва справадзіўшы нас да знаёмых у вёску.

І мы пайшлі, трое мужыкоў, ці амаль мужыкоў (з намі і швагер, які жыў з сям'ёй у нашым доме), і там чакалі, а ўсё гучала ўмольнае: «Толькі не вяртайцеся дзеля мяне, дзеткі, толькі не вяртайцеся!» Як зрабілі б, калі б яе забралі заложніцай і запатрабавалі да адказу яе сыноў, да гэтага часу боязна дадумваць усё да канца!..

А яна пайшла ў камендатуру і прама заявіла: «Ці арыштуйце нас, ці дайце нам жыць, а інакш мы вымушаны будзем пайсці ў лес. Вось так у вас і робяцца партызаны. Гэты паліцай, гэты Гузікаў, прыходзіць п'яны, пагражае, патрабуе бог ведае чаго...»

Хто ён быў, той нямецкі камендант, што яму ўбачылася, падумалася, можна толькі гадаць. Па яго ўчынках. Ён не загадаў жанчыну арыштаваць, схапіць усіх, хто ў яе там дома,— менавіта так ён павінен быў зрабіць, адпаведна жалезнаму іх правілу. Замест гэтага ён раптам сказаў, а перакладчык фольксдойчэ Барталь радасна пераклаў: «Пан камендант верыць вам, ідзіце і спакойна жывіце, паліцэйскі будзе пакараны». Праўда, ужо ўвечары, калі і мы вярнуліся са свайго сховішча, Барталь забег і папярэдзіў, што камендант выпусціў Гузікава з «халоднай», паклікаў да сябе і загадаў не спускаць вачэй «з дома гэтай жанчыны». Відаць, быў момант пры гэтым, калі два

мужыкі, немец і наш, зірнулі адзін на аднаго здзіўлена-запытальна: што гэта яна з намі, ведзьма, прарабіла?!

Але міг быў выйграны, выратавальны, які вырашыў наш лёс. І, можа быць, не толькі наш. Вырашана было неадкладна ісці ў лес, у атрад, сем'яў дзесяць падпольшчыкаў пакінулі пасёлак у адну ноч пад прыкрыццём партызан.

Да дваццацігоддзя Перамогі прыслалі маёй маці медаль «За адвагу» (ужо раз атрыманую). Яна не абрадавалася — спалохалася: «Што гэта? Ці зноў вайна? Зноў мы патрэбныя?»

Яна таксама, асабліва пад канец жыцця, раптам пачынала ўсё перажытае ў вайну ўспамінаць, расказваць. Але ніколі не плаціла вайне даніну, як часам плацім мы, хто піша пра яе. Прыхарошванне вайны праз любаванне сабою — там, на вайне,— гэтага ні разу ў ёй не адчуў. Як не адчуваў у жанчынах беларускіх Хатыняў (ды і ў мужчынах).

Спачатку вайна забрала ў яе ўсё і яе самую ўсю забрала. Што ж, такі быў час. Але вось вайна скончылася, жанчына, якая ўсіх згубіла (у адным баі — абодвух сыноў, ёй так паведамілі), знайшла раптам нас усіх (мой старэйшы брат не пісаў ёй з арміі да самага Дня Перамогі, «каб не хавала двойчы»). І муж адшукаўся, наш бацька, які за вайну стаў падпалкоўнікам медыцынскай службы.

Вось тут яна і разлічылася з вайной. Па-свойму, па-жаночы. Сама аб гэтым любіла ўспамінаць. Пра сваю паездку ў Роўна. Наступіў момант рашаць, ці ёй рабіцца жонкай падпалкоўніка, ці яму — зноў вясковым урачом. За тры вайны (вызваленне Зэходняй Беларусі, фінская, Айчынная) бацька наш з чалавека зусім цывільнага ператварыўся ў тое, што называюць «ваеннай костачкай». Весела і па-жаночы звысоку ледзь-ледзь гучаў мамін расказ пра тое, як маёры, падпалкоўнікі і нават адзін генерал (Пухаў, з якім бацька сябраваў да самай смерці) падрыхтаваліся перамагчы яе — не аддаць Міхаіла Іосіфавіча, а наадварот, яе зрабіць жонкай афіцэра. Жанчына выслухала ўсе натхнёныя тосты, паракаштавала закускі (запомніліся вялізныя біфштэксы), а потым: «Я ўстала і сказала: дзякую вам за ўсё, але не, Міша, збірайся, едзем, біфштэксы не знаю, але бульбачка будзе, я абяцаю...»

Калі трэба было ўсім ахвяраваць, яна — любоў — першая кінулася насустрач небяспецы. Нянавісць падаспела потым, я гэта добра помню. У нас у Глушы ўсё пачалося — і супраціўленне, і падполле — з таго, што жанчыны кінуліся ратаваць нашых ваеннапалонных. Як уласных дзяцей.

Ну што ж, раз ужо я ўпамянуў артыкул з «Нового времени», на які спасылаюцца нямецкія чытачы «Карнікаў», паўтару некаторыя факты, думкі адтуль.

...Пасля заявы Савецкага ўрада аб нечалавечым абыходжанні з ваеннапалоннымі, іх, савецкіх ваеннапалонных, пачалі раз на тыдзень прыводзіць у глушанскую бальніцу і аптэку «на лячэнне». Карміць па-ранейшаму не кармілі, але з усіх сіл пачалі рабіць выгляд, што лечаць. Кожны аўторак сотню ці дзве галодных да вар'яцтва людзей прыга-нялі да аптэкі (за сцяной сядзеў мясцовы ўрач) «атрымліваць лякар-ства».

Даведаліся аб гэтым нямногія, але здарылася надзвычайнае. К трэцяму аўторку бабы з самых далёкіх вёсак (не гаворачы ўжо пра пасялковых) панеслі ў аптэку ў кошыках, мяшочках ежу — «ля-карства» для палонных. Нават бульбу ў чыгунках. Была апаска, што даведаюцца паліцаі, дазнаюцца немцы: і першы, і другі, і трэці тыдзень прайшлі ўдачна. Думаю, што калі нават і ведаў хто-небудзь з паліцаяў, не адважыўся данесці на ўсю акругу.

Правал здарыўся па неасцярожнасці галоднага чалавека. Помню я гэтага палоннага: выпіраючы рот нябожчыка і запалыя вочы з вар'-яцкім бляскам. Ён адной рукою трымаў каля рота кавалачак хлеба з сырам і глытаў, глытаў, а другою цягнуўся да жанчын, каб узяць яшчэ. Мама дала яму другі кавалак. Уцягнуў хлеб у рукаў, выпхнуўся на вуліцу, але не вытрымаў і адкусіў, а немец заўважыў, падбег, ударыў, выхапіў хлеб і, высока трымаючы яго, як доказ, уляцеў у аптэку. Стаў прабівацца, крычачы, праз натоўп палонных. Мама паспела нам (мы з братам насілі ежу з падмосця) шапнуць: «Хавай-цеся». Раз'юшаны ахоўнік дабраўся да шкляной стойкі, дзе мама ўзважвала парашкі. Да яе і рынуўся немец з абвінаваўчым кавалкам хлеба, падняў над яе галавою бярозавую дубіну. Аптэчныя работніцы потым гаварылі: яна пабялела, але глядзела прама ў вочы, а немец ударыў не яе, а па вяртушцы з лякарствамі.

І сталі выганяць палонных. Іх павялі, а маму — загадчыцу аптэкі — тут жа выклікалі ў камендатуру. Там ёй сказалі: «Яшчэ паўторыцца, і не будзе ні аптэкі, ні загадчыцы!»

Так, пачыналася з нармальнай рэакцыі людзей на «жыццё навы-варат», якое ўсталявалася з прыходам акупантаў. Чалавек будзе адкідваць руку, якая перашкаджае яму дыхаць, чым бы яму гэта ні пагражала. Не рабіць гэтага ён проста не можа.

* * *

Цяпер пра трэці «эпіцэнтр».

Нядаўна ўзяўся праглядаць запісныя кніжкі 40-х, 50-х гадоў і быў уражаны: гэта ж і тады думалася амаль тымі ж словамі — «ядзерная катастрофа», «пагібель цывілізацыі, рода чалавечага»... Хоць здавалася чамусьці, што ў табе гэтыя думкі ўзніклі намнога пазней. Але ўразіла і іншае: як не трымаліся раней думкі пра гэта ў свядомасці, у душы. Узнікалі час ад часу і знікалі без глыбокага следу, таму і здавалася, што пачалося толькі ў 70-я, у 80-я.

Калі апаліла. Як раней апаліла вайна. А потым XX з'езд.

Не, сёння не так: зайшло і выйшла. Яно зайшло і засталося. Ціснучы, адціскаючы ўсё астатіняе.

...Неба перадвячэрняе (або ранішняе, або ўдзень) за горадам, калі яго, неба, пачынаеш заўважаць, але як: *вось яно заўсёды было якое, а стане скрозь, да касмічных вышынь, скрозь сажа, ядзерная ноч. А годам пазней — брудна-бурае, без адзінага блакітнага акенца! І не будзе каму думаць, якое яно. Ні тых вунь дамоў не будзе, ні лесу на даляглядзе...*

Заяц ля дарогі, пераскоквае з месца на месца, ускідваючы такія нялоўкія, калі не імчыцца, а вось так гуляе, доўгія заднія ногі, якія, здаецца, перашкаджаюць яму... Поле ціхае і бязлюднае на ўсе бакі, па-майску смачна-свежае. Так добра, што не заўважае мяне і магу за ім назіраць. Вось і любуйся, радуйся, дык не: *колькі такіх вось жывых камячкоў адразу ўспыхне на ўсёй зямной паверхні або абвугліцца, спёкшыся, на глыбіні да метра і больш!*

Прачытаў нядаўна: нейкі харвацкі фюрэр-фашыст, які тужыць у эміграцыі па страчаных магчымасцях на радзіме, возіць з сабою карабок, дваццацікілаграмовы, у якім... вочы! Вырваныя ў палонных або забітых партызан.

Бомба-фашыст таксама перш за ўсё да жывых вачэй пацягнецца, калі ўспыхне тысячамі сонцаў. Яшчэ і сапраўднае сонцаператворыць у спадручнага-паліцая, які выпальвае, вырывае вочы ва ўсяго жывога.

Калі пісаў «Хатынскую аповесць» і прывёў партызана Флёру Гайшуна на папялішча яго хаты, вёскі, дзе фашысты ўсіх спалілі, прымусіў яго адчуць пранізлівы да локця, да пляча боль ад выпадковага апёку — неасцярожна раздушыў гарачую бульбіну. Некалі я сам, забаўляючыся на полі, упаў і рукой раздушыў проста з кастра, з жару бульбіну, а потым, як і мой Флёра, хапаўся за ўсё, што магло астудзіць боль. Але што магло астудзіць Флёраў боль, калі перад вачамі ў яго пажарышча, дзе жыўцом згарэлі маці, сястрычкі, усе жыхары вёскі?

Больш за восемдзесят тры тысячы чалавек забіта, згарэла ў беларускіх Хатынях.

Наша беларуская Хірасіма!

Які ж гэта быў выкід у неба болю чалавечага, да якіх сфер касмічных ён дастаў!

Найтанчэйшая, эластычная мембрана жыцця, якая дыхае,— чалавечая скура. Колькі яе *на чалавеку*? А на ста тысячах?

Сотні, тысячы квадратных метраў, кіламетры невыноснага болю!

Жывая, эластычная... А калі пра ўсю падумаць, *якая на чалавецтве*,— белую, жоўтую, чорную? Не апаліць, не прапаліць да нутра сама думка пра гэта?!

Але куды ад яе схавацца, ад такой думкі?..

І ўсё ж самая галоўная думка, галоўнае веданне — нават не пра сусветны гэты боль. А пра тое, *што бомба заб'е ўсіх*. У літаральным, у арыфметычным значэнні слова *ўсіх*. А значыць — *назаўсёды!*

Пачуццё роду, яно выяўляецца, гаворыць у нас, заяўляе пра сябе нават мацней, чым мы ўяўляем. Калі падступае, падступіла такое — найрэальная пагроза поўнага нашага знікнення.

І ўсё ж кожны сам павінен прайсці нейкі ўчастак шляху — насустрач усёй праўдзе. Ісці насустрач ёй — ісці да выратавання.

«Што я магу, я, менавіта я?..» — колькі людзей задае гэта пытанне сабе і іншым.

Але ж гэта *можа* кожны — пазнаць праўду. Або хоць бы імкнуцца да таго, каб пазнаць яе. Але толькі *ўсю* праўду, якая б ні была яна жахлівая. Вось тады і адкрыецца, што ты, кожны, можаш. А дакладней, што ты *павінен*. Паколькі, пазнаўшы, вымушаны будзеш (бязлітаснай праўдай вымушаны) шукаць шляхі да дзеяння, учынку.

Чытаю зборнік артыкулаў, выступленняў на міжнародных кангрэсах П. Л. Капіцы — аднаго з буйнейшых фізікаў XX стагоддзя, і тут выяўляецца пацверджанне сказанаму вышэй. Памёр ён змагаром супраць смяротнай пагрозы, якая зыходзіць ад ядзернай зброі. Але ж ў 40-я, 50-я гады ён яшчэ схільны быў сябе і іншых супакойваць: маўляў, паводле дадзеных, якія ёсць цяпер у навуковай літаратуры, «можна заключыць, што атручванне атмасферы нават пасля самай буйной атамнай вайны не прывядзе да спынення жыцця на Зямлі. Да таго ж нельга забываць, што, як паказвае гісторыя чалавецтва, нават у час эпідэмій самых жахлівых хвароб заўсёды знаходзіліся асобы, якія мелі прыроджаны імунітэт, якія не гінулі і не гублялі жыццяздольнасці»[3] І г. д. і да т. п.

---

[3] Капица П. Л. Эксперимент. Теория. Практика. М., 1972. С. 292.

І ён жа у 1972 годзе: «Агульнапрызнана, што такая вайна, дзе б яна ні ўзнікла, за некалькі гадзін магла б атруціць увесь зямны шар і спыніць жыццё чалавека»[4].

Так і да агульнапрызнанага кожны павінен прыйсці і прыходзіць сам. Калі, вядома, гаварыць не проста пра «паглынанне» інфармацыі, а пра адпаведныя «рэакцыі паводзін»: *я гэта прыняў, увабраў у сябе, а таму ўжо не магу думаць, адчуваць, дзейнічаць, жыць — як раней, учора!*

Ці не з гэтага: усведамленне, разуменне, што знікне *ўсё і назаўсёды* і ніякіх шанцаў выжыць няма і *ні ў кога* — усё пачалося, адбылося і ў Бернара Бансана? Ён нажыў мільярд на таленавітых кібернетычных ідэях, якія прагна падхоплівалі фабрыканты зброі, але калі зразумеў, куды ўсё ідзе-коціцца, чаму сам служыць,— рэзка змяніў лад жыцця, дзейнасці, а мільярд аддаў на справу міру, абароны, выратавання ўсіх дзяцей Зямлі.

Ці лёгка генералу ахвяраваць кар'ерай, павагай сваёй касты, але ж многія ідуць на гэта, як заходнегерманскі генерал Герт Бастыян, нарвежскі — Юхан Крысці, італьянскі — Піна Пасці, французскі — Антуан Сангінэцці і інш. Свой воінскі абавязак яны бачаць у тым, каб процістаяць сваім дзяржаўным мужам, якія ігнаруюць або проста не ўсведамляюць, што азначалі б ядзерныя ўдары па ваенных і апаратыўных аб'ектах, абмежаваная і ўсякая іншая «прэлюдыя» да вайны, якая не можа не ператварыцца ў тэрмаядзернае пабоішча — забойства ўсяго жывога на Зямлі. Калі ядзерная вайна азначае немінучую пагібель усіх народаў, якія ваююць і якія нават не ваююць, дык у чым вышэйшы патрыятычны, воінскі абавязак нават ваеннага чалавека, як не ў адным-адзіным: рашучым процідзеянні падрыхтоўцы і развязванню такой вайны. Вось ён, галоўны прынцып паводзін, дзейнасці генералаў-пацыфістаў. (Ды хіба можна было калі-небудзь у даядзерныя часы ўявіць гэта: генералы-пацыфісты?)

Так што ў псіхалогіі ядзернай эры ёсць і свая спецыфіка.

Мы самі назіраем, што адбываецца з нашым братам-пісьменнікам: учора жыў, як заўсёды, у адным свеце і раптам — быццам на другой планеце апынуўся!

Што «я памру» — гэта ведае кожны, але нейкім донцам душы кожны ў гэта ўсё роўна не верыць, ды і тэрміну свайго не ведаем, і тое добра.

Добра, радасна было не верыць і ў смяротнасць роду чалавечага.

---

[4] Тамсама. С. 421.

Чалавек, лічылі нашы дзяды-прадзеды, смяротным стаў, з'еўшы плод з дрэва пазнання. Унукі-праўнукі ўдакладняюць: чалавек таму і чалавек, што ведае, у адрозненне ад жывёл, што ён, як і ўсё на свеце, смяротны. Так што смерць (у гэтым сэнсе) сапраўды ўзыходзіць да ведаў, пазнання. Таму і гаварылі: памнажаючы веды — памнажаюць скруху...

Але прабацька наш, першы чалавек, з'еў не самы вялікі і небяспечны плод, і таму род яго ў цэлым, так сказаць, заставаўся неўміручым. Да 6 жніўня 1945 года, калі смяротным стала раптам усё чалавецтва. Сарваны быў зусім іншы плод, які дае веданне, як забіць неабмежаваную колькасць да сябе падобных.

І адразу на ўсё ўпаў густы цень: за спіной у людзей раптам зачыніліся, па-зладзейску закрыліся вароты, як пастка!..

На месцы многіх нашых Хатыняў узвышаюцца цяжкія пліты, стэлы, а на іх слупкі прозвішчаў, дзесяткі аднолькавых прозвішчаў (толькі ініцыялы розныя): Камінскі, Камінская, Камінскі... Грыцэвіч, Грыцэвіч, Грыцэвіч, Грыцэвіч... У хатах, хлявах, свірнах, царквах жыўцом згарэлі не проста сем'і, а цэлыя роды вясковыя. Дрэвы родавыя з усімі каранямі і галінкамі — і дзяды, і ўнукі-праўнукі.

Ну, а сённяшнія шматмільённыя гарады, на якія нацэлены, вось-вось гатовыя вырвацца з шахтаў, з-пад вады, сарвацца з крыла самалёта ракеты з ядзернымі боегалоўкамі, што яны такое, гарады Зямлі,— ці не тыя ж «свірны», «хаты», дзе ўжо сабраныя людзі, а сцены аблітыя бензінам, абкладзеныя саломай і нехта запальніцу трымае ў паслухмяна напружанай руцэ? Людзі нават могуць убачыць такую вось руку — на ўсюдыісным тэлеэкране — руку, якая нясе за ўсмешлівым чалавекам чамаданчык з кодам, шыфрам Суднага дня. (*І там, тады* яны, асуджаныя без суда, выглядвалі ў вокны, у шчыліны, услухоўваліся ў бразганне бензінавых каністраў.)

Гарады-Хатыні!.. Краіны-Хатыні!.. Кантыненты-Хатыні!.. І, нарэшце, уся планета, падрыхтаваная, каб успыхнуць і абвугліцца за нейкія гадзіны, хвіліны!..

Ды хто пасмеў! Хто гэта мог і як дазволілі людзі?

А вось жа пасмелі і нават не хаваюць свой «чамаданчык», нават бравіруюць, ганарацца: яшчэ б — касмічная моц у руцэ вартага жалю смяротнага!..

Адбылося гэта, адбываецца, небяспечна доўжыцца, і канца гэтаму пакуль што не відно, таму што не адзін толькі салдафон Хейг з яго знакамітым «ёсць рэчы важней за мір», а занадта многія на гэтай планеце ўсё яшчэ калі не кажуць: «Мір, але любой цаной», то думаюць, калі не думаюць самі, то згаджаюцца, каб думалі іх кіраўнікі, і ўсё

таму, што *да канца дадумаць* або не знайшлі часу, або баяцца, не адважваюцца, або проста не здольныя.

Калі кажуць табе або сам ты: ды што я, я асабіста, што я магу? — адказ адзін: дадумай да канца, менавіта да канца, не дазваляючы сабе адхіліцца ўбок, адвільнуць ад *усёй праўды* — за сябе дадумай, а калі трэба, то і «за таго хлопца», у якога «чамаданчык». Калі ўжо, паназіраннях вучоных (японскіх), працэс пазнання (пераймання) і празарэння можа лавінападобна ахапіць нават статак малпаў (эфект «сотай малпачкі»: пасля яе раптам усе тысячы малпаў, на ўсіх астравах, сталі таксама мыць салодкі батат, замест таго каб есці з пяском) — тады чаму і табе не спадзявацца, што з цябе якраз і пачнецца ланцуговая рэакцыя празарэння, таго самага дадумвання да канца! А ці ёсць на Зямлі або ў галовах людзей нешта такое, дзеля чаго можна, дапусціма трэба рызыкаваць такой простай і вялікай рэччу, як жывая клетка, якая самадзеліцца? У якой усё і без якой нічога — ні капіталізму, ні сацыялізму, ні мінулага, ні сённяшняга, ні будучыні.

Усе нішы ў свядомасці сваёй абмацаць жорстка логікай «ядзернай эры», усе лагуны мозга, дывертыкулы затоеныя, дзе хаваюцца хітрыкі ўчарашняга розуму, старажытныя забабоны, даўно ці раптоўна састарэлыя ісціны, і не палохацца, калі раптам прагучыць ці то ў табе, ці то ў нечых старонках, у нечых вуснах: не толькі дрэнны мір лепшы за добрую вайну, але і любы — лепшы! Непараўнальна, несупаставіма лепшы.

Ды гэта ж толькі па звычцы, па аналогіі з мінулым называецца «вайной» — тое, што сёння супрацьпастаўлена «міру». На самай жа справе яно нешта зусім іншае, па-за ўсякімі аналогіямі і супастаўленнямі. Людзям ва ўсім свеце па-ранейшаму ўнушаюць, звыклым спалучэннем слоў, паняццяў: трэба быць гатовымі да вайны! Страшнавата, але як быццам знаёма. Але калі папраўдзе, дык варта б казаць: трэба рыхтавацца, быць гатовым да самазабойства. Так, не вайна ўжо гэта, а самазабойства і нешта іншае, менавіта *омнецыд*, як нехта вызначыў,— усеагульны генацыд, самагенацыд чалавецтва!

Дадумваць, дадумваць да канца! Ці не ў гэтым паратунак?

«Свету загінуць ці мне чаю не піць?..» — выбар цалкам са сферы высокай палітыкі, словы «падпольнага чалавека» Дастаеўскага вось так загучалі: *быць мёртвам, або быць чырвоным, або быць не чырвоным?*

Сыходзячы да чыста бытавой свядомасці, таксама сёе-тое знаходзім, адкрываем. Яна стараецца сябе не дэкляраваць, не фармуляваць — на тое яна і бытавая,— але таксама ўтрымлівае ў сабе нешта. Сябра-філосаф аднойчы спалохаўся вельмі простай думкі: а

свет жа можа загінуць проста таму, што нехта пашкадуе чырвонца. У любой валюце. Пашкадуе ахвяраваць ім або пажадае «даатрымаць» яго. У выглядзе менавіта чырвонца. Або ўзнагароды. Або павышэння па службе. І да т. п.

Прытым нехта вельмі канкрэтны — з імем-прозвішчам, месцам жыхарства, пасадай, з пашпартнымі асаблівымі прыкметамі або без іх.

Ён не пытае: што я магу, я, менавіта я? — перш чым дзейнічаць, гэта значыць існаваць паводле законаў адвечнага эгаізму, а таму цісне на сусветную сітуацыю неадступна і ўвесь час, як атмасферны слуп. Ён масападобны, але складаецца з індывідуумаў. І вось апошні, вырашальны драбок нейчага эгаізму на шалях сусветных вагаў і...

«Свет загінуў таму, што чалавеку было лягчэй памерці, чым змяніцца». Гэта — з рамана «Катастрофа» Эдуарда Скобелева, у якім аўтар задумваецца, ад якіх заган, якасцей чалавечых надыдзе, надысці можа ядзерны Армагедон.

Так, горка пра такое пісаць, усведамляць такое, але ўзрушэнне патрэбна, і яшчэ якое. Жыць, як жылі, думаць, як думалі, адчуваць, як адчувалі,— небяспечна, смяртэльна небяспечна для ўсіх людзей.

Не, усё-ткі яны змяняюцца — і ў масе, і індывідуальна. А інакш адкуль бы ўзяцца: маршам хатніх гаспадынь праз цэлыя кантыненты, лагеру ў Грынэм-Коман?..

Калі Марш міру-82 праходзіў па хатынскім лесе апошнія 5 кіламетраў да мемарыяла, позірк не-не дый вяртаўся да непрыгожа поўнай, з задышкай жанчыны ў лёгкай квяцістай сукенцы, для якой кожны крок азначаў востры боль — ногі ацёчныя, у сініх вінаградзінах успухлых вен. Твар вялікі, потны, чырвоны, недзе на вакзале магла б сысці за звыкла раздражняльны вобраз у натоўпе, ад якога няма куды дзецца. Тут, за дзве тысячы кіламетраў ад свайго дому, ад дзяцей і, мусіць, унукаў, яна была прыгожая. Стаіць перад вачамі і цяпер. Чаму голуб — сімвал міру?— пытае ў адной з мініяцюр сваіх Янка Брыль. І прапануе ўзамен: толькі што са сну, з хітрынкай, «рассмяянае» дзіця. А ў мяне ў вачах — хатняя гаспадыня з вялікімі нагамі на далёкай для яе лясной дарозе да Хатыні...

Не, не чакае асуджана, безгалоса свайго канца планета людзей. Не маўчыць Зямля. Людзі ўжо бачаць, што супраць іх падрыхтавана, ужо чуюць бразгатанне каністраў...

Цішыня — у бункерах. У супербункерах, «выжывалках». Там — так.

У «выжывалцы», куды зазірае чытач рамана Э. Скобелева, прадугледжана ўсё: ад сексшопаўскага інвентару да морга. Але галоўнае,

што прадугледжана: каб не праніклі туды тыя, што не ў асобным спісе. На ўсіх не хопіць. Астатнія — у зусім іншым «спісе», мысленным. Увесь фокус у тым, каб у патрэбны момант самому застацца тут, астатніх пакінуць там.

«Я баялася, што тыя, звонку, не дадуць зачыніцца люку. Я розум страціла ад страху, ведаючы, што яны, калі пранікнуць у сховішча, разарвуць мяне ў клочча... Але ўдача — люк закрыўся... На падлозе валяліся адрэзаныя кісці рук. Дзве чорныя і адна белая...»

У бункер-«выжывалку» трапілі не тыя, хто яго канструяваў, у думках абжываў, любуючыся і радуючыся, як усё здорава прадугледжана. Спрацавала выпадковасць. Зрэшты, больш чым заканамерная, калі гаворка ідзе пра вайну. На вайне выпадак занадта часта — гаспадар становішча, ходзіць у генеральскім мундзіры. А тым больш калі гаворка пра тэрмаядзерную. Тут ужо дакладна: скамячыць, развее любыя падлікі-разлікі самых вялікіх хітруноў-разумнікаў. Так што дзіцячы гэта занятак — іх бункеры-«выжывалкі». Але і злавесны. І проста подлы. «Праскрыпцыйныя» фактычна спісы ўласнага насельніцтва — усяго. За выключэннем нямногіх абраных, званых. Уся подласць у тым, што сябе выдзелілі, ратуючыся не дзеля саміх быццам бы сябе, а дзеля таго самага насельніцтва. Каб яно, да апошняга знікшы з зямлі ў агні, у пакутах-сутаргах, усё ж аказалася «пераможцам». У «абмежаванай», у «зацяжной», «зорнай» ці якой-небудзь (паводле іх планаў) вайне.

Бункеры-«выжывалкі» — гэта нешта большае, чым жалезабетон і электроніка. Гэта — псіхалогія. Якая ўздзейнічае і на высокую палітыку, тым самым — на лёсы мільёнаў, мільярдаў людзей. Бункерная псіхалогія — з'ява зусім новая, народжаная ядзернай цывілізацыяй. Ёю многае тлумачыцца ў паводзінах некаторых асоб, здавалася б, нелагічных, незразумелых, невытлумачальных.

Многімі адзначана: прэзідэнт вялікай дзяржавы на пасадзе і пасля, адстаўлены ад спраў,— два розныя чалавекі. Паводле поглядаў на ядзерную пагрозу, на магчымасць перамогі ў ядзернай вайне і да т. п. І нават ваенны міністр зусім іншым чалавекам і палітыкам робіцца, калі ён, як Макнамара, пакідае пост.

Што гэта, псіхалогія вадзіцеля, які паратварыўся ў пешахода? Чалавек, пакуль сам не пасядзеў за рулём, за тармазамі, яшчэ можа верыць, што ўсе яны, вадзіцелі, народ надзейны і ўсё могуць (павярнуць, затармазіць), але калі ўжо сам пабыў вадзіцелем, пачынае баяцца, нават больш, чым звычайны пешаход. Ён-то ўжо ведае, як яно з кабіны бачыцца і можацца. Гэта значыць інфармаваны больш, чым астатнія.

Але, магчыма, не гэта або, дакладней, не толькі гэта, а і яшчэ нешта — у паводзінах адстаўных прэзідэнтаў, міністраў. Калі мець на ўвазе псіхалогію.

Так, Макнамара, аддадзім яму належнае, сёння адзін з аўтарытэтных крытыкаў нястрымнай гонкі ўзбраенняў, у якой і сам быў у свой час вінаваты.

Вельмі рэальная карціна: Каспар Уайнбергер разумна, цвяроза мяркуе пра катастрафічныя вынікі ядзернай супергонкі. Дзе-небудзь у пачатку 90-х гадоў, аддаліўшыся ад міністэрскага крэсла. І разам з тым — ад міністэрскіх «выжывалак». Вось-вось, ці не ў іх частка адгадкі, праўды?

Нешта не чутно, каб Збігнеў Бжэзінскі сёння выказваўся, як раней, у гэтым вось духу, смела і «шырока», што пагібель у ядзернай вайне ўсіх амерыканцаў і ўсіх рускіх яшчэ не азначае канца чалавецтва, а таму, маўляў, не так ужо страшна... Ах, дык ён ужо не саветнік па нацыянальнай бяспецы! А значыць, і не ў «спісе». Які, хоць і глупства,— нікому і нідзе не пераседзець, не пазбегнуць непрадказальных вынікаў ядзернага пабоішча,— але ўсё ж, усё ж небывалы жалезабетон, электроніка, а побач першыя ў дзяржаве людзі прадугледзелі, каб ім выжыць, не можа быць, каб не прадугледзелі. І галоўнае — сям'я, дзеці, дзеці! — дзеля іх на ўсё пойдзеш.

Так, і «бункерная псіхалогія» бацькоўскіх пачуццяў не пазбаўлена. А можа, нават на іх і трымаецца. Што яшчэ больш жахліва.

Часта мы сабе і адзін аднаму задаём пытанні (і самі на іх адказваем): не, не могуць і яны ўсур'ёз хацець вайны! Як бы ні бразгалі зброяй, боегалоўкамі. Што б і хто б ні гаварыў на публіку, кожны разумее, што адбудзецца і чым скончыцца, калі каму-небудзь пачаць.

«Не могуць жа яны не разумець, што трэцяя сусветная вайна прынесла б такія неўявімыя бядоты, што гэта азначала б канец для чалавецтва... Мне здаецца, ніводзін нармальны чалавек не можа жадаць гэтага»[5].

Ніводзін нармальны чалавек?.. Гэта, вядома, праўда.

Але ж не выключана, што да рулёў і кнопак прарвуцца істоты з псіхалогіяй, «ідэяй» знаёма-нацысцкай: гэтым жыць, а гэтым не, гэтыя чыстыя, а гэтыя нячыстыя!.. Або са знаёма палпотаўскай арыфметыкай: для таго-та нам досыць столькі-та мільёнаў чалавек замест наяўных 5 мільярдаў!..

---

[5] З інтэрв'ю касманаўта В. В. Аксёнава. «Век XX и мир», 1984, № 12. С. 23.

Вось і ў рамане «Катастрофа» Э. Скобелева нехта Сэлман прававацыйна, злавесна ўспамінае пра «клуб трохсот», дзе вырашаюць, змаўляюцца, да дзесяці ці менш мільёнаў скараціць насельніцтва Зямлі, каб «устараніць каласальныя біямасы», якія становяцца небяспечна некіруемымі для ўладыкаў гэтага свету.

Што ж, калі мог быць Гітлер, Пал Пот, мільянерскі «клуб сяброў рэйхсфюрэра», чаму не аб'явіцца зашыфраванаму «клубу трохсот»?..

Але нават калі не іх мець на ўвазе, усё роўна наша пераконанасць, што нармальныя людзі «не могуць», «не павінны» і да т. п.— таксама небяспечная. Ну, а калі змогуць, апантаныя д'яблам палітычных і іншых страсцей? Назад ужо не адкруціш: ах, выбачайце, памыліліся, пераацанілі людскую нармальнасць!

Далей, далей яе, бомбу, і ад нармальных таксама, а іх — ад бомбы! А то ж занадта многія прывыкаюць да думкі, што яна заўсёды пад рукамі, зноў і зноў з'яўляецца спакуса, калі не з таго, дык з другога боку, падступіцца да гістарычнага супраціўніка і пазбавіцца яго адным ударам. З космасу, напрыклад.

Тым больш што самім амерыканцам сёе-тое больш відно, вось і Эдвард Кенэдзі папярэджвае, што многія дзеячы ў адміністрацыі Рэйгана і пасля таго, як ваенны прамысловы комплекс атрымаў пажадлівыя новыя мільярды і як бы супакоіўся трохі, быццам удаў, які пераварвае праглынутае, тым не менш многія дзеячы, якія прымаюць адказныя рашэнні, «па-ранейшаму лічаць магчымасць абмену ядзернымі ўдарамі прымальным варыянтам. Супрацоўнік Савета нацыянальнай бяспекі прадказвае, што верагоднасць такога канфлікту складае 40 са 100»[6].

Гэты супрацоўнік, ён ужо ж у другім, не «праскрыпцыйным», спісе. Або прарываецца — у патрэбны, зарабляе права. Магчыма, зусім нармальны з пункту погляду медыцыны чалавек. Але ў тым жа і справа, што наяўнасць супербомбы і народжаная ёю «бункерная псіхалогія», усе надзеі на тое, што «вайны ніхто не хоча», робяцца надта хісткімі. Гітлеры, палпоты, яны зноў тут, на планеце — у гэтай самай бомбе. Не адыходзіць, і тут не адыходзіць ад рэальнасці, ад прыўды, усёй праўды![7]

---

[6] «За рубежом», 1985, № 3. С. 4.

[7] Сёння, калі ўжо прагучала найгуманная прапанова, якая так падбадзёрыла ўвесь свет,— паэтапна ачысціць планету ад зброі Генацыду, неяк няўтульна адчулі сябе «бомбапаклоннікі». Але робяць выгляд, што нічога не змянілася: як раней, «гарантам міру» называюць... бомбу. Бомбу — «кальтэнбрунэра», бомбу — «гімлера», бомбу — «гітлера». Так, гэтыя зберагуць!..

Даць, даць ёй выбухнуць, не бомбе — праўдзе! У нас выбухнуць — у літаратуры, кіно, у мастацтве. Каб як мага больш людзей успрынялі ўсю праўду, не ўхіляючыся ад яе,— вось першае і, мусіць, галоўнае сёння, да чаго абавязвае пісьменніка сама сітуацыя ў свеце.

Сапраўды, яшчэ раз праў Дастаеўскі, у якога раптам вырвалася: праўда вышэй за Пушкіна, вышэй за народ, вышэй за ўсё! Таму, відаць, што яна — сама ўмова існавання і «Пушкіна» (мастацтва) і нашага роду (на-роду).

Які, які яшчэ аргумент паслаць у бок «бункерных душ»?

Пасля ўсіх папярэджанняў вучоных. Пра ўсюдыісную, усёпранікальную (на дзвесце, на трыста год наперад) смяртэльную радыяцыю ад разбомбленых рэактараў — і пісалі, і гаварылі. Пра бясконцую ядзерную ноч і ядзерную зіму?— таксама вядома. Вучоныя прадказвалі, а цяпер ужо выяўляюць, што разбурэннем азоннага пласта, які адсякае ад нас ультрафіялетавую радыяцыю на высотах ад 17 да 25 кіламетраў, ствараюцца ўмовы для ўтварэння ў атмасферы фасгену (БАР — баявога атручальнага рэчыва!) і яшчэ больш небяспечных атручальных газаў.

Любое прымяненне ядзернай зброі літаральна сарве азонны шчыт, які жывому дазваляе жыць. І павіснуць над усёй планетай новыя БАР. Таксама на цэлыя дзесяцігоддзі.

Альберт Эйнштэйн разгадаў і вызначыў матэрыю як «застылую» энергію ($E=mc^2$), і адразу вучоныя занепакоіліся: а як чалавек распарадзіцца сваім лёсам, калі даступнай яму стане тая энергія, якая літаральна «пад нагамі» ў яго?

Нямецкі фізік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі Вальтэр Нернст папярэджваў у 1921 годзе: «Можна сказаць, што мы жывём на востраве, зробленым з піраксіліну... Але, дзякуй богу, мы пакуль яшчэ не знайшлі запалкі, якая падпаліла б яго»[8].

Роберт Юнг у кнізе пра самую, мусіць, трагічную ў гісторыі чалавечай думкі старонку — пра стварэнне самазабойчай ядзернай зброі, піша і пра такія вось сумненні, якія ўзнікаюць пры распрацоўцы ўжо вадароднай бомбы: «Сярод пытанняў, якія належаць разгляду, адно было асабліва злавесным. У Берклі (дзе ў Каліфарнійскім універсітэце амерыканскія вучоныя-фізікі раіліся па пытанні «аб стварэнні найлепшага тыпу атамнай бомбы».— А. А.) успаміналася пра тое, што тэрмаядзерныя працэсы, аднойчы пачаўшыся ў выніку выбуху бомбы (вадароднай), маглі распаўсюдзіцца на атмасферу і воды зямнога шара. Нястрымная ланцуговая рэакцыя, народжаная

---

[8] Юнг Р. Ярче тысячи солнц: Повествование об ученых-атомниках. М., 1961. С. 17.

супербомбай, магла за кароткі час ператварыць увесь зямны шар у палаючую зорку»[9].

Разважалі, прыкідвалі, тэарэтызавалі — не павінна б! Рызыкнулі на практыцы праверыць свае разлікі. Ну, а каб не сышлася задача з адказам?.. Людзі, чалавецтва нават не падазравалі, якія эксперыменты за спіной у іх рабіліся — з іх планетай.

Ну, а каб колькасць перайшла ў якасць — пры адначасовым выбуху соцень, тысяч такіх бомбаў? Не павінна б?.. Ды хто мае права гадаць, прыкідваць і рызыкаваць пры гэтым усім, што нікому паасобку не належыць?!

За пасляваенныя сорак год узарвана 1500 ядзерных устройстваў. (Адна трэць — у адкрытай прасторы, дзве трэці — пад зямлёй.) Ніводзін вучоны не можа паручыцца, што адначасовы залп такой колькасці ядзерных зарадаў не ўцягнуў бы ў адзіную ланцуговую рэакцыю інертныя элементы, рэчывы планеты. А тым больш — дзесяткі тысяч зарадаў, якія могуць выбухнуць у любы момант. Якія ўжо тут «выжывалкі»? За пэўным «болевым парогам» Зямля сама можа ператварыцца ў звышбомбу, за выбухам якой таксама невядома што паследуе, адбудзецца — ужо з Сусветам. Так гэта ці не так — хто мае права эксперыментаваць?

Але ў тым жа і справа, што «смелых», а дакладней — тых, хто не дадумвае да канца, куды больш, чым хацелася б. І сярод вучоных, і сярод палітыкаў, ваенных. І на бытавым узроўні таксама.

У адказ на мае або Юрыя Каракіна артыкулы: «Нічога важней», «Не спазніцца!», «Яе спарадзіла вайна, фашызм», «Уявім сабе», «Прызнаць галоўнае — галоўным», «Жывы час», «Рабіце звышлітаратуру!.,», «Overkill» і інш.[10] мы атрымліваем пісьмы, якія спрачаюцца.

Упусціць у сябе ўсю жорсткую праўду, дадумаць да канца? І што з гэтага, што паследуе? Дзеянне, дзеянне ў чым выразіцца?

Талстой калісьці выказаў вельмі простую, але такую, выяўляецца, важную і патрэбную думку: складанасць пытання не ў тым, што рабіць, а ў тым, каб зразумець, што трэба рабіць раней, а што пасля.

Адкладваць «усю праўду» на потым, на пасля, і зноў пачынаць, як нам пішуць, гавораць, з даўняй руціннай працы па веравыхаванні чалавека, па дэмакратызацыі асноў жыцця (каб масы сапраўды маглі ўдзельнічаць у прыняцці рашэнняў) і г. д. і да т. п.,— ды хто нам на

---

[9] Тамсама. С. 224.

[10] «Век XX и мир», 1982, № 11; 1983, № 3; 1984, № 2, 6; «Литературная газета», 1984, 9 мая; «Вопросы литературы», 1984, № 6; «Октябрь», 1984, № 11; «Дружба народов», 1985, № 1 і інш.

гэта час адпусціў? Акрамя таго, і гэтыя задачы куды больш энергічна здольна літаратура выконваць, калі па-сапраўднаму данясе да чалавека жорсткую праўду: або неадкладнае і рашучае адмаўленне ад усяго, што пагібельна,— у чалавеку, у грамадскіх збудаваннях, або прымай яе, пагібель, як непазбежнасць!

Вяртаюся да старых запісных кніжак: выяўляецца, не так гэта проста і легка — зламаць у сабе самім перагародкі, адкрыць сябе ўсёй праўдзе, дадумваць і абдумваць да канца тое, што на нас навалілася. Хочацца пайсці з-пад гэтага цяжару, вызваліцца. Як можна з гэтым жыць, увесь час? — не раз і не два спытаюць вас.

Але ж мы з гэтым рэальна жывём, над гэтым жывём сапраўды. Не прыводзіць, не прывесці да згоды, у адпаведнасць свядомасць сваю з рэчаіснасцю — якія ж мы пасля гэтага разумныя істоты? І што нас у гэтым выпадку чакае?

Ведаць, каб змагчы! Менавіта літаратура, мастацтва здольныя данесці праўду да кожнага, даставіць яе ў кожную клетку адзінага і сёння, на жаль, смяротнага арганізма — чалавецтва.

Калі што больш за ўсё, мацней і глыбей за ўсё здольна ў бліжэйшы час паўплываць на ўвесь характар планетарнай культуры, на сам тып сусветнай літаратуры, дык гэта якраз працэсы ў свядомасці нашай, чалавечай, якія вызначаюцца ўсёй сукупнасцю падзей XX стагоддзя.

Гэта ж ісціна, што чалавек, што homo sapiens такі, які ён ёсць, у значнай меры таму, што ён — адзіная на Зямлі істота, якая ўсведамляе сваю смяротнасць, канчатковасць.

Знікні раптам гэта веданне, і як рэзка змяніўся б ён сам,— увесь — у звычках, паводзінах, у культуры, літаратуры, мастацтве.

Ну, а калі яшчэ адно такое, роўнае гэтаму веданне ўзнікла, што павінна адбыцца з тымі ж рэчамі? Відавочна, усё таксама павінна перамяніцца гэтак жа рэзка, буйна.

На нашым вяку гэта адбылося: чалавек выявіў, што і ўвесь род яго зрабіўся смяротным. Учора яшчэ будучыня яго была адпачаткова забяспечаная, ішла ў далячынь тысячагоддзяў, і раптам — рэальная верагоднасць знікнення ўсяго і назаўсёды на працягу хвілін, гадзін!..

І што змянілася: у паводзінах, у ты пе мастацтва, літаратуры і інш.? Сёе-тое змянілася, але не так ужо рэзка, буйна.

Пра што гэта гаворыць? Толькі пра тое, што яшчэ не адбылося сёння тое, што абавязкова здарыцца, адбудзецца заўтра. Свядомасць непазбежна паследуе за рэальнасцю. Рэальным стане і вымярэнне, унутранае, кожнага з нас, калі новая свядомасць стане фактам.

Так, але ці аўтабіяграфія гэта, ці так абазначаны жанр?

Усё залежыць ад таго, што лічыць фактамі. Ці лічыць фактамі нашага жыцця таксама і думкі, пачуцці, перакананні, станы, з якіх якраз і нараджаюцца задумы твораў? Калі гэта таксама факты (поруч з тым, дзе ты нарадзіўся, жыў, вучыўся і чым займаўся), тады данае ізлажэнне — таксама аўтабіяграфія. З ухілам, вядома, у бок «унутраных» фактаў за кошт «вонкавых ».

Што ж, так атрымалася, напісалася.

Калі ўжо ўсё гэта выказаў, напісаў, трапіліся на вочы словы скульптара Генры Мура («Новый мир», 1982, № 1, с. 67):

«Скульптар або мастак робіць памылку, калі ён занадта часта гаворыць або піша пра сваю працу. Гэта аслабляе неабходнае яму напружанне».

Наперад будзем разумнейшымі!

З ЧАГО ПАЙШЛА, ПАЧЫНАЛАСЯ «БЛАКАДНАЯ КНІГА»

Алесь Міхайлавіч! У выступленнях па тэлебачанні, у інтэрв'ю Данііл Гранін, калі размова ішла пра Вашу з ім кнігу, не раз казаў, што «ідэя «Блакаднай кнігі» належыць беларускаму пісьменніку». Выглядае гэта трохі парадаксальна, калі не ведаць, што за гэтым стаіць, як яно пачыналася, з чаго. Ці не раскажаце Вы пра гэта...

З пісьмаў чытачоў

Выйшла неяк само сабой. Хоць цяпер, калі праца зроблена, пачынаеш думаць, што былі, былі нейкія нябачныя, але моцныя токі — ад Хатыняў да блакадных ленінградскіх трагедый — і што гэтыя токі, імпульсы якраз і накіроўвалі думкі і намеры беларуса, які ўдзельнічаў у стварэнні кнігі пра спаленыя вёскі,— накіроўвалі на Ленінград.

На Данііла Граніна «выйшаў», калі вырашыў гэтым заняцца сам. Бо спачатку пра гэта не думаў, а толькі хацелася запаліць той працай, што праароблена была ў Беоарусі, нечы там энтузіязм у Ленінградзе. А ты тут пры чым і хто цябе прасіў, просіць? Разумеў, што гэта так, сам з сябе пакеплівау, але нешта прымушала. Ды не нешта, а тое, што вайна была на ўсіх нас адна — Айчынная. Што ў Беларусі, што ў Ленінградзе. Акрамя таго, унутраны гул ад доўгае працы дома яшчэ працягваўся, і, можа, ён таксама падштурхоўваў, патрабаваў нейкага працягу, пашырэння той, такой жа працы. Тым больш што ва мне ўжо жылі некалькі ленінградскіх гісторый, такіх жа пранізлівых і балючых, як і нашы хатынскія. І пачуў я іх, дарэчы, ад Галіны Максімаўны Гарэцкай — так, дачкі нашага Максіма Гарэцкага,— калі ездзіў у Ленінград да сям'і пісьменніка, бо працаваў над кнігай пра яго трагічны лес і выдатныя творы. Вось колькі выпадковасцей і як усё здаецца заканамерна звязаным з «Блакаднай кнігай»: трагедыі нашы прывялі пошукі да ленінградскіх, бо, мабыць, як падземныя воды, адна з адной зліваюцца ўсе трагедыі веку.

Ну, хіба гэта вось не стаіць побач з «вогненнымі вёскамі» нясцішным болем?

...Жанчына-маці, каб уратаваць астатніх дзяцей, да канца месяца не заяўляе пра смерць свайго хлопчыка (хлебныя карткі!), хавае маленькага ў шафе.

...Пункт прыёму дзяцей-сірат, якіх збіралі ў жудасна ціхіх дамах «бытавыя атрады». Прынеслі хлопчыка; санітарка, добрая жанчына, суцяшаючы, цалуе яго. Азірнулася: усе дзеці, схуднелыя, з вялізнымі вачыма, выстраіліся моўчкі ў радочак, каб і іх таксама пацалавала...

Я шмат чытаў пра ленінградскую блакаду, але сэрцам зразумеў, як сябе адчуваў там чалавек, толькі пасля гэтых просценькіх гісторый, пачутых, як я ўжо казаў, ад Галіны Максімаўны Гарэцкай.

І я іх пераказаў аўдыторыі — пасля нашых хатынскіх — на адным з пасяджэнняў, сабраным у Маскве старшынёй бюро па публіцыстыцы і нарысе Канстанцінам Міхайлавічам Сіманавым (здаецца, у 1971 ці ў 1972 годзе). Пераказаў, каб паведаміць пра кнігу, якую мы, беларусы, робім, і адначасова спытаць, ці не робяць нешта падобнае ленінградцы. Бо гэта ж побач стаіць: трагедыя вёскі і горада ў сучаснай татальнай вайне. Нехта з ленінградцаў падыходзіў, гаварылі мы пра гэта, абмяркоўвалі.

Але не чутно было, каб нехта ўзяўся, і калі мне давялося (ужо ў 1974 г.) быць у Фёдара Абрамава, я паспрабаваў яму навязаць гэтую працу. «Там у мяне сялянскі куфар стаіць, ён гаспадар нада мной,— паскардзіўся Фёдар Аляксандравіч.— Пакуль не дабяруся да дна...» Але тут жа паведаміў, што папаўняецца куфар хутчэй, чым апаражняецца. Кожнае лета Фёдар Аляксандравіч сядзіць у сваёй Верколе, у Пінежскім раёне,— побач з Праслінымі і героямі будучых кніг пра лёс рускай вёскі...

Толькі пасля гэтага я адважыўся падумаць, што, мабыць, сам буду рабіць кнігу пра ленінградскую блакаду, вядома, у сааўтарстве з кім-небудзь з ленінградцаў. Акрамя Фёдара Абрамава, з якім знаёмы яшчэ з 1950 года, ведаў Данііла Граніна, але больш завочна — па творах яго, выдатных эсэ і праз кароткую перапіску (якраз з выпадку яго эсэ пра Пушкіна і Булгарына). Напісаў яму пра нашу беларускую кнігу, пра тое, як бачу ленінградскую. Усё гэта правільна, так, але дзе знайсці час? А ў Граніна з гэтай катэгорыяй быцця адносіны самыя строгія. (Нездарма ён аўтар найцікавейшай кнігі пра Любішчава — «Гэтае дзіўнае жыццё»,— дзе праспяваны гімн чалавеку, які за ўсё свядомае жыццё не страціў марна, не згубіў ніводнай хвіліны часу. Ніводнай! — у літаральным сэнсе.) Патрэбна было пераканаць чалавека, што гэтая праца — для яго асабіста і наогул — найважнейшая. А ён ужо жыве раней распачатымі творамі, пагружаны ў іх усёй істотай. І таму:

— Не ведаю, чаму за такую працу павінен брацца пісьменнік? Яна хутчэй журналісцкая. Але, хочаце, я знайду вам добрых сааўтараў.

І мы сабраліся на кватэры ў Данііла Аляксандравіча: акрамя нас з ім — яшчэ трое. Гаспадар, як бы падкрэсліваючы важнасць «гістарычнага моманту», шчоўкнуў клавішай магнітафона, уключыў:

— Ну, выкладвайце, Аляксандр Міхайлавіч, свае ідэі.

Я — усё спачатку: пра нашу беларускую кнігу, якая ўжо часткова надрукавана ў часопісах «Октябрь» і «Неман», пра тое, што і блакада чакае...

— А вы чыталі кнігі пра блакаду? Ці ведаеце хоць, колькі іх ужо ёсць? І дакументальных — не дзесяткі, сотні!

І я ўбачыў сябе збоку, вачыма тых двух ленінградскіх журналістаў. (Пра трэцяга — асобная гаворка.) Дзівак (ці, можа, нават горш) забег у чужы двор, дзе людзі з нараджэння жывуць, і хоча, спрабуе гаспадарам паказваць, дзе і што ў іх схавана, ляжыць ці стаіць...

Гэтулькі кніг — і добрых — зроблена, напісана, а ён хоча нешта тут адкрыць, быццам на новым месцы!..

Яны па-свойму мелі рацыю, гэтыя людзі, бо, мабыць, не здолеў, не змог я давесці, што новая кніга — хоць і сапраўды шмат ужо зроблена — не будзе ні паўтарэннем, ні толькі дапаўненнем, а нечым зусім іншым. І не дзякуючы нашай «геніяльнасці», а толькі таму, што пачнём з см мага простага і зробім самае простае: дадзім нарэшце выгаварыцца самой блакадзе, яе ўласным голасам выгаварыцца, выкрычацца, выплакацца...

Адзін Храпкоў Дзмітрый Цярэнцьевіч зразумеў, пра што гаворка, але і ён вымушаны быў адмовіцца :

— Я ўзяўся б, але ж гэта такая працаёмкая справа, а на мне цэлае выдавецтва!..

Калі госці пайшлі, гаспадар, на вачах у якога я так ганебна праваліўся са сваёй агітацыяй, мабыць, пашкадаваў мяне. (Тым больш што і яго місія сасватаць мне сааўтараў — таксама пацярпела крах.)

— Ну, калі так, вазьмуся я!..

Назаўтра мы паехалі запісваць першага блакадніка. 5 красавіка 1975 года — гэта я памятаю добра. Некуды на вуліцу Шалгунова — адрас мне дала усё яна ж, Галіна Максімаўна Гарэцкая. Блакадную гісторыю яе знаёмай я ўжо ведаў у пераказе і разлічваў, ва ўсякім разе хацеў, каб і Данііла Аляксандравіча адразу «зачапіла і пацягнула». Хоць і ведаў (з ранейшага вопыту), што трэба набрацца цярпення, бо з дзесяці — дванаццаці апавяданняў-успамінаў адно абавязкова будзе выдатнае. Але тут мне хацелася адразу ж пачуць, запісаць якраз такое...

Цуда, на жаль, не адбылося, і, сапраўды, толькі дзесятая жанчына расказала нам такое і так, што адразу бачны, зразумелы стаў узровень праўды, шчырасці, трагізму, які «зробіць кнігу». То была колішні камандзір групы самаабароны Дзмітрыева Марыя Іванаўна, тая самая, пра якую ў першай частцы «Блакаднай кнігі» мы не маглі

не напісаць: «Гэтая бессмяротная, гэтая вечная Марыя Іванаўна». Калі памятаеце — тая самая — тая самая работніца ЖАКТа, якая і праз 30 год адразу ж называе нумар кожнага дома, кватэры, кожнага са сваіх «жыллёвых аб'ектаў», успамінае аблічча кожнага жыхара, да каго бегла, паўзла над абстрэлам...

Не буду падрабязна расказваць, як мы — удвух ці кожны з нас самастойна — шукалі адрасы блакаднікаў, тэлефоны, ездзілі, хадзілі, знаёміліся, распытвалі, запісвалі. Ад чалавека да чалавека, ад кватэры на адным канцы вялізнага горада да дома, кватэры на другім. Усяляк бывала: на якой-небудзь бясконцай вуліцы Басейнай, дзе і дома не знайшоў і таго блакадніка не пабачыў, часам раптам убачыш самога сябе збоку — ды так востра ў тым вячэрнім «пецярбургскім» тумане! — і нейкі смех дурны: «Чаго ты тут? Чаму — ты? І каму гэта патрэбна?»

А канца справе не відаць, і ці будзе які-небудзь вынік? Усё больш палохала немагчымасць выстраіць нешта цэласнае з таго, што ў нас на магнітных касетах і што наша стэнаграфістка-машыністка Соф'я Сяргееўна Лакшын пераносіла на паперу. (Яна, наша самааддамая памочніца, якая і сама прайшла праз блакаду, так і не ўбачыла працы ў друку, мы яе страцілі на паўдарозе.)

Чым больш запісана ўспамінаў, чым больш у руках у нас дзённікаў, тым мацнейшае адчуванне, што мы ад сваёй мэты далей, чым у той красавіцкі дзень 1975 года, калі распачыналі справу. Успаміны на пяцьдзесят, на сто старонак кожны, сотні такіх запісаў-успамінаў, дзённікаў — цэлая гара, але як з гэтым выйсці да чытача, як зрабіць тое, што можна ўзяць у рукі і чытаць. Пакутліва хацелася скончыць працу, каб вызваліцца хутчэй, вырвацца. Вось дзе я нечакана гатоў быў пагадзіцца з ненавісным мне Заратустрам: калі ты глядзіш у прорву, дык і яна глядзіць табе ў душу!..

А нам ужо адкрылася прорва — масавы голад ва ўсёй яго блакаднай бязлітаснай рэальнасці, праўдзе.

Я ўсё ездзіў у Ленінград, кватэра Данііла Аляксандравіча і Рымы Міхайлаўны па вуліцы братоў Васільевых — наш «штаб», куды сцягваюцца ніці блакаднай памяці, гэтулькі, што ўжо і заблытацца можна. Бо пра нашу працу ўжо дачуліся, ужо звоняць, пішуць ужо нам, самі шукаюць нас, і тут ужо не адступішся, нават каб і захацеў. Ён нічога так не прасіў, ленінградзец-блакаднік, не патрабаваў, не хацеў для сябе — хоць патрэба была і не раз за пасляваенны час — як раптам тут прарвалася. Не просьба нешта даць яму, а ўзяць, узяць, узяць у яго — усю праўду!

«Горка і крыўдна часам пачуць ад якога-небудзь «разумніка»: «Ха, блакаднікі: добра, значыць, жылі, калі да гэтага часу яшчэ жывыя. Сапраўдныя блакаднікі даўным-даўно на Піскароўцы ляжаць». І яшчэ адзін дзеяч у юрыдычнай кансультацыі мне сказаў: «Што такое блакаднікі? Такога слова цяпер няма. Ёсць словазлучэнне — «асобы, якія перажылі блакаду».

«Дзякуй Вам, дзякуй тым людзям, якія расказваюць Вам пра блакаду, дзякуй, што Вы хочаце помніць пра блакаднікаў». (З пісьма Кавалёвай Вольгі Дзям'янаўны.)

Калі вуха, калі свядомасць увесь час настроены на адну хвалю, блакадніка пачуеш, адчуеш і далёка ад Ленінграда. Колькі я іх знайшоў (а пасля запісалі) у поездзе Мінск — Ленінград, які добра-такі абжыў за гады з 1975 па 1981. Ці такі вось выпадак: старая жанчына-мінчанка ўвесь час занята тым, што шукае, збірае і корміць на вуліцы, у двары бяздомных катоў, сабак (ці хоць бы галубоў),— сцэна не такая ўжо рэдкая ці дзіўная. Але нечаканыя словы яе прымушаюць мяне скалануцца: «Я не магу бачыць галодных. Я была ў вайну ў Ленінградзе»... Была ў блакадным Ленінградзе — гэта на ўсё жыццё.

Я ўсё ездзіў у Ленінград, вывучаў яго вуліцы і кварталы, можа, як рэдка хто з карэнных жыхароў горада: дзе тая вуліца Салдата Корзуна, дзе Басейная ці Новая, а ты, мінчанін, павінен пайсці па ёй, вышукваючы патрэбны дом, пад'езд, нумар. Звоніш і, калі не тлумачыў гэтага па тэлефоне, спяшаешся сказаць: «Вось мы з Граніным... Вы ж Граніна ведаеце?..» «Данііл Гранін... Мы з Граніным» — дзейнічала як пароль. (Толькі ў некаторых рэспубліках Сярэдняй Азіі, дзе тысячагадовая павага да кнігі і «вучонага чалавека», я заўважаў нешта падобнае.)

А з матэрыялам — чым больш набіралася, тым больш яго не хапала. Замнога — каб надрукаваць як ёсць замала — каб нешта галоўнае адкрылася, тая самая «агульная ідэя» твора.

Дзеля чаго мы патрывожылі, збіраем блакадную памяць, здаецца, ведаем. Каб не страціць назаўсёды народнай праўды аб трагічных і гераічных 900 днях Ленінграда, усёй праўды аб вайне. Каб даць выгаварыцца, выкрычацца памяці аб невыносным блакадным голадзе, аб жудасных стратах і каб яшчэ раз праклясці вайну — гэтага «жалезнага звера», кажучы словамі нашага Кузьмы Чорнага, які зноў і зноў шукае спажывы сярод людзей...

Усё так, але і наш жанр, як і кожны твор, патрабуе звышідэі, звышмэты. Не той, якую навязваюць «матэрыялу» ці прывязваюць да яго, а якая адкрываецца ў самім матэрыяле і праз яго, калі доўга ўглядацца.

Мы ўглядаліся, шукалі — пакуль, сапраўды, не адкрылася: а, *вось мы пра што!*

Гэта не адразу прыйшло. Спрачаліся: што трымала радавога ленінградца на такой гордай і цяжкай вышыні салдацкіх і чалавечых паводзін? Фашысцкія кіраўнікі разлічвалі, што «Ленінград выжарэ самога сябе»,— так і крычалі, і пісалі, бо танкам іх не ўдалося, але голад ужо ўварваўся ў Ленінград. А разам з голадам і тое, што, паводле іх разлікаў, павінна ленінградца расчалавечыць, ператварыць у бязвольную істоту — гэтага ж яны свядома дамагаліся ў сваіх лагерах. «Голад — наш саюзнік!»— крычалі яны і помсліва чакалі моманту, калі ў горадзе ўсё папаўзе па швах, бо не вытрымае сам чалавек, «распаўзецца»...

Так, дысцыпліна, арганізаванасць давалі грунт, апору нават слабым, а моцных мацавалі яшчэ болей — гэта важна памятаць. Але толькі гэта ўбачылі, зразумелі тыя, што хацелі задушыць Ленінград,— зразумелі потым, калі ім самім прыйшлося ратавацца ад расплаты ва ўласнай сталіцы. Ім, вядома, здавалася, што толькі на ваеннай арганізаванасці насельніцтва ўтрымаўся Ленінград. І вось ужо ленінградцы ставяцца ў прыклад берлінцам. Але не ўкусіць іх, «гэтых рускіх», яшчэ раз, хоць бы напаследак, Гітлер не мог: «Нават гэтыя рускія, гэтыя свінні, змаглі арганізавацца. Калі ў нас пачынаюць скардзіцца, я магу толькі сказаць, бярыце прыклад з рускіх у тым становішчы, якое ў іх было ў Ленінградзе... А як яны выстаялі ў крытычны момант!»

І пайшлі інструкцыі, наказы берлінцам: як арганізавацца, каб таксама «выстаяць». Цыркуляр Гімлера № 40/10. Гімлер падрабязна пералічвае мерапрыемствы, якія, на яго і Гітлераву думку, праводзіліся ў Ленінградзе. Досыць старанна пералічылі ўсё, пра што ведалі. І нават «дух ленінградцаў» — тое, што ў разлік браць не хацелі, калі душылі Ленінград пятлёй голаду, блакады. Праўда, убачылі, нагадалі толькі адно: «Нянавісць насельніцтва стварыла найважнейшую сілу абароны».

Так, пра нянавісць да сябе фашысты самі добра паклапаціліся — чаго-чаго, а гэтага хапала ва ўсёй Еўропе і ва ўсім свеце! Ды толькі не ёю адною ўзгадаваны быў і трымаўся «дух ленінградцаў».

Чым больш мы слухалі саміх ленінградцаў, вывучалі дакументы, чыталі дзённікі, тым больш нам адкрывалася адна з апор таго самага «духу ленінградцаў», на якім трымаўсм горад, бо трымаўся сам чалавек. Што Ленінград – адзін з самых культурных гарадоў у свеце, хто пра гэта не ведае. Што гэта горад-інтэлігент і паводле культурных традыцыіі, і паводле насычанасці музеямі, бібліятэкамі, навуковымі

ўстановамі, а галоўнае — па абліччы гараджан, па іх узаемаадносінах і адносінах да тых, хто ў Ленінград прыязджае,— таксама даўно лічыцца агульнавядомым. Рабочы клас у гэтым горадзе заўсёды славіўся не толькі тэхнічнай, але і агульнай культурай.

Усё гэта так, і ўсё, аказваецца, мае не толькі непасрэдныя адносіны да легендарнай стойкасці ленінградцаў у часе блакады, але і можа тлумачыць шматлікія канкрэтныя сітуацыі і лёсы, з якімі мы сутыкаліся ў часе працы над «Блакаднай кнігай». Вось тыя ж «паўсядзённыя запіскі» блакадніка Г. А. Князева ці дзённікі Юры Рабінкіна: як дакладна яны дакументуюць рух чалавека, калі голад ужо здольны адабраць, сапраўды «зжэрці» і сілы, і волю, і сумленне, і саму здольнасць супраціўляцца пагібелі. Фізічных, біялагічных калорыяў не стае, каб не памерці, а тым больш каб заставацца ранейшым чалавекам — кім ты быў заўсёды, але нешта ўсё роўна чалавека падтрымлівае, не дазваляе пераступіць «за рысу», дзе распад усяго, «маральная дыстрафія». І гэтае нешта — можа, якраз і ёсць тое, што не было ўлічана ў фашысцкім Берліне, хоць яны там усё астатняе (і досыць дакладна) падлічылі і вылічылі: колькі магло пратрымацца ў лютыя маразы чатырохмільённае насельніцтва Ленінграда, калі ў горадзе няма значных запасаў прадуктаў, паліва, не дзейнічае каналізацыя, няма вады...

Ленінград блакадны сказаў свету многае: і пра нечалавечае абліччa фашызму, які абраў голад сваім хаўруснікам, сродкам тэрору супраць мірнага насельніцтва, і пра тое, што можа вытрымаць і на што здольны наш народ, калі ён змагаецца за сваю і ўсяго чалавецтва будучыню.

Тое, што нам, аўтарам «Блакаднай кнігі», адкрылася праз доўгую працу, што нам Ленінград адкрыў і што мы хацелі сваёй кнігай таксама давесці,— гэта думка, перакананне, што інтэлігентнасць, унутраная культура — сіла, а не слабасць чалавека. Што праца розуму, духу, напрыклад, выратавала Г. А. Князева, а сіла любові дапамагла Лідзіі Ахапкінай (і не адной ёй) выжыць і выратаваць дзяцей — калі ўжо ніштo іншае дапамагчы ім не магло. Адзін з раздзелаў другой часткі «Блакаднай кнігі» мы спачатку назвалі «Хлопчык-інтэлігент». Вы, мабыць, здагадваецеся, што мы мелі на ўвазе Юру Рабінкіна.

Дык вось, звышмэта кнігі, якая неабходна, каб быў не проста помнік мінуламу, перажытаму, але і жывы кантакт з праблемамі сучаснасці, звышідэя «Блакаднай кнігі» адкрылася нам і для нас сфармулявалася іменна так, у гэтых словах: інтэлігентнасць, унутраная культура — сіла, а не слабасць чалавека. А таму, можа, у гэтым кірунку больш паслядоўна і настойліва трэба шукаць шляхоў і сродкаў для развязвання многіх глабальных праблем, якія іншымі сродкамі

развязаць не ўдаецца. (Дарэчы, на гэта зарыентавана і палітыка разрадкі, якую мы адстойваем, і якраз супраць гэтага зноў і зноў кідаюцца прыхільнікі «голай сілы».)

...Памятаю той дзень... Я ўсё прыязджаў у Ленінград — улетку і ўзімку, увосень і ўвесну,— я ўжо знаёмы быў з сотнямі жыхароў горада, якія ніколі не бачылі адзін аднаго. Данііл Аляксандравіч пазнаёміў мяне з куткамі і месцамі горада, звязанымі не толькі з жыццём Дастаеўскага, Пушкіна, Лермантава і інш., але і з жыццёвым лёсам іх герояў (ведаю нават той камень, пад які Радзівон Раскольнікаў схаваў грошы, рэчы забітай ім старой). У мяне ўжо былі свае ўспаміны аб уласным жыцці ў гэтым горадзе. Але ўсё яшчэ не было адчування, што горад прыняў мяне — разам з тымі мільёнамі, якія яго па-асабліваму любяць. Любяць як нешта адзінае і непаўторнае на зямлі і ў той жа час ведаюць, што і самі належаць гораду. А мае да яго — Пецярбурга, Петраграда, Ленінграда — такія пачуцці з'явіліся, пачыналіся не сёння і не ўчора, а недзе на дзесятым годзе жыцця — з першых, не радкоў нават, а як бы акордаў Пушкіна: «Па берегу пустынных волн...»

І вось той момант, калі ўсё перамянілася. (Вядома, ва мне самім гэта адбылося, але здалося, што гэта горад глянуў і раптам мяне заўважыў, і я нават голас пачуў — рэхам моцным ва мне загучаў.) Гэта быў ужо 1978 год. Мы ўжо надрукавалі першыя раздзелы «Блакаднай кнігі». Сотні пісьмаў блакаднікаў, якіх мы самі не знайшлі, цяпер праз «Новый мир» шукалі нас Каб нешта дадаць, нешта сваё сказаць ці проста добрым словам аддзячыць Даніілу Граніну і яго сааўтару з Беларусі. Я зноў прыехаў у Ленінград, напрадвесні, пабыў на Краснапуцілаўскай, на сваёй кватэры, якая была замест гасцініцы, і, як заўсёды, да метро пайшоў міма помніка блакаднаму Ленінграду. У гэты дзень і помнік быў нейкі не той, як заўсёды: раптам быццам закалыхаліся, ажылі ў вясновым паветры нерэальна выцягнутыя тонкія постаці жанчын, салдат, рабочых, дзяцей — як праз замутнёную свядомасць не тваю, а самога блакадніка... Даехаў да Неўскага і ўздоўж Мойкі, а пасля праз гарбаты мосцік каля дома Пушкіна выйшаў да Зімняга — Эрмітажа, праз Дварцовы мост перайшоў на другі бераг Нявы, дзе універсітэт, Архіў Акадэміі навук — адсюль пачаў лічыць крокі. Колькі прыблізна метраў ад Архіва да дома, абвешанага чорнымі мемарыяльнымі дошкамі, у якім жыў, куды і адкуль ездзіў на сваім інвалідным «самакаце» Георгій Аляксеевіч Князеў? У нас ужо быў яго дзённік, і мы распачыналі працу над другой часткай «Блакаднай кнігі». А вось і егіпецкія сфінксы над самай Нявой, якія ў дзённіку дырэктара акадэмічнага архіва ўсё больш ажываюць, робяцца амаль

галоўнымі яго суразмоўнікамі — па меры таго як жыццё навокал не проста замірае, а вымірае. За шырокай Нявой вялізны купал Сената. Князеву адсюль, з-пад кароткіх дарычаскіх калон яго дома, пасля абстрэлу раптам здалося, што гэта расколаты чэрап!..

Калі я вяртаўся па Дварцовым мосце, сонца ўжо было над Фінскім залівам і, як найчасцей у Ленінградзе,— садзілася ў хмары, на непагоду. З-за разарваных, з сінню і чырванню па краях, воблакаў вырваліся апошнія промні і залілі расплаўленым шклом вокны ўздоўж усяго берага ракі. Людзей ля Эрмітажа нязвычна мала, мост пустынны, і навокал неяк пустынна, хоць яшчэ і не вечар. Вось тут я і пачуў (ці адчуў) тое імгненне. І зразумеў, што не чужы ў гэтым горадзе. Не чужы яму. Быццам глянуў ён у мой бок і нават сказаў: «Ну што ж, калі ўжо так...»

Закончу цытатай з надрукаванай у «Новом мире» другой часткі «Блакаднай кнігі».

«Масква трымаецца, Ленінград не здаецца!» — як гэта было важна чуць, ведаць у лясах Беларусі... Для нас важна было, што Ленінград не проста стаяў непарушна, а тое, што ён як бы абясцэньваў сілы і самаўпэўненасць ворага. Мы тады не маглі ведаць, якіх намаганняў, чаго гэта каштавала. Важна было, што ён трымаўся — пасля таго як мы на свае вочы бачылі, здавалася, нястрымны пачатак нямецкага маршу на ўсход. Ленінград спыніў гэты марш і паказаў: вось яна, мяжа нямецкай сілы! Яна была акрэслена, гэта мяжа, разгромам нямецкіх армій пад Масквой. Горад на Няве дэманстраваў бяссілле ворага, яно цягнулася праз годы, гэтае кашмарнае для Гітлера бяссілле зрабіць хоць бы адзін крок наперад.

Тады не ведалі, каму пакланіцца за гэтую вытрымку Ленінграда, якая здалёк, з Беларусі, здавалася жалезнай. Удзел у працы над «Блакаднай кнігай» аўтара-беларуса няхай таксама будзе такім паклонам, хоць і запозненым...»

ЗМЕСТ

Адамовіч А.

Хатынская аповесць; Публіцыстыка/ Прадм. М. А. Тычыны.— Мн.: Маст, літ., 1989.— 237 с., [1] л. партр.

ISBN 5-340-00582-8.

Адамович А. Хатынская повесть; Публицистика.

Аповесць (Дзяржаўная прэмія БССР 1976 г.), якая нарадзілася з дакументаў, рэальных уражанняў, апавяданняў сведкаў трагедыі тысяч беларускіх вёсак, у якіх фашысты чынілі неймаверныя дзікунствы,— гэта аповесць пра сілу чалавечага духу, гэта аповесць-папярэджанне ў наш трывожны час, калі чалавецтва наблізілася да той бездані, якая можа абрынуць усё жывое ў нябыт.

У кнігу ўключана і асобная антываенная публіцыстыка пісьменніка.

4702120201 — 149

А ------------ БЗ 43—89

М 302(03)—89

ББК84 Бел7

Литературно-художественное издание
Школьная библиотека

АДАМОВИЧ АЛЕКСАНДР МИХАИЛОВИЧ
ХАТЫНСКАЯ ПОВЕСТЬ ПУБЛИЦИСТИКА

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Літаратурна-мастацкае выданне
Школьная бібліятэка

АДАМОВІЧ АЛЯКСАНДР МІХАЙЛАВІЧ
ХАТЫНСКАЯ АПОВЕСЦЬ ПУБЛІЦЫСТЫКА

Рэдактар Л. Р. Законнікава
Мастак А. М. Кашкурэвіч
Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін
Тэхнічны рэдактар Г. П. Тарасевіч
Карэктар Н. У. Доваль
ІБ № 3373
Здадзена ў набор 20.02.89. Падп. да друку 27.07.89. Фармат 84 Х 108'/за. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 12,60 + 0,11 укл. Ум. фарб.-адб. 13,13. Ул.-выд. арк. 13,27. Тыраж 10 000 экз. Зак. 2277. Цана 70 к.
Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мімск, праспект Машэрава, 11.
Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.